ILUMINISMUL

★

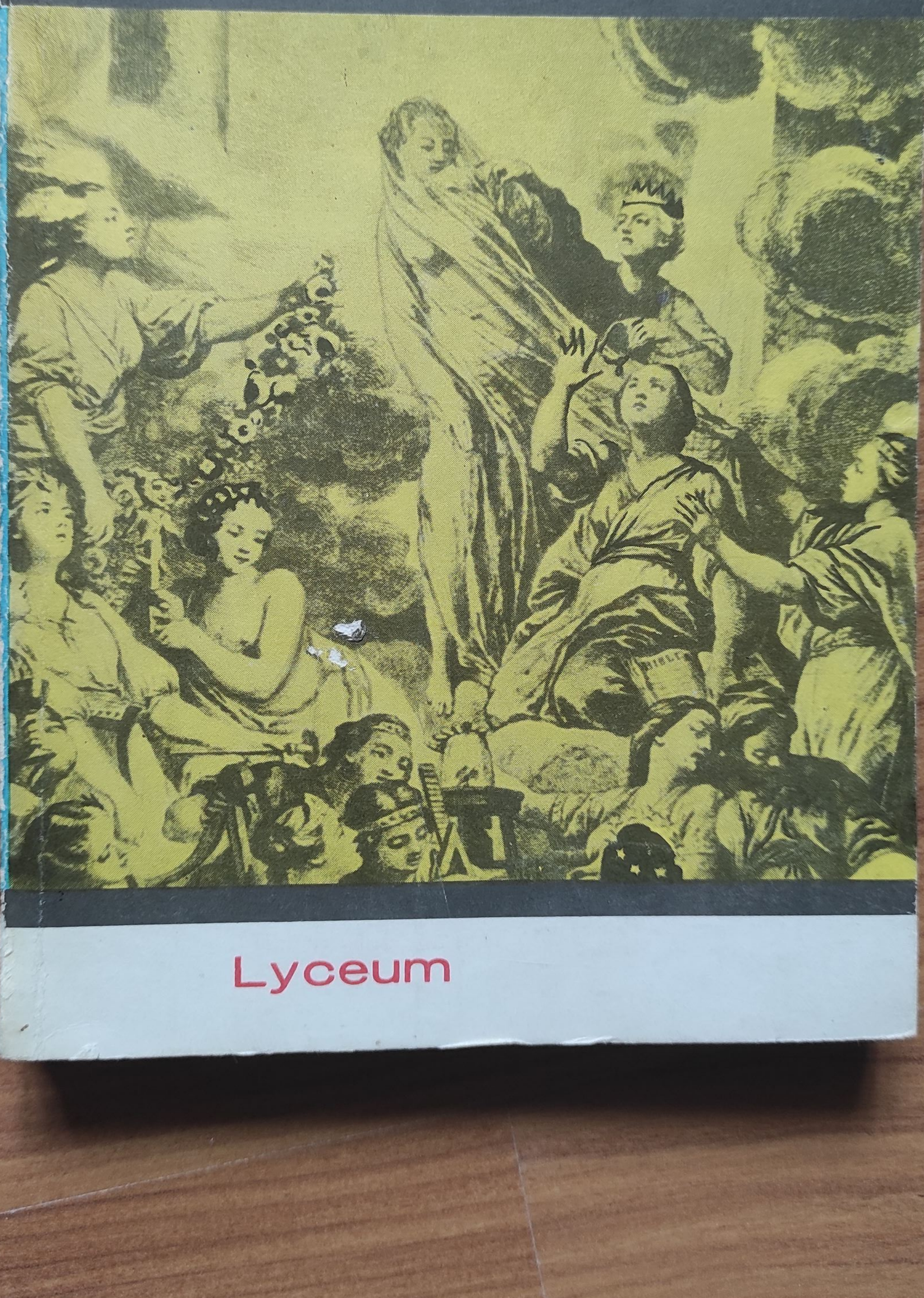

Lyceum

ILUMINISMUL

vol. I

Antologie,
studiu introductiv
și note biobibliografice
de ROMUL MUNTEANU

Editura Albatros

UN SECOL CARE DUREAZĂ DOAR CÎTEVA DECENII

O EPOCĂ ÎN CARE LUMINILE RAȚIUNII SE ÎNTÎLNESC CU DELICIILE SENTIMENTULUI

Pentru istoricii literari preocupați de delimitarea unor epoci de cultură cu o anumită fizionomie spirituală specifică, secolul luminilor *reprezintă o etapă cu granițe labile, care variază de la o țară la alta. Denumirea de* secol al luminilor *nu are însă o semnificație pur simbolică. Ea pleacă de la dimensiunile epocii luminilor din anumite culturi, luate drept model pentru stabilirea cronologiei* veacului iluminist.

Într-o carte de dată relativ recentă, autorii afirmă în mod tranșant că „acest secol s-a născut cu cea de a doua revoluție din Anglia și s-a terminat cu anul 1789“ [1]. *Prin urmare, datele inițiale ale secolului luminilor sînt fixate pornindu-se de la detectarea unor prime elemente iluministe în cultura engleză, iar limita maximă de extensiune este stabilită pe planul istoric al culturii franceze.*

Faptul că epoca luminilor *nu a avut durata unui secol nici în literatura engleză și franceză, nici în cea germană, iar în țările din sud-estul Europei a apărut foarte tîrziu, înregistrînd forme impure, care n-au depășit limitele cîtorva decenii, este greu de contestat.*

[1] J. M. Goulemot, M. Delaunay, *Le siècle des lumières*, Ed. du Seuil, Paris, 1968, p. 5.

Este adevărat că în Anglia, gînditorul empirist John Locke, denumit apostolul revoluției de la 1677, *a publicat* Eseul asupra intelectului omenesc *în 1690. iar scrierile lui Hobbes, care prefigurează doar gîndirea iluministă, aparțin secolului al XVII-lea.*

Dar literatura de factură iluministă din Anglia se încheie de timpuriu, fiind puternic concurată de operele poetice ale lui Young, Gray și Thomson care pun bazele preromantismului european, *încît calificarea unor scriitori englezi de la mijlocul secolului al XVIII-lea ca iluminiști ar fi lipsită de rigoare științifică, operele lor avînd o orientare eclectică evidentă. Romanele lui Richardson și proza lui Goldsmith, ca și dramele sale larmoiante sînt elocvente în acest sens.*

În cultura germană, Noi eseuri asupra intelectului omenesc, *scrise de Leibniz, datează din 1704, iar* Monadologia *sa fusese terminată în 1714, fiind publicată postum, abia în 1720. Dar și în această arie de cultură, resurecția spiritului sentimental și a subiectivismului în general devine foarte puternică atît în filozofie prin Hamann și Herder, cît și în estetică și literatură prin Goethe și Schiller, încît a doua jumătate a secolului al XVIII-lea se găsește sub dominația mișcării* Sturm und Drang *(Furtună și avînt), care, deși păstrează unele principii ale gîndirii iluministe, se configurează ca o reacție față de aceasta.*

În Franța, anticipatorii ideilor iluministe, ca P. Bayle și abatele Meslier se găsesc la răspîntia celor două veacuri, dar istoricii literari francezi stabilesc pe bună dreptate începuturile culturii de factură iluministă din această țară o dată cu apariția Scrisorilor persane *(1721), de Montesquieu.*

În țările din sud-estul Europei există anumite forme impure a ceea ce Ed. Winter numește în mod sugestiv iluminismul timpuriu. *Dar cu foarte puține excepții, datele specific gîndirii iluministe capătă un relief deosebit în aceste arii de cultură abia în ultimul pătrar al secolului*

al XVIII-lea, prelungindu-se pînă în primele decenii ale veacului următor.

În cultura română, Supplex libellus valachorum (1791) reprezintă începutul pătrunderii unor concepţii iluministe în gîndirea din ţara noastră, apogeul literar fiind marcat de Ţiganiada lui I. Budai-Deleanu, în vreme ce prelungirile ideilor iluministe care intră în alianţă cu alte principii au o notabilă circulaţie pînă în 1830—40. Ecouri izolate de această natură pot fi detectate pînă în jurul anului 1880.

Conceptul de secol al luminilor este construit după părerea noastră ca un model abstract, cu o puternică funcţie ilustrativă, iar stabilirea unei echivalenţe dintre acesta şi veacul al XVIII-lea pleacă tot de la anumite modele originare oferite de cultura engleză, franceză şi germană, în care gîndirea iluministă are o largă arie de răspîndire în această epocă, fără să cuprindă graniţele matematice ale veacului respectiv.

Stabilirea unui circuit de idei între centrele originare de emitere a principiilor iluministe şi cele de recepţie, devenite şi ele mai tîrziu focare emitente, ne permite să precizăm că primele date ale iluminismului se cristalizează pe plan filozofic, cultura engleză fiind sursa iniţială a acestor idei.

Contactul scriitorilor şi gînditorilor francezi cu ideile filozofice ale gînditorilor englezi are un efect stimulator cunoscut, cultura franceză devenind şi ea un centru de iradiaţie a ideilor revoluţionare de rezonanţă europeană, gînditorii germani cu excepţia lui Leibniz care evoluează independent spre raţionalism, manifestîndu-şi fie simpatia, fie adversitatea faţă de principiile difuzate din aceste arii de cultură.

Concertul iluminist de amploare europeană se produce lent şi se configurează destul de tîrziu, zonele de extindere a culturilor iluministe diferenţiindu-se sensibil de la o ţară la alta. Mişcare filozofică, estetică şi literară de rezonanţă europeană, cu evidente ecouri în ştiinţele istorice, sociologice şi uneori în ştiinţele naturii, iluminismul nu

trebuie văzut ca un curent care-și lărgește limitele de extindere doar prin fascinația pe care au exercitat-o anumite idei originale asupra unor spirite receptoare pasive, care au slujit doar ca factori de recepție, asimilare și difuzare, asemenea unei reacții în lanț.

Caracterizat prin profunde schimbări în structura societății, determinate de ascensiunea burgheziei care se afirma în numele unei noi concepții despre lume, natură și societate, ca și prin efervescența de idei produsă de cercetările din domeniul matematicii și al fizicii, ideile lui Newton fiind un adevărat ferment revoluționar, secolul al XVIII-lea pune în lumină, mai devreme sau mai tîrziu, în cele mai multe țări europene, năzuința puternică de înnoire, evidentă pe toate planurile culturii.

De aceea, chiar dacă în ansamblul culturilor europene nu se poate stabili o echivalență matematică între epoca luminilor și limitele acestui veac, denumirea pentru care au optat numeroși istorici literari nu are doar un caracter simbolic, secolul al XVIII-lea reprezentînd etapa de germinare, maturizare și de culminare a gîndirii și a literaturii de factură iluministă.

Raporturile care au existat între centrele originare de emitere și ariile culturale de recepție, cînd difuzarea ideilor era mijlocită de cărți, traduceri, ziare și reviste, călătorii de studii, emigranți etc., demonstrează năzuința de înțelegere și asimilare, eforturile creatoare fiind în permanență stimulate de specificul fiecărui popor, tradițiile sale culturale, precum și de năzuințele social-politice, specifice și ele fiecărui context național-istoric.

Ținînd seama de aceste considerente, am optat pentru conceptul de epocă a luminilor *pe care îl socotim mult mai elastic și care ne permite să urmărim mutațiile atît de diverse care au loc de la o țară la alta.*

Trebuie să precizăm de la început că „variabilele naționale" ale culturilor cu caracter iluminist nu reprezintă doar anumite modificări ale unei culturi model, *deoarece o asemenea* invariantă *pură și completă nici nu există,*

indiferent dacă ne referim la literatura engleză, germană sau franceză.

În peisajul literar al epocii luminilor, *fiecare cultură are o anumită specificitate, determinată de factori interni variaţi, caracteristici fiecărei ţări. Fenomenul acesta firesc de diversificare nu înlătură existenţa unui patrimoniu comun de idei, rezultat din polarizarea tuturor spiritelor creatoare în jurul unor principii, dictate de însăşi constantele fundamentale ale epocii. Încrederea în luminile raţiunii şi în progres, lupta împotriva superstiţiilor şi pledoaria pentru toleranţă, apărarea egalităţii dintre popoare şi a libertăţii individuale, spiritul antifeudal şi antiteologal etc. constituie doar câteva din obiectivele şi trăsăturile fundamentale, specifice gîndirii iluministe.*

Bineînţeles că ponderea accentelor acestor principii variază de la o ţară la alta, iar formele artistice pe care le capătă ideile majore ale epocii înregistrează şi ele o mare diversitate.

Relaţionarea aceasta a specificului culturilor iluministe cu anumiţi factori interni ne permite să afirmăm că gîndirea iluministă constituie o expresie multilaterală a idealurilor burgheziei în ascensiune, în pofida faptului că în anumite ţări mai puţin dezvoltate unele spirite nonconformiste din rîndurile aristocraţiei se arată receptive faţă de formele mai ponderate ale acestui larg curent de idei.

Faptul acesta nu trebuie însă trecut cu vederea, deoarece în ariile de cultură unde burghezia era mai slab dezvoltată şi aristocraţia aderă la aceste principii, iluminismul capătă un caracter reformist, limitat la anumite iniţiative sociale şi culturale, în vreme ce în ţările în care noua clasă în ascensiune era puternică şi unită, gîndirea filozofică şi social-politică, ca şi creaţia literară, capătă o expresie revoluţionară foarte puternică.

Semnificaţia şi ponderea factorilor interni ne permit astfel să demonstrăm de ce raportul dintre centrele de iradiaţie iniţială a noilor principii şi ariile culturale de recepţie

nu poate fi înțeles ca o simplă reacție în lanț, în care ideile pure generează alte idei. Ca și în alte etape istorice, influențele care au loc în epoca luminilor sînt fundamentate pe o bază foarte complexă, care explică însăși existența zonelor receptoare, sensibilizate la afinitatea de principii.

Din această cauză, considerăm că afirmația unor istorici literari din care rezultă că, în circuitul lor, ideile revoluționare franceze înregistrează un proces de degradare, ilustrat de traseul acestora de la apus spre răsărit, are un caracter aberant, deformările unor principii care nu au un caracter imuabil fiind firești.

Este adevărat că un cercetător ca Louis Réau scrie cu mult entuziasm despre Europa franceză din epoca luminilor, dată fiind hegemonia gîndirii franceze pe plan european, explicabilă prin prestigiul unor mari idei revoluționare. Dar faptul acesta nu impune cultura franceză ca un model unic, cu atît mai mult cu cît influențele firești dintre marile literaturi, exercitate și asupra filozofiei și literaturii franceze, nu permit construirea unei ideologii model, reeditată de iluminismul din alte țări.

Ideile din marile centre emitente au un rol catalizator pe care, evident, nimeni nu îl poate trece cu vederea.

Reprezentînd o epocă de trecere între clasicism și romantism, iluminismul are o bază filozofică proprie, în vreme ce literatura și estetica din această perioadă poartă amprenta caracteristică unei perioade de tranziție.

Atașamentul față de doctrina estetică clasică ce propaga respectul regulilor și al modelelor, conceptul de frumos universal, ideea că arta este produsul rațiunii se interferează cu afirmarea gustului individual, apologia sentimentului și a imaginației creatoare, ostilitatea față de regulile esteticii codificate.

În acest context, culturile naționale, stimulate de ideile cardinale ale vremii, se impun în marele concert european, reprezentat de epoca luminilor, specifică prin însăși diversitatea unității ei.

IMAGINEA ETEROCLITĂ A EUROPEI ȘI REFLEXELE EI ÎN CULTURA DIN EPOCA LUMINILOR

Secolul al XVIII-lea îi pune pe gînditorii vremii pentru prima dată în situația de a reflecta asupra condiției lor specifice de europeni. Evident că termeni de referință de această natură mai pot fi semnalați și în alte perioade istorice. Dar în această etapă se constată că situarea omului european prin raportarea la popoarele de pe alte continente duce la concluzii deosebite, care subliniază ideea de cetățean al unei mari colectivități umane, cu anumite trăsături comune.

În capitolul despre Europa din Enciclopedie se precizează că, deși continentul nostru reprezintă doar o mică parte din cele patru zone ale lumii, el rămîne totuși cel mai important, atît prin comerț și industrie, cît și prin știință, artă, literatură și meserii. Spiritul europo-centrist iese astfel cu putere în evidență.

Afirmarea superiorității omului european asupra celor din alte continente nu-i duce însă niciodată pe gînditorii iluminiști la justificarea drepturilor popoarelor de pe acest continent de a subjuga altele. Dimpotrivă, spiritele luminate ale vremii au o atitudine anticolonială foarte pronunțată. În Istoria celor două Indii, Raynal, care-și propusese de fapt să scrie doar o carte instructivă despre evoluția colonialismului, ajunge la denunțarea directă a acestuia și la formularea unor judecăți foarte severe față de europenii barbari care au devenit în colonii exploatatori lipsiți de orice scrupule și asasini ai unor oameni nevinovați.

De aceea, afirmarea spiritului european superior se produce în numele unor idealuri umanitare, polarizate în jurul ideii de cetățean al lumii, pe care Leibniz și Montesquieu o apără cu mult entuziasm. Comportamentul acesta umanitar, bazat pe spiritul de egalitate între popoare, este evident și la un diplomat cu preocupări literare, ca marchizul de Caraccioli pentru care italienii, englezii, germanii, spaniolii, polonezii, rușii, suedezii etc. sînt cu toții frații și

prietenii lui, deoarece, pe planul larg al umanității, sînt la fel de buni și virtuoși.

Afirmarea aceasta a spiritului egalității dintre popoare și a libertății individuale se produce într-o perioadă în care oamenii de știință, filozofii și scriitorii încep să călătorească prin diferite țări, fapt care le permite cunoașterea altor climaturi de cultură, respectul pentru diferite civilizații și înțelegerea unor sisteme de guvernare bazate pe principii liberale.

Înainte de apariția călătorului romantic, se cristalizează astfel un nou tip de homo viator, specific epocii luminilor. Un călător de spirit și romancier de geniu, cum era L. Sterne, încearcă o anumită clasificare a tipurilor de călători, împărțindu-i în îndrăzneți, curioși, delicvenți și inocenți. Din compartimentele acestei clasificări semnificative pentru epocă, lipsesc scriitorii, filozofii, savanții, emigranții politici care nu se integrează decît arareori în categoriile amintite.

Dar indiferent de compartimentul unde s-ar integra, semnificativ rămîne faptul că oamenii de cultură din secolul al XVIII-lea au ajuns adeseori la anumite concluzii care au revoluționat modul de gîndire din acea vreme datorită unui profund schimb de idei și cunoașterii reale a stării de lucruri din diverse țări. Montesquieu scrie Spiritul legilor în urma unor călătorii în Anglia, Italia, Germania, Austria etc. Voltaire și Rousseau își formează anumite opinii despre sistemele de guvernare după un fertil popas făcut în Anglia.

Mai mult, în această perioadă se configurează tipul de turist plin de curiozitate care cutreieră Europa pentru a descoperi, în cele din urmă, climatul specific din patria sa. Lady Montagu, călătoare pasionată, precizează că englezii se găseau peste tot. Adeseori, notele acestora de călătorie constituie documente elocvente asupra modului de viață din acel timp. Paginile călătorului englez Arthur Young, de pildă, privitoare la condițiile de existență ale țăranilor francezi, sînt pline de dramatism, exprimînd revolta unui spirit luminat față de modul primitiv de viață al unor oa-

meni care trăiesc într-o epocă de afirmare a unor principii noi de distribuire a bunurilor.

Într-o epocă în care modul de viaţă era atît de diferit de la o ţară la alta, aşa cum rezultă din însemnările de călătorie scrise de L. Sterne, Radişcev şi D. Golescu, este firesc să ne întrebăm care au fost factorii fundamentali ce au putut determina configurarea unor idei specifice în diverse arii de cultură.

O descriere detaliată a structurilor sociale din toate ţările europene unde s-a cristalizat cultura iluministă în formele ei plenare sau s-a reliefat doar în anumite domenii ni se pare excesivă. Mult mai edificatoare în acest caz, considerăm că este încercarea de a reconstitui anumite modele din care să rezulte ce factori interni au concurat la realizarea unor contexte social-istorice specifice şi ce pondere au avut în anumite arii de cultură.

Istoria socială şi culturală a epocii ne permite să afirmăm că ţara care începuse să prezinte pentru oamenii de litere de pe continent cele mai instructive surprize era Anglia. Privită o anumită vreme de către aceştia cu rezerve, viaţa insulară de dincolo de mare era elogiată în primele decenii ale epocii luminilor doar de către englezi, cu toate că şi ei mai păstrau anumite complexe faţă de strălucirea artei şi a vieţii pariziene. Garrick, de pildă, spunea că Londra este bună pentru englezi, dar Parisul este fermecător şi instructiv pentru toţi oamenii.

În schimb, cunoscutul critic englez din secolul al XVIII-lea, Samuel Johnson, familiarizat cu cultura de pe continentul nostru, se arăta mai încrezător în farmecul vieţii engleze, afirmînd că atunci cînd un om este obosit de Londra, el este de fapt obosit de viaţă.

Deplasarea interesului spre Anglia şi considerarea sa ca model al civilizaţiei europene se produce însă o dată cu trecerea Canalului Mînecii de către oamenii de litere din diverse ţări de pe continent. Voltaire vizitează Anglia în 1726, abatele Prévost în 1728, Casanova în jurul anului

1760, Alfieri în 1767 [1]*. Toţi rămîn surprinşi de faptul că descoperă o ţară bogată, bine organizată, cu drumuri bune, mari fabrici şi o agricultură prosperă. În 1772 abatele Morellet vizitează manufacturile de la Birmingham şi întreprinderile de filatură de la Gloucestershire. Populaţia oraşelor creşte şi ea vertiginos. Forster relatează că în Birmingham populaţia a crescut între anii 1690—1789 de la 4 000 la 60 000 de locuitori* [2]*.*

Un alt fenomen care i-a surprins pe europenii de pe continent rezultă din pasiunea cu care englezii citeau ziarele în cafenele, epoca luminilor constituind şi un moment de stimulare a dezvoltării jurnalismului pe plan european. Gazete ca Tatler, *întemeiată de Steele,* Spectator, *de Addison,* Review, *de Defoe, constituiau nu numai un mijloc de informare a cititorului englez excesiv de puritan, ci şi de educare a gustului estetic al acestuia pentru a ajunge la înţelegerea unor opere mult mai variate. Gazetele şi revistele engleze stîrnesc admiraţia scriitorilor de pe continent, încît Marivaux şi Prévost realizează publicaţii franceze după modelul celor englezeşti.*

Admiraţia unora dintre aceşti scriitori pentru Anglia merge aşa de departe, încît abatele Prévost, de pildă, afirmă la un moment dat că, dacă Parisul are aspectul unei capitale a Europei, Londra apare ca o capitală a lumii.

Dar ceea ce europenii de pe continent au descoperit în Anglia, trezindu-le o satisfacţie neţărmurită a fost sistemul parlamentar, care oferea climatul unei libertăţi politice pe care ei nu o cunoşteau în ţările lor de baştină. Cu un entuziasm fără margini, lucidul şi ironicul Voltaire consemnează în Scrisori filozofice *(1734) faptul că* „Naţiunea engleză este singura de pe pămînt care a reuşit să reglementeze puterea regilor împotrivindu-li-se şi care, din sforţări în sforţări, a întemeiat, în sfîrşit, această guvernare înţeleaptă, în care principele atotputernic ca să

---

[1] Vezi R. Pomeau, *L'Europe des lumières*, Stok, Paris, 1966, pag. 74.

[2] Op. cit., p. 74.

facă binele, este legat de mîini ca să nu poată face rău, în care nobilii sînt mari fără a fi obraznici și fără a avea vasali, și în care poporul participă la cîrmuire, fără dezordine“ [1].

Consensul acesta al elogiilor aduse modului de viață din Anglia ne obligă să căutăm cauzele mai adînci care au produs transformări atît de mari în viața și în cultura acestei țări. Or, în istoria Angliei, care l-a dat pe J. Locke, pe Newton și pe Swift, se produseseră modificări adînci care vizau structura societății și mentalitatea oamenilor, determinate în mare măsură de ceea ce englezii înșiși numeau „glorioasa revoluție de la 1688“. Prosperitatea economică a Angliei a dus la o timpurie consolidare a burgheziei care se afirmă atît în viața politică precum și în cultură. Receptivă la marile reforme sociale și politice care îi creau un climat mai larg de acțiune, animată de inițiative culturale, burghezia engleză se polarizează în jurul partidului whig, în vreme ce adepții monarhiei rămîn în jurul partidului tory. Totuși, în viața Angliei nu se produc mari comoții de ordin social, fiindcă între burghezie și aristocrație s-a creat un fel de pactizare tacită. Faptul acesta are notabile consecințe în cultură. Marile reforme din istoria societății engleze nu sînt introduse prin lupte violente. Scriitorii se integrează și ei în această viață deținînd numeroase demnități sociale și politice, ceea ce ne face să înțelegem de ce în Anglia nu a apărut o puternică literatură antistatală și antimonarhică, spiritul parlamentar atenuînd o serie de conflicte care din cauza opacității aristocrației nu au putut fi evitate în alte țări.

Cu totul alte raporturi se cristalizează între scriitorii și filozofii francezi și monarhia absolută din această țară. Dacă în secolul al XVII-lea era evidentă consonanța între orientarea creației literare și forțele politice polarizate în jurul regelui soare, în pofida unor mici cabale nesemnificative, în veacul al XVIII-lea scriitorii vin în contradicție

---

[1] Voltaire, *Opere alese*, vol. I, E.S.P.L.A., 1967, p. 262—263.

cu ordinea de stat precum și cu cititorii lor reali, reprezentuți de aristocrație, operele lor vizînd un cititor ideal, *recrutat din rîndurile burgheziei, care tindea și el să se afirme atît în viața social-politică, precum și în cea culturală.*

De aceea iluminiștii francezi intră de la început într-un conflict inevitabil cu monarhul absolut, cu nobilii și cu clerul, atacînd în mod direct vechea ordine de stat pe care o socoteau nerațională și perimată. Contextul specific al vieții sociale din Franța nu oferea posibilitatea unei concilieri pașnice între aristocrație și burghezie.

Din această cauză, întreaga cultură franceză din epoca luminilor are un puternic caracter antifeudal. Este adevărat că Franța privită din exterior oferea tabloul unei mari puteri care nu părea încă minată de tendințele centrifuge ale noii clase în ascensiune. În anul 1789, această mare națiune număra 26 000 000 de locuitori, situîndu-se printre țările cele mai populate din Europa. Parisul, după o statistică furnizată de Pilati, avea 600 000 de locuitori, iar după cea a lui Pollnitz număra 800 000. În timpul acesta, alte capitale erau mult mai mici, Viena însumînd 175 000 de locuitori, iar Roma și Berlinul cam 140 000.[1]

Cu toate acestea, capitala Franței era rău întreținută, Ludovic al XV-lea retrăgîndu-se la Versailles, în vreme ce Parisul oferea pentru străini imaginea unui oraș neîngrijit, cu spectacole bune și viață de noapte agitată, dar populat de un imens număr de oameni cu ocupații îndoielnice.

În această perioadă, tipul de scriitor de curte nu dispare, dar este din ce în ce mai puțin agreat, iar viața artistică și culturală cu spiritul ei clocotitor de negare a unei societăți perimate nu se mai poate dezvolta în cadrul unor instituții patronate de monarh, ci în interiorul unor saloane, care după o lungă perioadă de decădere își recapătă

---

[1] R. Pomeau, op. cit., p. 52.

din nou prestigiul prin spiritul lor de toleranţă mondenă faţă de noile idei revoluţionare.

Saloanele care aveau şi ele un uşor aer vetust nu erau foarte căutate. Cînd doamna de Lambert deschidea în 1710 salonul său avea 60 de ani şi aparţinea prin însăşi concepţia sa unei lumi în declin. Dintre scriitorii francezi, cei care frecventaseră salonul său erau doar Montesquieu şi Marivaux.

În acest timp, o primă atracţie o reprezintă salonul doamnei de Tencin, favorită a regentului şi apoi a cardinalului Dubois. Beneficiind de amiciţia poetului Prior şi a lordului Bolingbroke, era vizitată mai ales de oamenii de litere din Anglia, dar salonul său era deschis şi filozofilor francezi, printre frecventatorii fideli numărîndu-se şi în acest caz Montesquieu, mai apropiat de aristocraţie prin apartenenţa sa de „la noblesse de robe", decît de scriitorii de proveniență burgheză [1].

De proveniență mic burgheză, ea se numea Thérèse Railet. Căsătorită timpuriu cu un om vîrstnic şi bogat, Madame de Tencin are un spirit deosebit de receptiv, atenţia ei fiind distribuită în mod egal atît spre oameni de litere şi de ştiinţă, cît şi spre artişti sau mari personalităţi politice din întreaga Europă.

Salonul ei fusese astfel frecventat de Kaunitz, în anii cînd era ambasador la Paris. Acesta a devenit pe urmă consilierul cel mai apropiat al Mariei Tereza şi Ioseţ al II-lea, cu care Madame de Tencin are strînse legături, fiind primită la Viena de către împărăteasa Austriei cu deosebit fast. Întîmplarea a făcut apoi ca prinţesa de Anhalt-Zerbst, în urma căsătoriei fiicei sale cu marele duce al Rusiei, să poată mijloci, ca mamă a Ecaterinei a II-a, o strînsă legătură cu împărăteasa, intensificată şi

---

[1] Vezi o amplă expunere în *Les grands salons littéraire* (XVII-e et XVIII-e siècle), Payot, Paris, 1927, p. 79—144.

de faptul că Stanislas-August Poniatowski, favoritul Ecaterinei, a ajuns și el rege al Poloniei, după ce își făcuse educaţia în același salon francez, vizitat și de filozoful David Hume.

N-au lipsit evident din peisajul cultural și monden al epocii nici saloanele patronate direct de către filozofii iluminiști, cum era acela al bogatului baron d'Holbach, frecventat de personalităţi marcante, ca abatele napolitan Galiani, germanul Grimm, ca și alți oameni de cultură din diverse ţări, dintre care menţionăm pe Hume, Beccaria, Sterne, Garrick etc.

În această perioadă, Parisul devine într-adevăr un centru universal de cultură, unde se întîlneau marile spirite din Europa. Pietrarii și sculptorii francezi sînt chemaţi în diverse capitale europene, unde „monarhi luminați" *se arată preocupaţi de artă și urbanism.*

Scriitorii iluminiști francezi capătă prin îndrăzneala lor și spiritul înnoitor pe care îl aduceau în literatură, filozofie, educaţie, un adevărat prestigiu european. Diderot corespondează cu Ecaterina a II-a și devine consilierul acesteia, Voltaire este invitat de Frederich al II-lea la Potsdam, Rousseau trezește simpatia și interesul lui Iosif al II-lea.

Literatura și filozofia franceză din veacul al XVIII-lea reprezintă astfel un focar de idei, care suscită interesul literaţilor și al oamenilor politici din toate ţările europene. Or, tocmai această literatură constituie germenele unei gîndiri revoluționare, care, în pofida aparenţelor mondene, a actelor de cochetărie cu unii oameni de la curte sau cu doamnele aristocrate care patronau anumite saloane, era intolerantă faţă de orînduirea feudală pe care o discredita pe toate căile, militînd pentru un sistem nou de guvernare, așezat pe temeiuri raţionale.

Gata să înfrunte închisoarea, exilul, condamnarea cărților, interzicerea pieselor de teatru, scriitorii și filozofii francezi aduc în peisajul culturii europene tipul cărturarului militant pentru generoase idealuri revoluţionare.

Formaţi în lupta curajoasă cu cele mai diverse dificultăţi, oamenii de litere din Franţa ridică măştile tiranilor, denunţă abuzurile determinate de privilegiile absurde ale nobililor, pun în lumină rolul nefast al clerului care-şi însuşea o mare parte din veniturile ţării.

Dezastrele prilejuite de războaie, la care se adaugă industria precară, comerţul slab dezvoltat, artizanatul în declin, privilegiile şi impozitele împovărătoare reprezentau fundalul social-istoric tragic al Franţei din secolul al XVIII-lea, greu de mascat doar de strălucirea Parisului.

Însemnările unui ţăran francez, ajuns mai tîrziu bibliotecar al împăratului Austriei, intitulate Viaţa lui Valentin Duval Jamerai *conţin pagini de un profund tragism despre foametea din Franţa anului 1709, despre condiţiile mizere de existenţă ale ţăranilor ca şi despre urmările războaielor şi ale privilegiilor nobiliare.*

Acesta este, de fapt, contextul care a creat climatul revoluţionar în care s-a dezvoltat cultura iluministă în Franţa. Şi dacă Diderot spusese la un moment dat că fiecare secol are spiritul său specific, iar spiritul secolului al XVIII-lea este libertatea, *această convingere nu era numai a lui, ci a tuturor francezilor care năzuiau să răstoarne temeliile vechii lumi şi să instaureze o orînduire mai dreaptă.*

Dacă în Franţa forţa şi coeziunea burgheziei au putut să creeze un climat favorabil pentru dezvoltarea unei filozofii şi literaturi cu bogate implicaţii revoluţionare, în alte ţări, unde noua clasă nu era atît de puternică sau era dispersată în stăruleţe autonome, iluminismul nu a înregistrat aspecte atît de radicale. Un exemplu ilustrativ ni-l oferă cultura germană din secolul al XVIII-lea. De fapt, în această perioadă, Germania era mai mult o noţiune etnografică decît una geografică bine precizată. Pe de o parte, existau în această perioadă sute de stăruleţe şi oraşe independente, conduse de prinţi care îşi întemeiau puterea pe dreptul de suverani absoluţi, pe de altă parte, era Prusia, bazată pe o puternică forţă militară şi monarhia habsburgică, constituită din naţionalităţi foarte diverse. Dacă Frederich I era

preocupat mai ales de transformarea Prusiei într-un puternic stat militar, Frederich al II-lea nu neglijează nici el acest deziderat, dar ţine să apară în faţa Europei ca un adevărat suveran filozof. Oraşul Potsdam, unde era locul reşedinţei de vară a împăratului, apărea ca un imens bastion de cantonamente militare. Din relatările vremii rezultă că în jurul anului 1780 din cei 18 000 de locuitori, 12 000 erau soldaţi. Atît la Berlin cît şi la Potsdam era un număr imens de străini. Cartiere întregi erau locuite de olandezi, italieni, francezi, refugiaţi protestanţi, iar calvinii persecutaţi în Franţa au întemeiat un adevărat orăşel în apropierea Berlinului cu o civilizaţie şi cultură specifică.

Ca şi alţi monarhi filozofi, Frederich al II-lea s-a străduit să strîngă în jurul său o serie de oameni de ştiinţă şi cultură proveniţi din diverse ţări care aveau o valoare diferită, aventurierii coexistînd cu cărturarii autentici. Astfel, alături de marchizul d'Argens, care avea mai degrabă trăsăturile unui aventurier decît ale unui adevărat scriitor, se găsea La Mettrie, cunoscutul filozof francez, care era un fel de ateu al regelui. Mai tîrziu a venit pentru o anumită vreme la Potsdam Voltaire, iar atunci cînd Frederich al II-lea a pus bazele Academiei regale de ştiinţe şi litere, preşedintele acesteia era un renumit matematician francez, Maupertuis. Autor de versuri scrise în limba franceză, Frederich al II-lea nu era preocupat de dezvoltarea culturii germane originale, însuşi teatrul organizat la Berlin fiind susţinut tot de actori proveniţi din Franţa.

În acest timp, cultura germană este încurajată de păturile mijlocii şi de oamenii de litere de provenienţă burgheză. O societate destinată să susţină cultura germană este întemeiată la Berlin în 1739, iar librarul Nicolai publică, începînd din 1757, revista Allgemeine deutsche Bibliothek, realizată în spiritul gîndirii iluministe.

Scriitorii şi învăţaţii germani erau şi ei dispersaţi în diverse ducate, mutîndu-se adeseori din unul în altul în funcţie de anumite cerinţe personale sau de existenţa unui climat mai favorabil de gîndire. La Halle a fost astfel multă vreme profesor filozoful Cr. Wolff, la Leipzig era

criticul și profesorul Gottsched și fabulistul Gellert, în vreme ce la Weimar se găsea Wieland, iar mai tîrziu au venit Goethe, Schiller și Herder. Migrațiile scriitorilor erau adeseori determinate de atitudinea prinților care stăpîneau anumite ducate. Astfel, în vreme ce Schiller este nevoit să fugă din Würtemberg din cauza prințului Karl-Eugen, la curtea prințului elector din Saxonia se creează un climat mai favorabil de cultură, el fiind acela care a instalat cunoscuta galerie de picturi de la Dresda în palatul Zwinger și a inițiat celebra artă a porțelanului de la Meissen.

Spre deosebire de scriitorii francezi, gînditorii și oamenii de litere din Germania dispuneau de o libertate extrem de redusă de propagare a unor idei liberale. De aceea, iluminismul german este în primul rînd cultural și filozofic, avînd și o puternică amprentă teologală, determinată și de formația academică a multora dintre exponenții acestuia. Lipsit de puternice implicații social-politice, iluminismul german propagă originalitatea în cultură, pledează pentru cultivarea unei limbi naționale în operele literare; doar filozofia păstrează pe tot parcursul evoluției sale din această epocă puternice implicații mistice.

Lipsa de autonomie a iluminiștilor germani, care erau profesori și bibliotecari, preceptori în familiile nobiliare, pastori, consilieri ai unor suverani absoluți rezultă din însăși condiția lor de viață care îi menține într-o stare de dependență umilitoare. Legile din unele ducate germane erau atît de aspre, încît interziceau și pedepseau orice manifestări liberale mai evidente.

De aceea cultura reprezenta aproape unicul domeniu în care acești învățați își puteau permite unele inițiative mai fertile.

Crearea unui repertoriu național de teatru, elaborarea unor opere inspirate din viața poporului german, realizarea unui climat de idei care să permită detașarea de anumite modele străine înrobitoare reprezintă pentru iluminiștii germani obiective de prim ordin.

Dacă gîndirea social-politică antistatală nu are un climat prielnic de dezvoltare, filozofia teoretică și literatura înregistrează o adevărată perioadă de înflorire. Marile idei ale epocii capătă astfel fie o formulare abstractă, fie una relativ absconsă, mascată de parabolele și alegoriile amplu cultivate de către scriitorii germani.

Conjunctura social-politică specifică iluminismului german are numeroase trăsături specifice care capătă aceeași semnificație și au aceleași urmări și în monarhia habsburgică. Prezența unui monarh luminat *și abil, dispersarea burgheziei, determinată de naționalitatea diferită a popoarelor unite în mod artificial în cadrul monarhiei, rezistența aristocrației față de tentativele reformiste, reprezintă doar cîțiva dintre factorii care fac ca iluminismul din această arie de culturi multinaționale să nu aibă, cel puțin în prima sa perioadă de afirmare, forța revoluționară de penetrație a ideilor profesate de către scriitorii francezi.*

Dată fiind devierea pe care o suportă principiile iluministe cu caracter revoluționar în monarhia habsburgică, datorită inițiativelor lui Iosif al II-lea, etapa aceasta de reforme social-politice și culturale este cunoscută sub numele de iozefinism.

Ostil tendințelor centrifugale ale aristocrației de diverse naționalități, Iosif al II-lea duce o politică bazată pe un centralism puternic, stimulînd însă forțele creatoare din rîndurile burgheziei, care pătrund masiv în aparatul de stat, precum și accesul la cultură al țăranilor, din dorința de a avea supuși luminați și utili în angrenajul economic al acestei monarhii multinaționale.

De aceea, în pofida tuturor elogiilor aduse lui Iosif al II-lea de către unii cercetători, ni se pare totuși elocvent faptul că statul constituțional *rămîne în ansamblul politicii iozefiniste doar un deziderat teoretic, conducerea reprezentativă aleasă, ca și opoziția, neintrînd în vederile practice ale* monarhului luminat *de la Viena. De aceea, între* iozefinism, *care reprezenta o sumă de reforme social-politice și culturale, inițiate de sus în jos, și iluminism, nu se poate stabili o echivalență. Dar cu toate acestea, cli-*

matul mai favorabil spiritului liberal, pe care l-a creat Iosif al II-lea, este prielnic dezvoltării învăţământului naţional, răspîndirii culturii şi ştiinţei în cercuri mai largi, cărţile de popularizare, ca şi manualele şcolare, deţinînd în acest sens un rol deosebit.

Cărturarii iluminişti de la Viena făceau parte din aparatul de stat. Aşa ne explicăm de ce iniţiativele lor, dintre care unele au notabile urmări şi în viaţa culturală a Transilvaniei, rămîn întotdeauna integrate în acele zone de activitate pe care Iosif al II-lea le considera de prim ordin. Sonnenfels, de pildă, considerat ca un adevărat reformator al gustului artistic al publicului vienez, autorul Scrisorilor despre teatrul vienez, *era cenzor, profesor şi consilier de curte. Pezzl, publicist de mare ecou în monarhia habsburgică de odinioară, era bibliotecar al cancelarului Kaunitz.*

Manualele universitare şi şcolare erau şi ele vizate şi amendate de către consilierii de la curte, încît devotamentul faţă de suveranul luminat *şi faţă de monarhia habsburgică să poată fi întreţinut pe toate căile.*

În acest spirit fusese concepută şi cartea lui Lanjuinais, Monarhul desăvîrşit *(1774) care realizează un portret ideal al lui Iosif al II-lea. Potrivit concepţiei acestuia, monarhul luminat trebuie să fie* „generos fără ostentaţie, liberal cu parcimonie, sever cu el însuşi, indulgent cu alţii, curajos cu prudenţă. Monarh instruit şi filozof pe tron, acesta încurajează progresul raţiunii şi raţiunea îndepărtează din domeniile sale entuziasmul şi superstiţia, aşa cum îndepărtează şi disputele din certurile teologice care au fost în toate timpurile flagelul statelor şi al bunului simţ“ [1].

Ideile profesate de Lanjuinais în această operă trebuie reţinute cu atît mai mult cu cît cartea sa era cunoscută şi de către unii dintre cărturarii iluminişti ardeleni, ea figurînd, de pildă, în biblioteca lui G. Lazăr.

---

[1] Lanjuinais, *Le monarque accompli*, tom premier, Lausanne, 1774, p. 98.

În general, zonele de contact între gîndirea iozefinistă și învățații ardeleni erau foarte numeroase, dată fiind și formația intelectuală a acestora.

Se știe doar că în această perioadă Transilvania se găsea sub zona de influență a ideilor iluministe trecute prin filtrul german, după care suportă o nouă atenuare a forței lor revoluționare, datorită exponenților iozefinismului, în vreme ce în Moldova și Muntenia ies pe prim plan alte aspecte, rezultate din contactul, adeseori neintermediat, cu operele gînditorilor și scriitorilor francezi.

Ocupațiile străine diferite din provinciile românești de odinioară, la care se adaugă și opresiunea unei aristocrații de extracție eterogenă au imprimat culturii noastre din această perioadă o anumită amprentă specifică, configurată printr-o preocupare stăruitoare pentru problemele de ordin național și social.

Dată fiind această conjunctură social-istorică specifică, iluminismul românesc nu rămîne ancorat în zona unei gîndiri abstracte. Dimpotrivă, cărturarii români caută să rezolve unele probleme de ordin practic cu care era corelat însuși destinul poporului român. De aceea, ideea de cetățean al lumii nu putea găsi ecou în gîndirea epocii din țara noastră, iar literatura nu putea deveni nici ea un gen de cutie de rezonanță a unor principii filozofice abstracte.

Cărturarii români cu o formație iluministă ajunseseră la concluzia că emanciparea națională și socială a poporului român poate fi realizată în primul rînd prin cultură, de unde funcționalitatea practică cu care aceasta era învestită. Stimulată de un anumit concept specific, atitudinea iluminiștilor români pune în lumină profilul moral al unor intelectuali care militează pentru idealurile naționale și sociale ale poporului român. De la S. Micu, P. Maior, I. Budai-Deleanu pînă la G. Lazăr, E. Poteca, S. Bărnuțiu asistăm astfel la desfășurarea imensă a unei energii multilaterale, pusă în slujba năzuințelor neamului românesc.

În aceste împrejurări, școlile, manualele, cărțile de popularizare a științei, ziarele și revistele etc. capătă o semnificație deosebită în procesul de instruire a oamenilor, de-

eliminare a ignoranței și a superstițiilor, de îmbărbătare a unui popor căruia i se vorbea din ce în ce mai insistent de originea sa măreață și de viitorul său strălucit.

Așa ne explicăm și de ce aspectele culturale dominante ale iluminismului românesc sînt de așa natură, încît trimit în permanență spre anumite cauze sociale și probleme de ordin național. Stînd astfel la baza procesului de modernizare a culturii române, literatura și filozofia practică de factură iluministă își deschid antenele spre marile idei ale epocii, încercînd să le transforme în arme de luptă pentru eliberarea națională și socială a poporului nostru.

Multilateral, spectrul societății din diversele arii de cultură din Europa ne permite să punem în relief factori care au generat și au facilitat rezonanța gîndirii iluministe pe plan european ca și notele deosebite care se pot înregistra de la o țară la alta.

Configurat mai tîrziu în cultura noastră din cauza unui anumit context social-istoric specific, iluminismul românesc intră astfel în marele concert european cu aspectele sale caracteristice.

EPOCA LUMINILOR ȘI PRESTIGIUL FILOZOFIEI

La prima vedere, resurecția spiritului filozofic, care capătă o deosebită intensitate în primele decenii ale secolului al XVIII-lea, nu pare un fenomen neobișnuit. Atît în perioada Renașterii, cît și mai tîrziu, în anii de eflorescență a clasicismului, gîndirea filozofică s-a bucurat de o largă rezonanță, impulsionînd orientarea literaturii în anumite direcții.

Dacă se poate totuși vorbi de o anumită revitalizare a gîndirii filozofice în epoca luminilor, atunci trebuie să precizăm că aceasta nu rezultă atît dintr-o simplă sporire a interesului oamenilor de cultură din această vreme pentru filozofie, ci din noua orientare pe care o capătă.

În vreme ce filozofia secolului al XVII-lea era încă puternic impregnată de spiritul teologal, deşi excepţiile nu au lipsit, în veacul următor asistăm la o masivă tentativă de autonomizare a filozofiei care se interferează cu procesul de laicizare pe care aceasta îl imprimă pe toate planurile.

Rezonanţa uriaşă pe care o are filozofia din epoca luminilor se explică astfel prin climatul nou de gîndire pe care îl impune în cultură. Acest climat se realizează prin îndepărtarea de metafizica idealistă şi fideistă care aveau un caracter abstract şi speculativ şi prin năzuinţa de a da gîndirii filozofice un suport ştiinţific cît mai evident.

Într-o epocă de înflorire a ştiinţelor naturii, a cercetărilor de mecanică şi fizică, filozofia nu mai caută să valideze anumite afirmaţii prin adevăruri absolute, desprinse din teologie, ci prin tentativa de a stabili o evidentă concordanţă, între adevărurile filozofice şi concluziile diverselor domenii de cercetare ştiinţifică.

Faptul acesta imprimă gîndirii filozofice din epoca luminilor un puternic caracter analitic *şi o amprentă* criticistă, *determinată de hegemonia spiritului pozitivist şi de opoziţia faţă de* sistemele *fundamentate pe* adevăruri apriorice.

Însuşi conceptul de filozof *trece în această epocă printr-un profund proces de metamorfozare. Gînditorul din secolul al XVIII-lea se configurează ca un spirit militant, preocupat de viaţa imediată, pentru a cărei ameliorare el luptă prin ideile propagate de scrierile sale. Om de acţiune, ostil speculaţiilor sterile, filozoful iluminist este preocupat de emanciparea oamenilor prin cultură, de aşezarea lumii pe baze mai drepte şi raţionale, precum şi de crearea unor noi instrumente de cunoaştere a mediului şi de adaptare la un anumit climat de viaţă. De aceea, cei mai mulţi gînditori iluminişti sînt în acelaşi timp pedagogi, autori de manuale de etică şi drept al popoarelor, precum şi buni cunoscători ai progreselor realizate în cercetările ştiinţifice din epoca lor. Mai mult, oamenii de ştiinţă au şi ei o notabilă formaţie filozofică, fiind în permanenţă preocupaţi să elaboreze anumite principii generale, desprinse din adevărurile particulare care s-au configurat în domeniile lor specifice de*

cercetare. Exemplele oferite în acest sens de naturalistul francez Buffon, ca și de cunoscutul savant englez Newton sînt elocvente, iar sprijinul acordat de matematicianul francez d'Alembert la realizarea Enciclopediei este de asemenea foarte cunoscut.

Mitul științei care ia locul adevărurilor revelate se constituie astfel ca o trăsătură caracteristică a gîndirii iluministe care tinde spre scientizare și pozitivare. Oamenii de litere cei mai reprezentativi din această vreme nu rămîn străini de o asemenea stare de spirit. Dimpotrivă, familiarizarea lor cu tezele fundamentale din anumite ramuri ale științelor imprimă o orientare scientistă filozofiei la care aderă și pe care o propagă. Voltaire este un entuziast admirator al lui Newton, Diderot cunoaște teoriile evoluționiste din acea vreme, iar Leibniz se impune ca un creator al raționalismului german și totodată ca un veritabil om de știință.

În acest climat favorabil scientizării gîndirii filozofice, spiritul critic din ce în ce mai accentuat al oamenilor de cultură impune o reexaminare analitică a tuturor adevărurilor transmise de știința și filozofia altor epoci, precum și o riguroasă delimitare a unor metode destinate să susțină acest avînt pozitivist. Starea aceasta de spirit impune noi alianțe ideologice, creînd totodată necesitatea precizării unei atitudini cît mai tranșante față de filozofii veacului trecut. Dacă Spinoza, Grotius, Hobbes etc. nu găsiseră o profundă rezonanță în epoca lor, ei sînt acum reevaluați dintr-o altă perspectivă, în vreme ce Descartes, idolul clasicismului, este supus unei severe judecăți critice.

Se știe doar că punctele de plecare ale gîndirii iluministe se găsesc în raționalismul cartezian, teoria spinozistă a substanței și empirismul englez, așa cum pe planul ideilor social-politice, anticipările duc spre Grotius și Hobbes. Dar cum spiritul critic al veacului luminilor nu îngăduia receptarea unor idei perimate, era firesc ca filozofia cartezianã, în primul rînd, să fie filtrată printr-un nou unghi de vedere.

Cu toate că filozofia carteziană se găsea în veacul al XVIII-lea într-un evident declin, fiind puternic concurată de ideile lui Newton, unele principii ale gînditorului francez sînt un adevărat stimulent pentru efervescența spirituală a veacului raționalist.

René Descartes (1596—1650) era un apărător al gîndirii raționaliste, îndoiala carteziană față de anumite prejudecăți avînd numeroase puncte comune cu scepticismul gînditorilor iluminiști. Punînd îndoiala la baza reflecției filozofice despre existență, Descartes demonstrează că, de vreme ce aceasta poate tăgădui existența unor fenomene neverificate, nu se poate nega pe sine. De aceea, faimosul dicton cartezian cogito ergo sum, cuget deci exist, *nu face decît să demonstreze întreaga existență prin gîndire și să o deducă din aceasta, spiritul uman fiind văzut ca o întruchipare a rațiunii cunoscătoare.*

Îndoiala carteziană are astfel un caracter metodologic, ea fiind calea care duce spre descifrarea adevărurilor caracterizate prin claritate *și* evidență.

Preocupat de actul de cunoaștere, gînditorul acesta care acordă o deosebită importanță deducției, *încearcă să demonstreze că, în funcție de sursa lor, ideile noastre sînt* înnăscute, adventice *și* factice. *Prin urmare, alături de ideile provenite de la alții sau prin experiență, gînditorul francez acordă o semnificație deosebită* ideilor înnăscute, *conceptul de divinitate fiind explicat pe altă cale.*

Adept al explicațiilor cauzale, Descartes concede că divinitatea *este* causa sui, *reprezentarea ei bazîndu-se pe ideea înnăscută a unei forțe creatoare, infinite.*

În felul acesta, apărătorul adevărurilor raționale și evidente acceptă pe o cale pur logică ideea de divinitate, acordînd în general aceeași valoare ideilor înnăscute ca și celor realizate pe baza experienței.

Raționalismul cartezian se îmbină în felul acesta cu deismul, *aceasta fiind zona gîndirii sale filozofice cea mai puternic combătută de către filozofii iluminiști.*

După ce Newton pusese în circulație principiile sale despre legea gravitației și despre mișcare, care au avut o

largă rezonanţă pe continent, Voltaire scoate în evidenţă erorile lui Descartes din perspectiva raţionalismului materialist și scientist al epocii luminilor. Evaluîndu-l astfel pe filozoful francez prin sporul de cunoaștere, realizat de către Newton, Voltaire scrie : „filozofia sa n-a mai fost după aceea decît un roman ingenios și, cel mult, verosimil pentru ignoranţi. El s-a înșelat asupra naturii sufletului, asupra dovezilor existenţei lui Dumnezeu, asupra materiei, asupra legilor mișcării, asupra naturii luminii. El a admis ideile înnăscute, a inventat noi elemente, a creat o nouă lume și l-a creat pe om după chipul său“ [1].

Aliaţele ideologice între cele două secole de filozofie nu pot fi decît parţiale. Tot ceea ce ţine de spiritul iraţional, de influenţa teologală, este pus sub semnul întrebării, deși nu se poate spune că epoca luminilor ar fi fost în întregime scutită de receptivitate faţă de gîndirea mistică. Dimpotrivă, nota ei caracteristică rezultă tocmai din prezenţa unor contradicţii care nu se puteau concilia, furnizate, pe de o parte, de apărătorii consecvenţi ai gîndirii materialiste, pe de altă parte de gînditorii raţionaliști care mai încearcă să împace filozofia cu teologia.

Evident că nu în secolul al XVIII-lea apar pentru prima dată gînditorii care contestă unele teze carteziene. Spinoza (1632—1677) fiind, poate, exemplul cel mai elocvent. De aceea scrierile sale cele mai reprezentative, ca Tratatul teologico-politic *(1670) și* Etica *(1675) sînt privite cu mult interes de către filozofii iluminiști care găsesc aici puncte de plecare pentru principiile lor, exprimate adeseori într-o manieră foarte tranșantă.*

Filozofia spinozistă se definește prin opoziţie cu cea carteziană. Se știe că Descartes pleca de la premiza existenţei celor trei substanţe fundamentale, Dumnezeu, spiritul și materia, *prima fiind aceea care le-a generat pe celelalte, de unde prezenţa unor urme ale teoriei creaţioniste în*

---

[1] Voltaire, *Opere alese*, I, E.S.P.L.A., 1957, p. 289.

opera acestui spirit raționalist îndrăgostit de judecățile matematice.

Spre deosebire de Descartes, el încearcă să demonstreze că în univers există o unică substanță, ale cărei atribute fundamentale sînt eternitatea și infinitul în spațiu. Substanța aceasta autonomă își are cauza în sine, ea nu reprezintă o forță anterioară universului, fiind un fel de germen al întregii existențe. Pe calea aceasta, Spinoza nu lasă nici un fel de spațiu pentru spiritul transcendent, mitul creaționist fiind respins cu desăvîrșire.

Monismul materialist proclamat de către Spinoza are o largă rezonanță atît în Franța, cît și în Germania.

Gînditorul care așază temeliile raționalismului german, pornind de la Spinoza, dar diferențiindu-se de acesta în mod sensibil, este Leibniz (1646—1716). Trăind la răspîntia celor două veacuri, operele fundamentale ale filozofului german, dintre care amintim Noi eseuri asupra intelectului uman (1704), Teodiceea (1710) și Monadologia (1714), se înscriu în primele decenii ale epocii luminilor, deși unele dintre ele au fost tipărite mult mai tîrziu. Preocupat și el de teoria substanței, Leibniz deschide un nou unghi de refracție față de contribuțiile antecesorilor săi.

Leibniz nu este adeptul monismului materialist, proclamat de Spinoza. După opinia sa universul nu are la temeliile sale o substanță unică și infinită, ci mai multe. Aceste substanțe multiple care însumează toate fenomenele de existență, începînd cu cele anorganice și ajungînd pînă la cele de natură spirituală, sînt denumite de către gînditorul german monade.

Ele se caracterizează printr-o forță proprie de mișcare și multiplicare, dar sînt lipsite de capacitatea de a comunica între ele.

Viziunea aceasta atomizantă a lumii care pune în lumină elementele materialiste ale concepției filozofice profesate de Leibniz lasă însă un anumit spațiu principiilor spiritualiste. Autorul Monadologiei nu găsește altă explicație a comunicării dintre substanțele care compun universul decît armonia prestabilită, stabilită de monada

supremă, care duce în ultimă instanţă tot la ideea de divinitate.

În felul acesta devine evident faptul că raţionalismul profesat de Leibniz caută o anumită conciliere cu tezele teologiei de care nu s-a putut detaşa decît pînă la explicaţia cauzală, supremă a existenţei.

Distanţarea continuă faţă de cartezianism, marcată de contribuţia lui Spinoza și Leibniz, înregistrează un progres și mai evident datorită exponenţilor empirismului englez, din suita cărora John Locke (1632—1704) se defineşte ca un adevărat deschizător de drumuri. Opera sa, Eseu asupra intelectului omenesc (1690) ilustrează atît distanţarea faţă de Monadologia lui Leibniz, cît și faţă de teoria ideilor înnăscute, apărată de Descartes. J. Locke consideră că realitatea exterioară conștiinţei umane are o existenţă autonomă, caracterizată prin materialitate și automișcare. Fiinţa umană dispune, după părerea sa, de capacitatea de a cunoaște această realitate exterioară ei, dar nu de puterea de a o crea sau de a o distruge.

Datele specifice filozofiei empiriste ies în evidenţă mai ales atunci cînd gînditorul englez își formulează principiile privitoare la teoria cunoașterii. După părerea sa, sufletul omenesc în starea lui originară este ca o pagină albă. Cunoștinţele omului nu se pot acumula decît prin simţuri, senzaţia și experienţa stînd la baza actului de cunoaștere. Este adevărat că alături de aceste modalităţi de cunoaștere, John Locke acceptă și reflecţia, definită ca o capacitate a spiritului de a percepe propriile sale acte și totodată de a le situa în anumite conexiuni. Raţiunea este, după părerea sa, ceea ce separă sau distinge ideile simple de cele complexe.

Empirismul profesat de John Locke are totuși anumite zone de deschidere spre metafizica idealistă. Atunci cînd discută despre percepţia corpurilor și a însușirilor acestora, autorul distinge anumite calităţi primare, ca întinderea, forma, mișcarea, socotite inseparabile de corpuri, în vreme ce calităţile secundare, ca culoarea, gustul, mi-

rosul sînt considerate reprezentări de natură pur subiectivă.

Contradicţiile gîndirii filozofului englez se adîncesc şi mai mult atunci cînd, îndepărtîndu-se de concepţia sa materialistă despre lume, acceptă ideea de divinitate şi religie revelată.

Dar asemenea contradicţii, care abia se configurează în sistemul filozofic al lui John Locke, capătă proporţii şi mai mari în concepţia despre lume a lui G. Berkeley (1685—1753).

Opera sa fundamentală este Tratat asupra principiilor cunoaşterii umane (1710). Spre deosebire de J. Locke, care accepta ideea realităţii obiective autonomă faţă de conştiinţă, Berkeley consideră că aceasta este doar o sursă de senzaţii, în ultimă instanţă fiind socotită ca un produs al reprezentării noastre.

Gînditorul englez pleacă de la principiul că, atît calităţile primare cît şi cele secundare ale lucrurilor nu au o existenţă obiectivă, întreaga realitate fiind redusă la un complex subiectiv dc senzaţii. El nu acceptă nici ideea de infinit şi nici pe aceea de cauzalitate, aşa cum fuseseră acestea formulate de către Newton.

După opinia sa, cauza supremă a lumii este divinitatea, care a creat anumite legi definitive în funcţie de care acţionează atît natura cît şi fiinţa umană.

Berkeley se defineşte astfel ca un filozof deist. El ancorează în cele din urmă în idealismul subiectiv, înstrăinîndu-se de tradiţiile gîndirii materialiste din acea epocă.

Cele cîteva date desprinse din evoluţia gîndirii filozofice din ultimele decenii ale veacului al XVIII-lea şi prima jumătate a secolului care a urmat demonstrează că gîndirea materialistă nu a căpătat forme radicale foarte ferme care să o scoată integral de sub tutela teologiei, raţionalismul profesat de aceşti gînditori fiind conjugat cu frecvente implicaţii, specifice filozofiei spiritualiste şi mistice.

Un proces mai accentuat de radicalizare a gîndirii filozofice se înregistrează abia în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, deşi nici în această perioadă implicaţiile teo-

logice, idealiste nu lipsesc cu desăvîrșire. Totuși, tipul complex de filozof iluminist se definește abia în această perioadă, cînd se afirmă gînditori ca D. Hume, Condillac, Diderot, d'Holbach, La Mettrie, Voltaire, Rousseau etc. Freocuparea pentru filozofie vine din cele mai diverse direcții, opera filozofică nemaifiind doar emanația teologilor, a erudiților sau a profesorilor. Dimpotrivă, oameni de cultură cu preocupări diferite, ca matematicieni, logicieni, medici, scriitori, se apropie de filozofie cu convingerea de a o transforma într-un instrument de luminare, de emancipare a oamenilor, de cunoaștere autentică a fenomenelor naturii și ale spiritului. Dintr-un mijloc de afirmare a unor adevăruri imuabile, filozofia se transformă într-o operă explicativă, *accesibilă unui public cît mai larg. De aceea, tratatele erudite sînt părăsite adeseori în favoarea manualelor de popularizare, a dialogului socratic limpede și simplu sau a aforismului destinat să elucideze anumite adevăruri fundamentale.*

Diagrama ideilor filozofice din a doua jumătate a veacului al XVIII-lea demonstrează că revoluționarea complexă a modului de gîndire capătă o imensă amploare abia în această perioadă. Filozofia se transformă într-o puternică forță de propagare a idealurilor epocii, chiar dacă în unele cazuri, gînditori de prestigiu ca D. Hume (1711—1776) nu se pot detașa de tradițiile etapei anterioare.

Într-o perioadă în care se configurează filozofia militantă a enciclopediștilor francezi, gînditorul englez care a scris un Tratat despre natura umană *(1739—1740) și* Cercetare asupra intelectului uman *(1748) rămîne încorsetat în sfera unor speculații teoretice.*

Pentru filozoful englez, ideea rămîne o formă intermediară între obiectul cunoscut și spiritul uman. Adversar al principiului cauzalității, adept al conexiunilor *care lărgesc sfera de cunoaștere, D. Hume este un gînditor sceptic, un spirit pozitivist. El crede că singurele adevăruri demonstrabile sînt cele de natură matematică și, întemeindu-se pe această teză, ajunge la concluzia că nici* existența divinității *și nici* imaterialitatea sufletului *nu pot să fie dovedite.*

Radicalizarea profundă a gîndirii filozofice din această perioadă începe cu Condillac (1715—1780). Familiarizat cu ideile lui Descartes, Leibniz și Spinoza, admirator al empiriștilor englezi, autorul Încercării asupra originii cunoștințelor omenești (1746) și al Tratatului despre senzații (1754) realizează o sinteză originală care-l duce spre formularea unor teze filozofice specifice materialismului mecanicist.

Bazîndu-se pe anumite argumente desprinse din opera lui J. Locke, Condillac respinge principiul ideilor înnăscute, apărat de către Descartes, precizînd în Încercare... că sursele actului de cunoaștere sînt senzația și reflecția. Ideea aceasta este lărgită în Tratatul despre senzații, unde autorul demonstrează că senzația transformată este sursa originară a tuturor facultăților noastre intelectuale.

De fapt Condillac este un filozof dualist. El acceptă existența unei realități exterioare conștiinței, care poate fi cunoscută doar prin simțuri, dar nu respinge în același timp existența unei substanțe spirituale.

Beneficiind de aceleași izvoare ca și Condillac, contemporanul său, D. Diderot (1713—1784) se distanțează atît de empirismul englez, cît și de senzualismul profesat de autorul Tratatului despre senzații.

Modul personal în care Diderot abordează problema cunoașterii iese în evidență în Scrisoarea despre orbi pentru folosința celor care văd (1749). Ca și gînditorii englezi din generația anterioară, Diderot pune în lumină semnificația simțurilor și conexiunea dintre acestea în realizarea actului de cunoaștere. Dar spre deosebire de aceștia, el nu limitează actul cunoașterii la senzații, scoțînd în relief importanța rațiunii în procesul de prelucrare creatoare a datelor furnizate de percepții.

Metodologia lui Diderot este în mare măsură asemănătoare cu aceea a lui Descartes. Ca și antecesorul său, autorul Cugetărilor filozofice (1746) stăruie asupra îndoielii, scepticismul fiind și după părerea sa calea care duce spre adevăruri ferme. Pledoaria lui pentru observație și experiment, concepute ca modalități apte să ducă la concluzii incontestabile, se interferează adeseori cu ample conside-

raţii care vizează teoria existenţei. Mergînd pe calea deschisă de Spinoza, Leibniz şi Locke, Diderot demonstrează caracterul material şi obiectiv al lumii. Dar materia nu este văzută de el niciodată ca un element inert. Dimpotrivă, mişcarea este socotită ca un atribut inseparabil de materie. Pornind de la premiza că materia este o forţă activă, gînditorul francez se îndepărtează de vechile teorii fixiste, precizînd că materia este într-o continuă mişcare şi evoluţie, pauzele ei avînd doar un caracter relativ.

Concepţia aceasta îl duce spre afirmarea materialismului ateu, Diderot definindu-se astfel ca un fin dialectician în întreg ansamblul epocii sale.

Diagrama gîndirii filozofice franceze din secolul luminilor nu poate face abstracţie de contribuţia lui Voltaire (1694—1778), chiar dacă el apare în faţa posterităţii ca un amator care realizează un fel de filozofie a bunului simţ. Ca şi alţi contemporani ai săi, Voltaire este un spirit eclectic prin excelenţă.

În Scrisorile filozofice (1734) nu descifrăm germenii unei gîndiri originale, ci doar marginalii pline de vervă determinate de comentariile operelor lui Descartes şi mai ales ale lui Newton şi J. Locke, pentru care avea o evidentă admiraţie.

Opiniile sale capătă un caracter mai personal în Tratatul de metafizică (1734), unde cu toate că apără ideea de materialitate a lumii, încercînd să demonstreze că şi gîndirea este un produs al materiei, nu respinge mitul creaţionist. Ca şi Newton, Voltaire îl concepe pe Dumnezeu ca pe un geometru care a rînduit legile naturii, combătînd ideea de providenţă, dar rămînînd un adept al finalismului care trimite spre o anumită cauză originară.

Evoluţia filozofiei franceze din secolul luminilor demonstrează astfel rolul pe care îl deţin scriitorii în elaborarea ei, precum şi contribuţia altor oameni de cultură care astăzi sînt pe bună dreptate socotiţi popularizatori ai unor principii materialiste, dar nu creatori, ale căror opere să le confere o profundă originalitate. În suita aceasta se integrează La Mettrie, d'Holbach şi Helvétius.

La Mettrie (1709—1751) s-a făcut cunoscut mai ales prin cartea sa Omul-mașină *(1748). Respingînd adevărurile apriorice, La Mettrie este adeptul experienței, apărînd cu tenacitate conceptul de realitate ca factor obiectiv, autonom față de conștiință. Argumentele lui rămîn în mare măsură simpliste, iar principiile nu depășesc locurile comune din filozofia epocii.*

Mult mai cunoscut în acea vreme era Helvétius (1715—1771), a cărui operă Despre spirit *(1758) a avut o largă audiență. Rezonanța operei sale se explică și prin faptul că filozofia propagată de Helvétius nu mai avea un caracter pur speculativ, ea vizînd anumite adevăruri practice din care se desprindeau concluzii politice și sociale cu caracter revoluționar.*

Pornind, de pildă, de la premiza că oamenii sînt înzestrați cu facultăți psihologice relativ egale, gînditorul francez pledează pentru dreptul tuturor oamenilor la cultură. Adept al ideii de libertate socială, Helvétius nu s-a sfiit să pună în lumină semnificația climatului democratic în formarea unor buni cetățeni.

Tinzînd spre o filozofie cu o coloratură practică, Helvétius demonstrează că rațiunea reprezintă un factor fundamental în înlăturarea ignoranței și totodată în rezolvarea unui mod de viață, situat sub egida virtuții *și a* adevărului.

Un autentic popularizator al filozofiei rămîne și baronul d'Holbach (1732—1789). Opera sa Sistemul naturii *(1770) demonstrează că acest discipol nemărturisit al lui Diderot apără cu o rară tenacitate filozofia materialistă cu bogate implicații anticlericale. Raportul dintre materie și mișcare, pluralitatea substanțelor, ostilitatea față de finalism fac din d'Holbach un filozof ateu plin de îndrăzneală, care nu ezită să afirme că religia este doar o invenție a clanului clerical.*

Dar opera care este emanația spiritului de echipă care i-a animat în cele mai vitrege condiții pe iluminiștii francezi rămîne Enciclopedia.

Prospectul acestei Enciclopedii *sau* Dicționar rațional al științelor, artelor și al meseriilor, *scris de către Diderot, animatorul acestei imense opere, a fost tipărit în 1750, iar* Discursul preliminar *al lui d'Alembert, în 1751.*

Potrivit mărturisirii programatice a lui d'Alembert, societatea de oameni de litere *care s-a angajat să ducă la capăt această dificilă operă și-a propus să realizeze o adevărată* panoramă istorică și critică a cunoștințelor, *prezentate alfabetic.*

La realizarea acestui vast muzeu al cunoștințelor umane din acea vreme contribuiau cele mai luminate spirite din cultura și știința franceză din acea epocă. Printre colaboratori, alături de Diderot și d'Holbach, Marmontel, Helvétius, Condillac, se numără Montesquieu, Rousseau, Voltaire, chiar dacă semnăturile unora dintre acestea erau pur onorifice.

Enciclopedia *a avut de la început apărători entuziaști și adversari înverșunați, care cuprindeau atît saloanele literare și reprezentanții clerului, cît și persoane de la curte. Din această cauză, realizarea operei pînă la capăt a fost plină de peripeții. Între anii 1751—1757 apar tomurile I--VII, în perioada 1758—1760 întreprinderea intră în criză, urmînd ca volumele VIII—XIII să apară abia în 1765, iar cele XI volume de planșe să fie tipărite între 1762—1772.*

Faptul că Enciclopedia *a stîrnit numeroase simpatii, dar și manifestări ostile, se explică prin orientarea pe care o avea această operă care nu putea fi confundată cu un simplu dicționar enciclopedic.*

Enciclopedia *transmitea cunoștințe din perspectiva unei anumite concepții filozofice și social-politice, specifică secolului luminilor. Ea propaga pe această cale idealurile de egalitate, libertate și toleranță între oameni, avînd astfel un puternic caracter laic, scientist și antidespotic.*

Articolele despre Toleranță, Fanatism, Persecuție, *ca și multe altele, sînt ilustrative în acest sens.*

În articolul despre Fericire, *de pildă, ideal care i-a preocupat pe cei mai mulți gînditori iluminiști din diverse*

ţări, descifrăm năzuinţa de a realiza o societate raţională, în care oamenii să fie egali.

Tenta antireligioasă sau cîteodată doar anticlericală a Enciclopediei iese în relief din articolul despre Toleranţă, unde oroarea faţă de superstiţii, ca şi faţă de fanatismul care generează discordii între popoare şi între oameni, este subliniată cu multă îndrăzneală.

Enciclopedia se configurează astfel ca o operă pătrunsă de un larg spirit umanitar şi laic, în care cunoştinţele umane sînt difuzate din perspectiva unui spirit critic scientist, apt să propage în acelaşi timp idealul de libertate şi egalitate ca bunuri firești ale întregii omeniri.

Aşa se explică faptul că Enciclopedia a creat un anumit climat spiritual în ţările în care a fost răspîndită, iar rezonanţa ei a pătruns în arii destul de îndepărtate de cultură într-o vreme în care circulaţia ideilor şi a cărţilor era plină de dificultăţi.

În cultura română ecoul ei este destul de timpuriu. Chesarie de Rîmnic o cere în 1778, iar în 1802 ea este comandată de C. Stamati pentru C. Ipsilanti.

Filozofia din secolul luminilor se cristalizează astfel prin opere foarte variate, începînd de la tratatele erudite şi studiile abstracte pînă la cărţile de popularizare, eseuri şi dicţionare enciclopedice.

Diferenţiate de la o ţară la alta sau de la un filozof la altul, ideile propagate în epoca luminilor pun în lumină atît unele obiective comune, cît şi notabile deosebiri de puncte de vedere. Spiritul critic şi analitic, viziunea laică a existenţei, adversitatea faţă de misticism, elogiul raţiunii şi al progresului se înscriu în suita idealurilor care domină gîndirea filozofică din acea vreme.

Dacă unii gînditori ca Berkeley, Leibniz, Wolff şi Voltaire rămîn încă tributari gîndirii idealiste, făcînd unele concesii teologiei în legătură cu teoria creaţionistă, alţii, ca Meslier, Diderot, d'Holbach evoluează în direcţia unei concepţii materialiste mai consecvente, ajungînd să propage ateismul, ca o consecinţă a viziunii lor ştiinţifice despre lume.

Este adevărat că în peisajul filozofiei din secolul luminilor elogiul raţiunii nu este singular, chiar dacă rămîne dominant decenii de-a rîndul.

În opoziţie cu apologeţii spiritului raţional și laic se înscriu filozofii sentimentului, misticii, care alimentează gîndirea preromantică și romantică, de genul lui Lavater, Hamann etc.

Demn de remarcat mi se pare de asemenea faptul că gînditorii iluminiști nu propagă o filozofie cu caracter pur teoretic, ci o concepţie complexă despre natură și societate, destinată să ducă la o profundă reformă a vieţii, a gîndirii, a educaţiei și a eticii din acea vreme.

De aceea, filozofia iluministă are bogate implicaţii social-politice menite să constituie un adevărat ghid al marilor reforme destinate să revoluţioneze cultura și societatea.

EPOCA LUMINILOR ȘI FILOZOFIA SOCIAL-POLITICĂ

Ideile social-politice ale gînditorilor iluminiști sînt o rezultantă sau o derivaţie mai mult sau mai puţin directă a filozofiei lor teoretice. Afirmarea posibilităţii cunoașterii prin simţuri, ideea că oamenii se bucură de facultăţi mintale relativ egale, elogiul raţiunii ca mijloc de emancipare a indivizilor și a popoarelor nu reprezintă simple postulate teoretice abstracte, ci principii fundamentale care vizează modalităţile de ameliorare a individului și a întregii societăţi.

De aceea, în mod firesc, filozofia teoretică *din epoca luminilor este dublată de* filozofia practică, *cu caracter social-politic, rezultată dintr-o imensitate de opere în care sînt abordate probleme de drept natural, chestiuni privitoare la suveranitatea popoarelor, egalitatea indivizilor sau modul de guvernare.*

Cine cercetează vocabularul politic al unor scrieri din epoca luminilor constată că în nici o altă perioadă istorică mai veche nu au revenit cu atîta intensitate în limbajul operelor anumite concepte ca acelea de egalitate, libertate, drept natural, suveranitate a popoarelor, democraţie, despotism, monarh luminat etc.

Fenomenul acesta nu poate fi despărţit de marile transformări care se produceau în structura societăţii din acea vreme. Năzuinţa spre libertate a burgheziei în plină ascensiune era susţinută printr-o amplă propagandă social-politică realizată prin scrierile gînditorilor, care erau doar exponenţii acestei clase ce încerca să-şi legitimeze drepturile pe toate căile posibile. În acest sens erau utilizate cele mai diverse argumente care compuneau armătura filozofiei social-politice ce avea un net caracter antifeudal.

Dacă prerogativele nelimitate ale monarhului absolut şi privilegiile aristocraţiei erau justificate prin dreptul divin, *noua clasă îşi argumenta revendicările sale prin* legea naturii, *prin* dreptul natural.

De aceea, natura cu alcătuirea ei firească şi armonică devine modelul şi termenul de referinţă cel mai frecvent întîlnit la gînditorii iluminişti. De la Rousseau pînă la Mably şi D. Golescu, natura este văzută ca o mamă a tuturor oamenilor, cărora le-a dat aceleaşi drepturi şi aceleaşi libertăţi. Din această cauză tirania, abuzurile, actele de asuprire sînt considerate de către toţi gînditorii iluminişti manifestări nefireşti, care contrazic legile naturii.

Aşa se explică cultul pentru lege pe care-l întîlnim la cei mai mulţi dintre gînditorii iluminişti. Legea este concepută ca un factor fundamental de reglementare a unor raporturi echitabile într-o societate aşezată pe temelii fireşti şi raţionale. Ni se pare elocvent din acest punct de vedere faptul că legea *este privită în* Enciclopedie *ca o întrupare a spiritului raţiunii.*

Reflecţiile asupra legii *în general, asupra* dreptului natural *în mod deosebit, reprezintă o preocupare constantă a învăţaţilor iluminişti, întîlnită pe tot parcursul acestei epoci.*

Autorul ale cărui reflecţii filozofice cu o anumită coloratură scientistă au o largă audienţă în secolul luminilor este Montesquieu (1689—1755). Spiritul legilor (1748) reprezintă o carte de căpătîi la care contemporanii săi fac numeroase referinţe. Montesquieu nu concepe legea ca un element imuabil. Potrivit concepţiei sale, ea trebuie relaţionată cu o serie de factori care ţin de climă, civilizaţie, moravuri, de unde rezultă caracterul său relativ, dinamic, care permite adaptarea de la o ţară la alta, în funcţie de un anumit context specific. Teoria climatului, formulată de Montesquieu cu acest prilej, va găsi diverse zone de aplicare, atît în consideraţiile despre legi, cît și în cele privitoare la sistemele de guvernare.

Pe această cale evoluează și opiniile lui Rousseau (1712—1778) al cărui spirit radical mai pronunţat îl duce spre soluţii democratice mult mai tranșante. În Contractul Social (1762) autorul pune în lumină rolul imens al legilor în alcătuirea unei orînduiri sociale bazată pe principiul egalităţii, precizînd însă că numai acele legi sînt valabile care au fost ratificate de întregul popor.

Reflecţiile despre lege sînt în cele mai multe cazuri corelate cu cele despre dreptul natural.

Acesta este argumentul suprem cu care iluminiștii combat privilegiile aristocraţiei, regimurile tiranice și arbitrare, precum și pretenţiile monarhilor absoluţi care-și întemeiau puterea nelimitată pe dreptul divin. Pe parcursul secolului al XVIII-lea, dreptul natural vine în conflict atît cu dreptul divin cît și cu dreptul pozitiv. Faptul acesta ni se pare foarte firesc. Cercetătorul francez Groethuysen precizează pe bună dreptate că dreptul pozitiv, consemnat în actele de arhivă, justifică pretenţiile aristocraţiei. El se sprijină pe documente istorice și pe uzanţa sa îndelungată. Spre deosebire de acesta, dreptul natural este conceput de către iluminiști ca o rezultantă a naturii noastre umane, fiind prezent în conștiinţa tuturor oamenilor, de unde și caracterul său veșnic și universal valabil.

Pe legea firii, cum spuneau cărturarii români, își întemeiau revendicările exponenţii burgheziei în ascensiune.

Profesorul german Johann Christian Wolff demonstra în prelegerile sale despre Dreptul popoarelor *că legea naturii este aceea care reglementează atît raporturile dintre indivizi, cît şi relaţiile dintre marile colectivităţi umane. În numele acestui argument, învăţatul german declara aberant orice act de asuprire.*

Prestigiul acestui concept, mijlocit de contactele pe care învăţaţii români le-au avut cu diferite instituţii de cultură din occident, constituie cauza pătrunderii lui timpurii şi în literatura noastră, ca şi în documentele româneşti cu caracter istoric. S. Micu subliniază semnificaţia legii firii *atît pentru a justifica o anumită atitudine etică mai generală, cît şi pentru a preciza raporturile dintre suveran şi supuşii săi.*

Dintre exponenţii Şcolii ardelene, *spiritul cel mai deschis spre patrimoniul de gîndire al iluminismului francez este Ion Budai-Deleanu. Comentariile* Ţiganiadei *conţin substanţiale reflecţii despre* climat *şi despre* lege, *iar în poemul neterminat* Trei viteji, *principiul egalităţii dintre oameni este motivat prin* legea firii.

De altfel, conceptul acesta apare în cultura noastră mult mai devreme, în Supplex libellus valachorum *(1791), fiind apoi întîlnit la E. Poteca, precum şi la unii luptători din generaţia de la 1848, ca Bălcescu, Bolliac şi Bolintineanu, ca şi la S. Bărnuţiu care va ţine docte prelegeri despre* dreptul natural *la Universitatea din Iaşi.*

Principiul dreptului natural *este asociat pe parcursul acestor ample dezbateri cu conceptul de* egalitate naturală. *Trebuie să precizăm de la început că conceptul de* egalitate *a fost privit în permanenţă dintr-o dublă perspectivă.* Egalitatea naturală *este apreciată de iluminişti ca o stare originară a omenirii, într-o epocă patriarhală, în vreme ce* egalitatea socială *care se confunda la început cu cea naturală, apare ca un deziderat, ca un principiu revendicat, pe care evoluţia istoriei şi diviziunea societăţii în clase l-a anulat.*

Este cunoscut faptul că conceptul de egalitate naturală *nu apare pentru prima dată în epoca luminilor. În secolul*

al XVII-lea, el este întîlnit atît la Grotius, cît și la Hobbes, autori la care gînditori iluminiști de talia lui Rousseau se vor referi adeseori. Dar conceptul acesta teoretic devine un adevărat instrument de luptă abia în epoca luminilor.

Dispariția egalității sociale din societatea modernă și năzuința de a o restabili este justificată de cei mai mulți gînditori iluminiști ca un drept pierdut, deoarece după părerea lor acesta a constituit o realitate istorică într-o epocă îndepărtată, cînd egalitatea naturală apărea ca un bun firesc cu care natura i-a dăruit pe toți oamenii în egală măsură. Viziunea aceasta asupra lumii în care egalitatea naturală a reprezentat cîndva un adevăr istoric este întîlnită atît la J. Locke, Rousseau, Voltaire și Herder, cît și la unii gînditori din veacul al XVII-lea ca Hobbes, care deși concepea societatea patriarhală într-o stare de veșnic război, nu contestă existența acestui principiu natural.

Deosebirile de opinii se conturează atunci cînd unii iluminiști încep să emită ipoteze despre posibilitatea restabilirii egalității sociale în epoca lor în lumina dreptului natural, în vreme ce alții consideră această tentativă ca un fapt imposibil, contrazis de însăși evoluția istorică a societății.

Fascinat de mitul egalității naturale, Rousseau este gînditorul care crede într-o anumită apropiere a societății moderne de vechea lume patriarhală. Realizarea suveranității poporului, înfăptuirea unor reforme destinate să înlăture marile disparități dintre oameni reprezintă premizele care pot duce la alcătuirea unei societăți în care nimeni să nu trăiască din cumpărarea forței de muncă a altora.

Dar Rousseau nu eludează nici el evoluția istorică a societății. În Discursul despre originea și fundamentele inegalității dintre oameni, publicat în 1755, constatăm că nu apără un egalitarism artificial, demonstrînd doar că dispariția egalității sociale este o consecință a apariției proprietății private. Semnificativ ni se pare însă faptul că în vreme ce Rousseau consideră marile disparități sociale din

vremea sa ca nedrepte, Voltaire le socotește ca niște fenomene firești, generate de evoluția societății.

În Dicționarul filozofic, Voltaire consideră egalitatea naturală ca un fapt care ține de un trecut îndepărtat, iar dorința de instaurare a egalității sociale în epoca sa i se pare o năzuință absolut himerică, lumea fiind destinată, după opinia sa, să rămînă mereu împărțită în stăpînitori și stăpîniți.

Năzuința spre o societate egalitară apare în această epocă doar la unii adepți ai socialismului utopic, ca Mably și Morelly. În Codul naturii (1755) Morelly stabilește un adevărat program în acest sens.

Mai ponderat, cărturarul român D. Golescu demonstrează și el în Însemnare a călătoriei mele (1826) că oamenii fiind prin natura lor egali și bunurile trebuie să aibă o distribuție de care să poată beneficia cu toții într-o măsură relativ egală.

Reflecțiile gînditorilor iluminiști despre dreptul natural și egalitatea naturală subliniază preocuparea lor constantă pentru alcătuirea unei noi societăți așezată pe temelii mai echitabile.

Aceste dezbateri complexe pe marginea unei societăți ideale, realizabilă într-un viitor mai mult sau mai puțin îndepărtat, sînt strîns corelate cu discuțiile despre sistemele de guvernare, destinate să pună în lumină un mod cît mai democratic de guvernare a statului.

Este cunoscut faptul că gînditorii din secolul al XVII-lea erau, cu foarte puține excepții, adepții monarhiei ereditare, care, față de societatea feudală, reprezenta un incontestabil act de progres. Autoritatea acesteia era justificată prin dreptul divin. De la Bossuet care demonstra într-o scriere a sa că regele este mandatarul puterii divine pe pămînt pînă la Robert Filmer care în Patriarcha sau Puterea naturală a regilor (1680) justifica dreptul ereditar la tron prin exemple desprinse din Biblie, asistăm la o continuă apologie a monarhului absolut.

Schimbarea raporturilor de forțe în societatea secolului al XVIII-lea modifică viziunea asupra monarhului absolut,

care începe să fie privit ca un factor de barare a progresului, a libertății și ca un element de generare a abuzurilor.

Ni se pare în acest sens elocvent faptul că J. Locke în Tratatele despre guvernare se declară adversarul monarhiei ereditare, pledînd pentru un suveran eligibil și pentru sistemul parlamentar. Explicînd originea societății prin teoria contractului social, potrivit căruia colectivitatea acordă mandatul de conducere unui om ales de ea, gînditorul englez folosește acest argument și atunci cînd vizează reglementarea alegerii conducătorului în societatea modernă. Diviziunea puterii asigurată de parlament i se pare un fenomen foarte firesc.

Teoria contractului social a găsit numeroși adepți în secolul al XVIII-lea, din suita cărora îi menționăm pe Montesquieu, Rousseau, Voltaire, Diderot, Cr.Wolff, Baumgarten, Lanjuinais, iar dintre cărturari și scriitori români pe S. Micu, I. Budai-Deleanu, Bolintineanu etc.

Mitul contractului social a constituit astfel un argument foarte puternic de limitare a puterii monarhului și de pledoarie pentru suveranitatea poporului în maniera lui Rousseau.

Dar nu putem trece cu vederea faptul că teoria contractului social conține în germene ideea de revoluție, care evident că în acea vreme apărea încă doar ca un postulat teoretic. De la J. Locke pînă la Rousseau, Wolff, Lanjuinais, Baumgarten, S. Micu etc., ideea că poporul poate retrage mandatul unui suveran care nu-și respecta angajamentele față de colectivitate este formulată foarte limpede. Mai mult, la toți autorii amintiți găsim precizarea că atunci cînd suveranul nu acceptă în mod pașnic retragerea mandatului de conducere, acesta poate fi răsturnat prin violență.

Pe calea aceasta, dreptul poporului la revoluție este precizat în mod teoretic, el devenind o realitate nu mult mai tîrziu.

Antidespotici prin excelență, gînditorii iluminiști meditează astfel asupra unor sisteme ideale de guvernare, destinate să realizeze un climat de libertate și de prosperitate

a popoarelor. Ideile lui J. Locke au constituit un model pentru mulţi filozofi şi scriitori de pe continent.

Dar şi în acest caz, ca şi în discuţiile despre lege, spiritul relativist şi scientist al epocii, ca şi unele ataşamente faţă de sistemele tradiţionale de guvernare nu duc spre o soluţie unică şi tranşantă. Faptul acesta devine foarte evident în Spiritul legilor al lui Montesquieu. Ca un autentic om de ştiinţă, Montesquieu analizează toate formele de guvernare cunoscute în acea vreme, căutînd resursele pe care se întemeiază şi subliniind dezavantajele unora dintre acestea. După opinia sa, democraţia se bazează pe virtute, monarhia pe onoare şi despotismul pe teamă.

Concluziile sale care să determine pledoaria pentru o anumită formulă de guvernare nu sînt tranşante, deşi simpatia sa merge în mod evident către monarhia luminată şi sistemul parlamentar. Dar potrivit concepţiei sale relativiste, autorul demonstrează că şi în acest caz opţiunea pentru un sistem de guvernare trebuie să se producă în funcţie de anumiţi factori care ţin de civilizaţie, moravuri, climă, întinderea ţării. De aceea, republica nu este realizabilă, după părerea sa, decît în ţările foarte mici.

Trebuie să precizăm că Enciclopedia aduce un punct de vedere asemănător cu al lui Montesquieu, exprimîndu-şi preferinţa pentru monarhia constituţională.

Mult mai radical decît contemporanii săi, Rousseau rămîne un apărător tenace al suveranităţii poporului. De aceea, simpatia sa se îndreaptă către sistemul republican, poate şi în urma unor decepţii prilejuite de monarhii luminaţi din acea vreme.

În ansamblul acestor dezbateri aprinse, Voltaire se înscrie în peisajul epocii cu un punct deosebit de vedere. Neîncrederea sa în monarhia absolută, conjugată cu marile rezerve pe care le avea faţă de democraţie, face din el un apologet al guvernării noocratice, deşi poziţia sa pe parcursul vieţii este plină de contradicţii.

Este semnificativ însă faptul că în ţările cu regimuri foarte autoritare sau în acelea unde burghezia era încă foarte slabă, opiniile despre sistemele de guvernare sînt

împărţite. În Germania, de pildă, Pufendorf apără monarhia bazată pe dreptul divin, în vreme ce Wolff nu trece cu vederea semnificaţia suveranităţii poporului. În monarhia habsburgică, Lanjuinais exprimă opiniile unui adept al suveranului luminat, iar în cultura rusă, Radișcev se definește ca unul dintre cei mai înflăcăraţi apărători ai regimului republican din această epocă.

În cultura română, corespondenţa tinerilor boieri plecaţi la studii în Franţa, ca C. Filipescu, de pildă, pune în lumină ataşamentul faţă de monarhie și regimul aristocratic, în vreme ce D. Golescu pledează pentru monarhia luminată, iar I. Budai-Deleanu fiind un spirit relativist, în maniera lui Montesquieu, ajunge la concluzia că sistemul de guvernare trebuie adaptat condiţiilor din ţara în care este aplicat.

Cine urmărește diagrama acestor discuţii despre sistemele de guvernare constată cu ușurinţă că cei mai mulţi oameni de litere rămîn adepţii monarhiei luminate, apărătorii republicii, care demonstrează spiritul radical al epocii, nefiind prea numeroși.

Gîndirea social-politică din epoca luminilor pune în evidenţă efervescenţa revoluţionară din acea vreme, precum și căile de reformare a societăţii.

Pledoaria pentru egalitate și libertate, oroarea faţă de despotism, afirmarea limbilor naţionale în învăţămînt, apărarea ideii de educaţie destinată întregului popor reprezintă idealurile generoase ale vremii pe care iluminiștii le propagau cu o adevărată fervoare.

EVOLUȚIA IDEILOR ESTETICE

Cine cercetează dezvoltarea fenomenului literar din epoca luminilor constată că alături de operele impregnate de spiritul raţionalist dominant în această vreme, există alte creaţii de certă valoare în care se face o adevărată apologie a sentimentului și a omului sensibil.

În acest context, spiritele devotate idealului clasic sînt încă destul de numeroase, în vreme ce exponenţii unei poetici bazate pe gust şi sentiment au încă o audienţă redusă.

Privită în ansamblul său, epoca luminilor nu are o artă poetică proprie, ea constituindu-se ca o perioadă de tranziţie *între clasicism şi romantism.*

Din această cauză, peisajul gîndirii estetice are şi el un caracter foarte eterogen, lupta dintre clasici şi moderni soldîndu-se cu victoria definitivă a romanticilor mult mai tîrziu. Situaţia aceasta nedecisă se configurează prin prezenţa lui Pope în Anglia şi a lui Gottsched în Germania, care rămîn în mod ferm ataşaţi de poetica de factură clasică, în vreme ce Diderot, Voltaire, Samuel Johnson, Lessing formulează opinii care sintetizează elemente clasice şi moderne, iar Shaftesbury, Hutcheson în Anglia, Bodmer în Elveţia pledează pentru estetica gustului şi a sentimentului care pregăteşte în mod indirect baza teoretică a preromantismului şi a mişcării Sturm und Drang.

Estetica gustului şi a sentimentului nu ajunge să concureze poeticele normative de factură clasică decît în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Aşa se explică de ce normele clasice rămîn încă multă vreme dominante, chiar dacă operele literare propagă idei specifice unui alt curent de gîndire.

Or, potrivit acestor principii, arta este un act de imitaţie a naturii sau a unor opere clasice, consacrate. Creaţia se realizează prin urmare pornind de la anumite modele, pe baza unor reguli declarate universale.

La prima vedere s-ar părea că imitarea naturii rămîne un obiectiv comun atît pentru poetica clasică, cît şi pentru cea romantică. Dar pe cînd clasicii recomandă doar imitarea naturii frumoase, *ceea ce duce adeseori la o stilizare a realităţii, romanticii pledează pentru reprezentarea naturii şi a vieţii în totalitatea ei, potrivit unor principii pe care scriitorul le elaborează singur şi care adeseori rămîn valabile doar pentru el însuşi.*

Un exemplu ilustrativ în legătură cu modul în care clasicii înțelegeau raportul dintre artă și realitate este oferit de abatele Batteux în Tratatul artelor frumoase, reduse la un singur principiu *(1746).*

Simpla enunțare a unui titlu de capitol ni se pare elocventă pentru spațiul îngust acordat libertății creatorului: Geniul nu poate produce artele decît prin imitație *sau* Geniul nu trebuie să imite natura așa cum este. *Apelul la conceptul de* gust *nu poate induce în eroare, deoarece are tot semnificația unei norme universale. Enunțul autorului este clar:* legile gustului nu au ca obiect decît imitarea naturii frumoase.

Declanșată în 1688, Cearta dintre antici și moderni, *la care participă prin polemici virulente M-me Dacier, Ch. Perrault, La Motte Houdart etc. se prelungește pînă în 1817. Dar problema superiorității anticilor asupra modernilor sau a modernilor asupra anticilor, corelată adeseori cu conceptul de progres în literatură, rămîne încă în stadiul unor opțiuni individuale, care nu pot găsi un consens mai larg.*

Apărarea regulilor universale și ostilitatea față de unele principii aristotelice preluate în mod rigid de Boileau, proclamarea imitației și a atotputerniciei modelelor *ca principiu fundamental și respingerea acestora în numele fanteziei creatoare și a gustului individual, opțiunea pentru modelele antichității sau ale clasicismului francez sau pledoaria pentru creația unui geniu fără norme prestabilite, ca Shakespeare, reprezintă obiectivele unor ample polemici și studii de estetică ce nu s-au putut solda pe parcursul secolului al XVIII-lea printr-o soluție tranșantă.*

În unele culturi occidentale rezistența clasică este încă foarte puternică. În literatura germană, de pildă, Gottsched cu a sa Încercare asupra unei poetici critice *(1729) reeditează tîrziu ipostaza critică a lui Boileau din Franța secolului trecut, evident cu mai puțină strălucire și cu o excesivă rigiditate.*

Esteticianul german încearcă să creeze un adevărat cult al modelelor și al normelor clasice, scriitorii recomandați ca exemple, fiind clasici francezi din veacul al XVII-lea.

Singurul său merit constă în sublinierea necesității scrierii de opere în limba națională și în respingerea fermă a teatrului minor care se scria în acea vreme.

Pornind de la alte premize, viziunea clasicizantă a fenomenului de creație rămîne dominantă și la Winckelmann, Istoria artei antichității *(1764) fiind exemplificatoare în acest sens. Pentru Winckelmann perfecțiunea artei a fost realizată de anticii greci, operele lor caracterizîndu-se prin* nobilă simplitate *și* măreție calmă. *De aceea, modelul pe care îl oferă acest estetician contemporanilor săi este arta greacă, de unde oamenii de litere pot deprinde măestria de a concepe opere* armonice, *apte să comunice o anumită* frumusețe ideală.

Pornind de la Platon, nu de la Aristotel, cum se obișnuia în cele mai multe cazuri, Winckelmann proclamă idealul unei arte bazate pe o viziune interioară, *capabilă să transmită o* frumusețe senină.

O rezistență pronunțată a spiritului clasic se constată și în cultura engleză, Alexander Pope (1688—1744) cu Eseul despre critică *(1711) reeditînd și el anumite teze propagate de Boileau.*

Și la el întîlnim conceperea actului de creație ca mimesis, *ca imitație, recomandînd evident natura ca model, dar a cărei redare trebuie realizată tot în funcție de anumite norme prestabilite. Pope atrage astfel în permanență atenția asupra necesității respectării unor* reguli ale scrisului, *ca și asupra semnificației selecției unor* modele antice.

Este adevărat însă că atunci cînd comentează operele lui Shakespeare, el se abate de la unele principii propagate, prefigurînd o anumită estetică emoționalistă, *poate tocmai din necesitatea de a-l integra pe marele nordic în patrimoniul clasic al literaturii engleze.*

Dacă autorii de manuale de poetică și esteticienii amintiți exprimă un evident spirit conservator, materializat prin rezistența doctrinei clasice față de tentativele de

înnoire a creației literare, alții, ca S.Johnson, Diderot, Lessing, Voltaire etc., pun în lumină năzuința de a concilia anumite precepte ale poeticelor clasice cu dorința de eliberare a artei de anumite reguli tiranice. Evident că și în asemenea cazuri ponderea accentelor este foarte diferită de la un autor la altul.

Samuel Johnson (1709—1784) este considerat de către profesorul american René Wellek ca „un reprezentant al clasicismului", deși după opinia noastră, concepția sa despre artă are numeroase implicații care demonstrează că nu ne găsim în fața unui act de fidelitate totală față de principiile veacului anterior.

Trebuie să precizăm însă de la început că atunci cînd Johnson se străduiește să rămînă devotat principiilor clasice, el ancorează într-un dogmatism exacerbat, neîntîlnit la înaintașii săi. Principiul imitării realității, de pildă, are o rigiditate excesivă, autorul precizînd că scriitorii trebuie să exprime în operele lor doar acele aspecte și lucruri care într-adevăr au existat în realitate. Ideea de veridicitate este astfel împinsă pînă la limitele sale extreme.

S. Johnson consideră de asemenea că elementul particular din realitate este un obstacol în calea adevărului și a veridicului. De aceea, obiectivul scriitorilor trebuie să se limiteze la reprezentarea naturii generale *și a* obiceiurilor generale, *maniera aceasta de tipizare împingînd arta pe o cale abstractă, de-a dreptul exagerată.*

Dar atunci cînd în prefața la operele lui Shakespeare, criticul englez trece de la emiterea unor principii generale la exegeza directă a operei, el se găsește în fața acelorași dificultăți semnalate și la Pope.

Prima tentativă este aceea de reducție a scriitorului la anumite tipare clasice. Teatrul său este considerat ca o oglindă a vieții, *iar opera sa zugrăvește* aspecte generale ale firii omenești.

Dificultățile încep atunci cînd asemenea criterii nu mai pot fi aplicate și cînd criticul englez este nevoit să renunțe la prejudecățile proprii. Johnson socotește astfel firească fuziunea dintre tragic și comic în teatrul shakespeareian.

Prezența rîsului trist și comic, alternarea de personaje și scene tragice și comice, fiind socotite de el specifice unor opere pe care le califică drept piese mixte. *Dar acceptarea acestor principii constituie de fapt o evidentă îndepărtare de normele clasicismului, exegeza critică a operei dramaturgului englez prilejuind încă o dată imposibilitatea încorsetării în sfera unor principii perimate.*

Amestecul acesta de criterii rămîne o trăsătură constantă a poeticii și a esteticii din această perioadă.

Dacă în Discurs asupra tragediei *Voltaire apără teatrul în versuri, opera construită după anumite norme, piesa fără scene de violență, atacurile lui virulente împotriva lui Shakespeare fiind cunoscute, în* Eseu asupra poeziei epice, *el pune un accent deosebit pe originalitate, cu o anumită discreție pe specificul național, acordînd de asemenea imaginației locul cuvenit în procesul de creație.*

Mai mult, formularea teoriei climatului cu aplicare la creația literară, precum și enunțarea ideii de progres în artă trădează o vizibilă detașare de poetica clasică, apărată cu alte prilejuri cu o rară violență.

Fidel din anumite puncte de vedere față de clasici, dar receptiv în același timp față de moderni este și Diderot. Ca și alți contemporani ai săi, el apără ideea de artă ca mimesis, *modelul spre care atrage atenția fiind* natura *nu operele consacrate. În justificarea acestui model pornește de la premiza că natura nu face nimic incorect.*

În spiritul esteticii aristotelice, filtrată prin Arta poetică *a lui Boileau, Diderot încearcă să demonstreze că* frumosul *trebuie să se identifice cu* binele *și* adevărul, *scopul artei fiind de a instrui și de a amuza.*

Distanțarea lui Diderot față de doctrina clasică se configurează o dată cu concepția sa despre geniu și despre teatru. Dacă adepții poeticii clasice consideră că normele de creație sînt valabile pentru toți oamenii de artă, Diderot socotește că geniul *reprezintă o excepție care devansează epoca, fiind astfel liber să-și creeze propriile sale norme.*

Mai mult, scriitorul care îl elogiase pe Richardson consideră că literatura poate explora viața sentimentală a personajelor, ceea ce autorul și face în teatrul său, ca și în romanul Călugărița. Ca teoretician al teatrului, el pledează pentru drama burgheză, pe care o consideră o specie teatrală adecvată epocii sale.

În suita acestor contribuții se înscriu și operele lui Lessing (1729—1781) dintre care menționăm Laokoon (1766) și Dramaturgia de la Hamburg (1767—1769).

Spiritul inovator al acestui estetician german se manifestă pe planuri foarte variate, el fiind stimulat atît de dezbaterile angajate de scriitorii și criticii din diverse țări, ca Franța și Anglia, cît și de rezistența ternă a adepților clasicismului din patria sa, față de alte modalități ale artei.

Dacă estetica veacurilor anterioare punea accentul pe asemănările dintre diversele domenii ale artei, Lessing se străduiește să pună în lumină specificitatea fiecăruia dintre acestea. Laokoon este astfel o replică dată unora dintre contemporanii săi și în același timp o îndrăzneață deschidere spre spiritul modern.

Semnificativ în acest sens ni se pare faptul că grupul sculptural Laokoon prin care Winckelmann demonstra seninătatea și armonia artei antice este folosit de către Lessing pentru a demonstra legile specifice ale fiecărui gen de creație. Esteticianul german precizează că celebrul grup sculptural ilustrează într-adevăr această stare interioară, dar, același mit, reluat de Vergiliu, pune în lumină omul care strigă în încleștarea cu șarpele, tot așa cum eroii homerici răcneau pe cîmpul de luptă.

De la acest exemplu, la care se adaugă apoi și altele, pornește Lessing pentru a demonstra că fiecare gen de artă are convențiile sale specifice. În plastică, de pildă, descifrăm o viziune simultană a imaginilor, în vreme ce în literatura bazată pe evenimente, elementele narațiunii sînt percepute succesiv.

Același spirit înnoitor iese în evidență și în Dramaturgia de la Hamburg. Punctul de plecare al lui Lessing rămîne Aristotel cu Poetica sa. Prin milă și teamă, opera de

teatru trebuie să contribuie la purificarea spirituală a spectatorilor.

Atunci însă cînd pronunţă anumite judecăţi de valoare, esteticianul german se îndepărtează de preceptele poeticii aristotelice. Opţiunea sa estetică este pentru Shakespeare, nu pentru Corneille sau Racine. Teatrul clasic francez este considerat de Lessing ca lipsit de acţiune şi încărcat cu tirade discursive excesive.

Pornind de la aceste consideraţii, autorul pledează pentru o dramaturgie originală, inspirată din viaţa poporului german, idee care capătă un larg ecou în rîndurile contemporanilor săi.

Menţionăm că în ţările în care rezistenţa clasică nu a fost foarte puternică, lipsind tradiţiile literare de această natură, deschiderea spre specificul vieţii naţionale s-a produs cu mai multă uşurinţă. Literaturile sud-est europene sînt elocvente în acest sens.

Schiţarea unor aspecte din evoluţia atît de complexă a ideilor estetice din secolul luminilor pune în evidenţă rezistenţa adepţilor doctrinei clasice faţă de tendinţele inovatoare, foarte puternică mai ales în primele decenii ale secolului al XVIII-lea. După aceasta se constată tentativele frecvente ale unor scriitori şi esteticieni de prestigiu de a concilia principiile clasice cu năzuinţa de eliberare a artei de anumite norme rigide şi de stimulare a fanteziei creatoare.

Chiar dacă progresele realizate nu sînt spectaculoase, cititorii încep să fie pregătiţi pentru înţelegerea unei literaturi preocupate de eroii naţionali, absenţi în clasicism. Primul val al unei literaturi cu eroi sensibili, preocupaţi de explorarea propriilor lor sentimente, se desprinde astfel din iluminism şi gîndirea estetică a vremii. Chiar şi atunci cînd aceasta face apologia raţiunii şi a artei ca imitaţie a naturii frumoase, ea schiţează primele idei care pregătesc receptarea unor opere ce anunţă preromantismul.

Diagrama ideilor estetice, ca și evoluția fenomenului literar, constituie astfel indicii fundamentali care demonstrează că literatura din epoca luminilor este specifică unei epoci de tranziție.

METAMORFOZELE LITERATURII

Unul dintre fenomenele literare cele mai caracteristice pentru epoca luminilor rezultă, după părerea noastră, din anumite mutații de accente valorice de pe un gen literar pe altul, ca și din perimarea unor specii literare de mare prestigiu în secolele trecute și înlocuirea lor cu altele, considerate mult mai adecvate specificului acestei perioade, caracterizată prin profunde schimbări în structura societății.

Deținînd un loc suprem în ierarhia literară a veacurilor anterioare, tragedia intră pe parcursul epocii luminilor în declin. Credincioși tradițiilor clasice, scriitori de valoare diferită, ca Voltaire, Alfieri, Addison, Gottsched etc., realizează o adevărată literatură epigonică. Locul ei este luat de drama burgheză și, într-o anumită măsură, de comedia larmoiantă cu eroi sensibili, Diderot, Lessing, Marivaux și Goldsmith ilustrînd aspectele cele mai cunoscute ale acestui proces de înnoire, susținut cu o vervă remarcabilă pe plan teoretic de către Sebastien Mercier.

Poezia, în schimb, continuă să rămînă într-un profund impas, raționalismul iluminist neputînd oferi pentru creația lirică nici un fel de soluții artistice de ieșire din criză. Obsesia versului logic, spaima de imaginile care voalează sensurile poeziei, reminiscențele mitologice vetuste, descriptivismul pur, proliferarea liricii ocazionale, excesul de didacticism rămîn marile tare ale genului. Este adevărat că unele acte de înfiorare lirică, de etalare discretă a eului, încep să se facă simțite. Natura apare și ea în versurile unor poeți ca o stare de suflet. Dar cu foarte puține excepții, poeții epocii luminilor sînt scriitori minori.

Ieșirea prozei din criză se produce doar o dată cu pre-romantismul și mișcarea Sturm und Drang *cînd eliberarea de convențiile clasice devine programatică, iar efuziunea patetică și dinamica fanteziei duc la o adevărată revoluție a creației lirice, care urcă sensibil pe treptele ierarhiei literare.*

Epoca luminilor se arată încă foarte preocupată de poemul epic de mare amploare, apt să transmită prin formule artistice alegorice sau parabolice patrimoniul de idei specific gînditorilor din acea vreme.

Itinerariul poemului epic de la Voltaire și Klopstock pînă la Ion Budai-Deleanu rămîne elocvent în acest sens.

Specia literară care se afirmă pe parcursul epocii luminilor, ajungînd să reprezinte o primă perioadă de efloresceță, este romanul. Evident că începuturile sale sînt foarte îndepărtate. Longos, Petronius, Cervantes reprezintă nume de romancieri care marchează cîteva momente importante în istoria genului, chiar dacă sînt profund distanțate unele de altele. Secolul al XVII-lea nu se arată foarte receptiv față de o asemenea literatură, care nu era încă codificată în manualele de poetică ale vremii. Impregnate de spiritul pastoral dulceag al timpului, cele cîteva realizări nu depășesc farmecul unei lecturi de alcov.

Secolul al XVIII-lea, la începuturile sale, nu poate lua act decît de foarte puține opere reprezentative cu caracter romanesc, romanul fiind considerat încă de unii critici infraliteratură *de amuzament, destinată unui public puțin instruit și lipsit de gust.*

Declinul epopeii, pe de o parte, necesitatea reprezentării complexe a epocii și a personalității umane, stimulată de individualismul burghez, pe de altă parte, impuneau căutarea unei modalități artistice mai complexe, apt să reconstituie efervescența acestei perioade.

Or, modalitatea cea mai adecvată s-a dovedit a fi romanul. Corelația pe care o stabilește în acest sens Jan Kott între genul romanesc și etapa de afirmare a individualismului burghez ni se pare perfect îndreptățită. „Romanul, *scrie el,* s-a născut într-o anumită măsură ca un poem al

eroului din rîndurile burgheziei. Din această etapă, moartea genurilor clasice era numai o problemă de timp. Burghezia și-a găsit propria formă literară. Aceasta nu semnifică doar un progres al genului. Are loc o revoluție care este a literaturii însăși, care și-a modificat rolul social și și-a lărgit sfera de influență“ [1].

Într-o epocă de dominare a filozofiei antropocentriste era firesc ca și romanul să fie influențat de acest mod de gîndire. În numeroase cazuri, arta romanescă devine astfel un pretext de elogiere a tenacității omului și inteligenței sale, un omagiu adus virtuții și forței individului capabil să înfrunte anumite vitregii ale vieții.

Atenția scriitorilor, îndreptată adeseori cu precădere spre comportamentul exemplificator al individului, rezultă și din titlurile unor opere ca Zadig *de Voltaire,* Viața Marianei *de Marivaux,* Jacques fatalistul *de Diderot,* Tom Jones *de Fielding,* Pamela *de Richardson etc.*

Romanul se constituie astfel ca o specie literară în care eroi cu destine exemplificatoare traversează evenimente cu caracter ilustrativ. Opere ca Gil Blas *de Lesage,* Legăturile primejdioase *de Laclos,* Țăranul parvenit *de Marivaux,* Pastorul din Wackefield *de Goldsmith, precum și multe altele, sînt elocvente în acest sens.*

Ceea ce îi preocupă la început pe romancierii din secolul al XVIII-lea este narațiunea. *Proza lor are prin excelență un caracter* evenimențial. *Acumularea de fapte bogate și eterogene, care se derulează într-un ritm deosebit de precipitat, se configurează ca o trăsătură dominantă, proza picarescă subliniind această năzuință în mod deosebit. Narațiunea de această natură are* paliere *multiple, evenimentele unificîndu-se ca sens prin polarizarea lor în jurul unui personaj central.*

De la romanul acesta al privirii exterioare, *încărcat cu peripeții multiple, se produce o trecere firească spre explorarea universului interior, reconstituit în numeroase ca-*

---

[1] J. Kott, *Die Schule der Klassiker,* Berlin, 1954, p. 135.

zuri tot prin comportament. De la începuturile timide ale lui Marivaux se face apoi saltul spre intenţiile programatice ale lui Richardson.

Dar hegemonia individului în roman nu înlătură preocuparea pentru cronica de ansamblu a moravurilor. În felul acesta sfera artei romanești se lărgește și tipologia morală a personajelor se îmbogăţește și ea în mod sensibil. Operele lui Fielding, Smollet și Sterne sînt ilustrative pentru această preocupare.

Lărgirea ariei romanești și sporirea continuă a tipologiei morale și sociale impune în același timp o permanentă diversificare a modalităţilor prozei.

Naraţiunea lineară la persoana întîia sau a treia se complică mereu prin realizarea unor conflicte complexe, bazate pe o intrigă care evoluează pe mai multe planuri.

Însuși modul de relatare a evenimentelor se diversifică. Alături de relatarea directă a unui personaj sau a autorului care se comportă ca un demiurg omniscient, întîlnim proza epistolară *cu mai multe centre de emitere a evenimentelor. Mai mult, romanul obiectiv în care autorul nu este prezent, lăsînd personajele să acţioneze în mod direct, ajunge să fie concurat de proza cu caracter autobiografic.*

Însăși formula simetrică a romanului cu un conflict conceput ca un cîmp strategic, *în care între* protagonist *și* antagonist *se situează* personajele de legătură *nu mai pare satisfăcătoare pentru toți scriitorii timpului, L. Sterne ajungînd la o adevărată dislocare a naraţiunii clasice prin anularea intrigii progresive cu ajutorul unor suspansuri, invertiri cronologice, multiplicări de planuri temporale, tentative de ambiguizare etc.*

Mesajul operelor ajunge să fie transmis pe mai multe căi. De la sensul explicit, reliefat de naraţiune și de comportamentul uman în mod direct, se ajunge la romanul alegoric sau parabolic, a cărui semnificaţie, exterioară evenimentelor, este mult mai cuprinzătoare decît acestea.

Preocuparea dominantă a scriitorilor pentru universul real al epocii, din care sînt extrase adeseori anumite lecţii cu caracter moralizator, nu înlătură năzuinţa de explorare

a universului imaginar, tentativele lui Swift și Voltaire ducînd la cele mai strălucite realizări de acest gen.

Peisajul creației din epoca luminilor ne permite astfel să subliniem o nouă ierarhie a genurilor și speciilor literare. În vreme ce tragedia și epopeea intră în declin, drama se afirmă în mod cert, iar romanul începe să dețină un rol hegemonic, prefigurînd aproape toate modalitățile prozei care vor ajunge mai tîrziu la o amplă dezvoltare.

EVOLUȚIA PROZEI PICARESTI

În începuturile ei, proza picarescă constituie o preocupare dominantă a scriitorilor spanioli. Ea ajunge la o eflorescență deosebită în epoca Renașterii. În epoca luminilor literatura picarescă înregistrează însă un punct culminant în Franța, cu toate că modelele ei originare rămîn tot cele spaniole. Opera lui Alain-Réne Lesage (1668—1747) constituie un exemplu elocvent în acest sens. Mai tîrziu arta literaturii construită după tiparele prozei picarești se extinde și în alte arii de cultură, literatura engleză, de pildă, avînd unele contribuții majore care constituie adevărate capodopere ale genului. Mai mult, se poate menționa faptul că atunci cînd picarul nu mai rămîne un erou central al operei romanești, structura specifică narațiunii picarești dăinuiește multă vreme, romanul lui Fielding, Tom Jones, constituind un exemplu edificativ.

Picarul este, cu foarte puține excepții, omul de la marginea societății. El nu are un statut social sau moral uniform. Sărac, prin datele sale originare, dar pus pe căpătuire, declasat, dar impulsionat de dorința de integrare în lumea din care a fost alungat, victimă a unor împrejurări vitrege de existență, hoț fără scrupule sau orfan care năzuiește să-și păstreze ingenuitatea, bărbat sau femeie, lacheu sau stăpîn, personajul picaresc are un statut de existență plin de peripeții, fiind destinat să străbată cli-

maturi sociale diferite și să traverseze evenimentele cele mai neașteptate.

De aceea, intriga prozei picarești este concepută ca un voiaj printr-o lume eterogenă, cu moravuri și aspecte variate, populată cu oameni ciudați care-și ascund adevărata față, picarul fiind cînd prietenul acestora, cînd dușmanul lor.

Bazată pe evenimente eteroclite, intriga din romanele picarești este mereu pigmentată cu alte fapte surprinzătoare, farmecul ei rezultînd în primul rînd din această permanentă surescitare a curiozității cititorului. Avînd unele puncte comune cu tehnica de relatare a Decameronului, intriga din romanele picarești se constituie din episoade aparent autonome, unificate doar prin aventura exemplificatoare pe care o trăiește eroul central, apt doar să suporte evenimentele, dar nu să le creeze.

Preocupat să scoată în relief silueta morală a eroului central, proiectată pe fundalul unei epoci care se configurează ca o amplă imagine cinemascopică, romanul picaresc are bogate implicații satirice și umoristice.

Cele două opere ale lui Lesage, Diavolul șchiop *(1707)* și Gil Blas *(1715—1724)*, reprezintă o remarcabilă ilustrare a prozei picarești care în primele decenii din veacul luminilor trece printr-un adevărat proces de revitalizare.

Potrivit convențiilor artistice specifice literaturii picarești, Lesage realizează un roman al evenimentelor în care personajele sînt definite prin comportament. Intriga are caracterul unui traseu punctat de numeroase peripeții.

În Diavolul șchiop, scriitorul realizează o ingenioasă fuziune între universul real și cel imaginar, faptele de ordin fantastic ținînd în ultimă instanță de specificitatea procedeelor literare prin care autorul reconstituie existența cotidiană.

Diavolul Asmodeu, eliberat din eprubeta unui magician, îi dezvăluie lui don Cleofas tainele vieții necunoscute. Pe această cale, scriitorul ridică măștile unei lumi misterioase, înlătură aparențele unor inși care se travestesc în ceea ce nu sînt, realizînd de fapt cronica de moravuri a epocii.

Nefericirile conjugale, închisoarea, impostura, șarlatania, corupția, frivolitatea fac parte din spectacolul unei vieți demitizate de un scriitor animat de un puternic spirit laic.

Specificul prozei picarești rezultă mai ales din Gil Blas. *Cei patruzeci de ani din existența atît de agitată a acestui picar sînt reconstituiți printr-o narațiune la persoana întîia. Între momentul realizării unor evenimente și povestirea lor nu există o suprapunere temporală. Cititorul este confruntat cu imaginea unui* timp regăsit, *reconstituit din perspectiva unui prezent care-l distanțează pe personajul-narator de propriul său trecut. Formula* romanului autobiografic *se reduce aici doar la tehnica de relatare a evenimentelor. De la plecarea, cu catîrca, din Oviedo spre necunoscut, pînă la bătrînețea tihnită, sub zodia virtuții, Gil Blas reconstituie itinerarul palpitant al unui voiaj experimental.*

Scena evenimentelor se schimbă mereu, ca și personajele. Furnicarul uman cu care se confruntă eroul romanului este format din hoți, excroci, asasini, curtezane, nobili scăpătați, miniștri, lachei, oameni de la curte etc.

Gil Blas traversează această existență fiind și el rînd pe rînd lacheu, bucătar, îngrijitor de bolnavi, medic, secretar al unui nobil, om de curte etc.

Eteroclite, episoadele romanului sînt nuclee relativ autonome ale acestei intense narațiuni unificate prin prezența eroului central care suportă evenimentele care-i compun adevăratul destin.

Primite la început cu unele rezerve de criticii vremii, ca și de unii poeți, romanele lui Lesage confirmă vitalitatea prozei picarești în cadrul epocii, demonstrînd resursele ei extrem de bogate.

Ipostazele de existență ale picarului se dovedesc a fi foarte variate și pretextul acestora le oferă scriitorilor posibilitatea de a realiza o amplă cronică de moravuri.

Un picar este de fapt și Jacob, personajul central din Țăranul parvenit *(1735) de Marivaux. Demn de reținut ni se pare însă faptul că prin acest personaj, scriitorul intro-*

duce în roman tema arivismului, Jacob anticipîndu-i pe Julien Sorel și Bel-Ami.

Jacob, țăranul frumos care aduce vinul stăpînilor la Paris, își descoperă mobilul existenței o dată cu ispita pe care i-o trezește farmecul marii metropole.

Femeile frumoase sau urîte, tinere sau vîrstnice, virtuoase sau frivole îi dau revelația capacității de a seduce. De fapt, Jacob este rînd pe rînd seducător sau sedus. Impulsul ascensiunii acestui arivist este erosul, *iar climatul său de existență este* amoralitatea.

Țăranul parvenit *este un roman al vieții urbane. Lacheul care pătrunde în înalta societate trece prin diverse medii de viață. Pe această cale, Marivaux reconstituie și el spectacolul unei lumi minate de vicii, care prefigurează eroii balzacieni.*

Și în acest caz intriga este construită în paliere, *dar Marivaux nu are capacitatea de unificare a unor episoade eterogene, pe care am întîlnit-o la Lesage. În schimb, tentativa de explorare a universului interior începe să se facă simțită.*

Am putea spune însă că literatura picarescă înregistrează o nouă etapă de dezvoltare o dată cu Diderot, romanele sale, Nepotul lui Rameau *și* Jacques fatalistul, *indicînd atît prezența unor procedee literare care modifică structura obișnuită a relatării narative, cît și a unor atribute inedite ale fizionomiei spirituale a picarului.*

Tip al scriitorului filozof și estetician care meditează în permanență asupra formulei artei sale, precum și a contemporanilor săi, Diderot se distanțează atît de excesele de analiză, semnalate de el în proza lui Marivaux, cît și de exotismul cultivat de abatele Prévost, pe care îl socotește captivat de faptul excepțional.

O dată cu Diderot, proza picarescă capătă atributele specifice prozei de idei, picarul-filozof *din opera sa fiind un ins care meditează asupra* condiției umane. *Faptul acesta are notabile consecințe asupra structurii narațiunii din romanele sale. Tehnica de relatare se îndepărtează de enunțul reportericesc conceput ca un flux continuu de*

comunicare de evenimente. Preocupat de dialectica subtilă a ideilor, scriitorul francez acordă un spațiu predominant dialogului socratic. Comunicat prin dialog, comportamentul personajului față de evenimente se înscrie în structura unor narațiuni scenice, bazate pe episoade relativ autonome.

În Nepotul lui Rameau asistăm la un adevărat montaj al ideilor. Istoria vieții cotidiene este reconstituită pe această cale. Dialogul dintre nepotul marelui Rameau, demitizat de acesta, și scriitor, marcat de formulele pronominale eu și el, are un caracter polemic nevoalat. Opiniile curente despre muzică, literatură, etică, artele plastice, raporturile dintre indivizi și societate etc. sînt montate în mici scenarii de idei.

Demitizarea epocii se face fără rezerve, romanul avînd un evident caracter antiiluzionist. Resursele ironiei și ale vervei acestui strălucit dialectician al ideilor și mînuitor al poantelor par a fi inepuizabile.

Imaginea contemporaneității este astfel reconstituită din perspectiva unui picar-filozof. O autentică și complexă comedie umană în miniatură începe să se contureze.

Dacă Nepotul lui Rameau se apropie de formula romanului-eseu, Jacques fatalistul rămîne un roman de evenimente. Dar cum intriga bazată pe evenimente are o semnificație mai cuprinzătoare ca acestea, specificul prozei parabolice de idei iese pe prim plan.

Jacques și stăpînul său au comportamentul tipic unor picari filozofi care meditează pe marginea peripețiilor prin care au trecut în vreme ce se confruntă cu altele. Și în acest caz, itinerariul existenței lor are caracterul unui traseu exemplificator. Parabola reliefată de narațiunea scenică își păstrează și în această operă intenția polemică. Jacques, fatalistul convins că nu se poate abate de la destin, este de fapt un om liber, în vreme ce stăpînul său, încrezător în liberul arbitru, rămîne mereu terorizat de neprevăzut.

Marginaliile despre determinare și hazard sînt o replică dată unor filozofi și teologi din acea vreme. Integrat într-o operă care prin anumite date ale sale anticipează sau

concurează romanul libertin de moravuri, picarul-filozof rămîne creaţia unui strălucit mînuitor al paradoxului.

Dacă cele cîteva exemple, desprinse din opera lui Lesage, Marivaux şi Diderot pun în lumină metamorfozele romanului picaresc francez, trebuie să precizăm că literatura engleză nu rămîne nici ea străină de unele realizări remarcabile de această natură. Scrierile lui Tobias George Smollet (1721—1771) reconstituie alte climaturi de civilizaţie şi moravuri, dar atît prezenţa picarului, cît şi specificul enunţurilor narative demonstrează că ne găsim în faţa unei opere construite după aceleaşi convenţii ale genului.

Dintre romanele scriitorului englez menţionăm: Roderick Random (1748), Aventurile contelui Ferdinand Fathom (1753) şi Călătoria lui Humprey Clinker (1770).

Aria de desfăşurare a intrigii din romanele lui Smollet este lumea, multe din evenimentele-limită cu care se confruntă personajele sale petrecîndu-se într-un peisaj acvatic. Universul epic din romanele lui Smollet se configurează astfel prin evenimente care au loc în închisori, pe corăbii, în viaţa domestică a oamenilor mărunţi, ca şi a nobililor, specificul imaginii unei societăţi văzută ca o junglă, ieşind de fiecare dată în relief.

Conceput ca un picar, eroul central al romanului Roderick Random este predat unei existenţe feroce. Rămas de timpuriu orfan, crescut de un bunic care nu avea nici o afecţiune pentru el, duşmănit de rude din cauza unei moşteniri, persecutat la şcoală, alungat din casă, atacat de tîlhari, exploatat de patroni, acesta trăieşte în cele din urmă o răsturnare a evenimentelor care-i aduce fericirea la care aspiră.

Intenţiile moraliste ale scriitorului sînt evidente. Construcţia operei rămîne însă defectuoasă. Stufoasă, intriga este încărcată de episoade melodramatice, neintegrate într-un flux epic unitar.

Limba romanelor lui Smollet are însă un farmec particular, rezultat din preocuparea pentru lexicul argotic şi culoarea locală.

Predominant în cele mai multe opere, picarul de gen masculin este înlocuit de către Defoe în romanul său Moll Flanders *(1721) cu unul de gen feminin.*

Scriitorul englez nu pretinde că face un roman de ficțiune. De aceea recurge la pretextul manuscrisului găsit, scris de o hoață. Publicarea lui este justificată de anumite intenții moralizatoare.

Date care să ateste existența hoaței deținute la Newgate au existat. Defoe nu realizează totuși o operă de nonficțiune, ci pretinde doar acest lucru, recurgînd la formula romanului autobiografic. Relatînd aventura exemplificatoare a unui picar-feminin, *autorul se apropie de specificul narațiunii cu caracter parabolic.*

Itinerarul existenței eroinei este punctat de anumite momente caracteristice care marchează puritatea, ispita, *căderea în abjecția totală, căința.*

Eroina lui Defoe are un registru sufletesc complex. Pusă de autor să-și scruteze metamorfozele eului în contact cu lumea concepută ca junglă, Moll Flanders se confesează înregistrîndu-și propria mobilitate spirituală.

Defoe realizează astfel tipul picarului feminin cu conștiința încărcată. Traversînd lumea, picarul acesta sensibil încearcă să-și regăsească puritatea pierdută, dar nu poate ancora decît într-un vag univers salvator al căinței.

Remarcabilă rămîne narațiunea sobră, confesiunea lipsită de sentimentalism, care dezvăluie resursele unui mare scriitor.

Proza picarescă pune astfel în lumină un registru artistic bogat, apt să lumineze lumea văzută din afară sau dinăuntru. Preocupată de individ sau de imaginea unei colectivități umane diverse, literatura picarescă rămîne mereu deschisă spre observația morală.

Ajuns la apogeu în epoca luminilor, intrat apoi în declin, romanul picaresc trăiește astăzi un nou moment de strălucire prin operele lui H. Hesse, N. Kazantzakis etc.

Schiţarea unor aspecte din evoluţia literaturii picareşti ne-a permis să punem în lumină faptul că fascinaţia pe care o exercită derularea trepidantă de evenimente nu înlătură preocuparea pentru cronica de moravuri sau sondajul psihologic mai profund în viaţa interioară a picarului.

Dacă disociem totuşi romanul de moravuri de proza picarescă, facem această distincţie pornind de la absenţa picarului în romanul de moravuri, chiar dacă uneori maniera de relatare mai păstrează detalii specifice artei picareşti, romanul Tom Jones de Fielding fiind ilustrativ în acest sens.

Disocierea noastră porneşte de asemenea şi de la considerentul că în vreme ce în proza picarescă accentul cade, cu foarte puţine excepţii, pe evenimente, în romanul de moravuri acesta se deplasează spre investigarea unor caractere, care au căpătat o anumită autonomie faţă de întîmplările cu care sînt confruntate.

Predominarea altor procedee de construcţie a naraţiunii merită de asemenea să fie luată în consideraţie, deşi complexitatea structurii operelor romaneşti, ca şi obiectivele lor multilaterale, nu îngăduie nici un fel de clasificare care să poată fi scutită de obiecţii. Nu putem, de pildă, contesta faptul că şi romanul sentimental poate reconstitui cronica de moravuri a unei epoci, dar datele psihice luminate de acesta sînt de altă natură. Deosebirile între Legăturile primejdioase de Laclos şi Viaţa Marianei de Marivaux nu ţin doar de structura compoziţională, ci mai ales de fizionomia spirituală a eroilor.

De aceea, în acest capitol ne vom ocupa de romanul realist de moravuri, romanul sentimental reprezentînd o altă direcţie, care n-a fost scutită de rezervele critice ale exponenţilor prozei realiste. Atitudinea lui Fielding faţă de Richardson este elocventă în acest sens.

Raportat în acelaşi timp la proza picarescă, romanul de moravuri restrînge sensibil aria evenimentelor relatate,

punînd accentul pe reacţiile sufleteşti, care însumează în cele din urmă fişa caracterologică a personajelor.

Un exemplu strălucit de această natură este oferit de către scriitorul englez Henri Fielding (1707—1754), care rămîne, după părerea noastră, exponentul cel mai complex al romanului realist de moravuri din epoca luminilor.

Fielding este un admirator al prozei scrise de Cervantes, Lesage şi Scarron. Comparînd romanul cu epopeea, el precizează că acesta trebuie să se menţină în limitele verosimilului, punînd accentul nu atît pe evenimente, cît pe motivaţia comportamentului faţă de acestea. Implicaţiile comico-satirice ale prozei sale îi permit o permanentă detaşare faţă de realitatea pe care o reconstituie în opera sa.

Spirit antisentimental, Fielding se impune în istoria romanului cu Joseph Andrews *(1742), roman care ilustrează în mod elocvent această atitudine. Opera aceasta are un caracter parodic programatic, fiind destinată să demitizeze convenţiile literaturii sentimentale, cultivate de Richardson.*

Replică dată contemporanului său în plină glorie, Joseph Andrews *este considerat ca o anti-*Pamela. *În acest scop, scriitorul se foloseşte de toate resursele artistice oferite de* parodie. *De la calchierea numelor personajelor şi reeditarea ironică a unor tipuri întîlnite în* Pamela *lui Richardson, pînă la deturnarea unor situaţii sentimentale în acte de deriziune, toate modalităţile care ţin de genul parodiei sînt puse din plin la contribuţie.*

Pe calea aceasta sînt subliniate atît clişeele limbajului sentimental, cît şi formule stereotipe, artificiale ale situaţiilor melodramatice, neverosimile.

În acest scop, Fielding scrie, ca şi contemporanul său mai vîrstnic, un roman al seducţiei *exercitate de un* personaj-opresor, *care deţine puterea, asupra unui ins de rang inferior, prezentat ca o* victimă. *Spre deosebire de Richardson, Fielding face ca personajul-opresor, Lady Booby, să fie o femeie, iar victima, fratele Pamelei, Joseph Andrews, lacheul, să fie un bărbat.*

Dar mijloacele de seducție obișnuite, desfășurate de văduva lascivă rămîn fără efect asupra virtuosului Andrews, disputat în taină și de Slipslop, fata din casă, deoarece el o iubea pe Fanny, tînăra rămasă într-un sat îndepărtat.

Ca și în modelul parodiat, Lady Booby trece la forme agresive de convingere, iar comentariul moralizator al autorului, realizat într-un limbaj sentimental cu un vădit substrat ironic, ține tot de resursele artei parodice.

O dată cu alungarea lacheului virtuos din casa stăpînei, maniera de relatare capătă atributele narațiunii picarești. Drumul parcurs cu poștalionul, peripețiile rezultate din întîlnirea tîlharilor, furtul banilor, maltratarea eroului, apariția salvatoare a preotului Adams, regăsirea lui Fanny reprezintă evenimente care compun itinerarul eroului care începe să trăiască ipostazele existenței unui picar.

Romanul are un epilog fericit, fiind și el nelipsit de intenționalele ironice. Procedeele utilizate în acest sens sînt asemănătoare cu cele din teatrul comic. Imbroglio-*ul și* qui-pro-quo-*ul constituie soluțiile prin care autorul dezvăluie paternități necunoscute, grade de rudenie, recunoașteri etc. Dezvăluirile oferite de acest* happy-end *intensifică notele parodice ale operei.*

De la parodia din Joseph Andrews, *Fielding trece cu ușurință în* Viața domnului Jonathan Wild cel Mare *(1743) la formula romanului alegoric. Biografia romanescă a unui tîlhar banal, relatată într-un* stil înalt *de epopee este doar un pretext de demitizare a unor mari cuceritori ai omenirii, ca Alexandru cel Mare, Cezar și alții. Partitura dublă a intrigii în care sînt relatate faptele lui Jonathan ce trimit în permanență spre alte semnificații, exterioare lor, este evidentă.*

Dar resursele integrale ale talentului lui Fielding sînt dezvăluite în capodopera sa, Tom Jones *(1749). Cu acesta, scriitorul englez tinde spre formula* romanului total. *Multilaterală, intriga este proiectată pe o imensă pînză cinemascopică. Ea este concepută în așa manieră încît însumează elemente de roman picaresc, sentimental, rustic, urban, so-*

cial, polițist și de moravuri. Intriga este de asemenea construită pe anumite date enigmatice sau ambigue, care întreţin în permanenţă curiozitatea cititorului.

Maniera de relatare este de așa natură încît autorul nu se anonimizează pentru a crea aparenţa romanului obiectiv. Dimpotrivă, Fielding conversează cu cititorii, mai ales în capitolele preliminare, anticipează asupra unor evenimente, previne asupra turnurii unor întîmplări, fără teama că va reduce curiozitatea partenerului de conversaţie.

Opera se anunţă ca un Bildungsroman. Drama lui Tom Jones, copilul găsit, este relatată fără riscul căderii într-un patetism lacrimogen. Diferenţele caracterologice sînt reliefate prin crearea tipului antagonist, Blifil. Parcurgerea timpului din copilărie pînă la maturitate de către cele două personaje condamnate să aibă o existenţă alăturată amplifică mereu intriga romanului, sporind în același timp universul tipologic al operei.

La început, evenimentele se petrec pe un plan domestic. Un judecător de ţară, animat de bune intenţii, sora ipocrită a acestuia, un copil găsit, apariţia celui de al doilea copil, răsfăţatul Blifil indică punctele de plecare ale intrigii. Proiectat în timp, caracterul progresiv al intrigii, desfășurată pe planuri multiple, iese în relief. Disputele dintre cei doi tineri care o iubeau pe Sofia, romanul sentimental dintre aceasta și Tom, opoziţia bătrînului Western, nobilul plin de prejudecăți, fuga lui Tom și a Sofiei la Londra reprezintă doar cîteva episoade dramatice din suita unor existenţe agitate.

Relatarea drumului spre Londra se face în spiritul artei picarești, iar imaginea amplă a tipologiei din marea metropolă, care însumează hoți, asasini, vagabonzi, oameni cu o stare incertă din porturi, inși dubioși de la periferia existenţei, nobili generoși demonstrează lărgirea colosală a ariei sociale pe care se desfășoară planurile multiple ale conflictului din această operă.

Ca și Joseph Andrews și acest roman are un final fericit, realizat prin aceleași mijloace hilare. Intriga-enigmă se

epuizează prin stabilirea stereotipă de identități și grade de rudenie, prin ridicarea măștilor vinovaților și sancționarea răului. Echilibrul se reface prin acceptarea chemării firești a iubirii, facilitată însă de accesul la rangul social. Lecția finală a epilogului este moralizatoare, fiind rezolvată în spiritul eticii din acea vreme.

Romanul total spre care aspiră Fielding rămîne fidel narațiunii de factură clasică. Intriga piramidală, caracterele bine constituite, prezența autorului omniscient ilustrează aceste trăsături.

Cu Lawrence Sterne (1713—1768), arta romanescă este supusă unei metamorfoze structurale. Romanul său, Viața și opiniile domnului Tristram Shandy (1759) marchează începutul tentativelor de revoluționare a prozei. Căile prin care autorul își propune să inoveze arta romanului sînt foarte complexe. Este adevărat că și Sterne concepe romanul în genul lui Fielding ca o artă a conversației. Dar la el, faptul acesta nu se traduce printr-o simplă proeminență a enunțului oral, ci mai ales prin tehnica degresivă, transformată într-un procedeu fundamental.

Procedeele puse la contribuție de Sterne sînt adecvate specificului universului epic din romanul său. Sterne nu este romancierul-reporter al marilor evenimente. Interesul său se îndreaptă cu precădere spre viața cotidiană, percepută în aspectele ei banale, inedite. Întîmplările sînt amestecate, acțiunile diverse se întretaie, trecutul este reconstituit în maniera capricioasă a memoriei afective.

Din această cauză lanțul cauzal direct al evenimentelor este adeseori eludat, intriga nu mai are o dezvoltare liniară și progresivă.

Planul temporal al povestirii este dublat în permanență de o ingenioasă relațiune cu alte planuri ale evenimentelor eteroclite, aglutinate în roman, care lasă impresia unei existențe, concepută ca un produs al hazardului.

În romanul lui Sterne, formula prozei autobiografice motivează fluxul capricios al memoriei care reconstituie trecutul. În primele capitole ale romanului, cititorul ia act de

momentul nașterii lui Tristram, după aceasta sînt date unele informații despre membrii familiei, despre moașe, preoți etc. Dar pe parcursul actului de lectură, cititorul constată că eroul se naște mult mai tîrziu, deci invertirea cronologică de evenimente devine evidentă, banda memoriei alimentată de diverse surse informaționale, permițîndu-i scriitorului extensiune pe toate dimensiunile timpului.

Romanul Tristram Shandy *reprezintă un amestec ingenios de ironie, umor, satiră și vibrații sentimentale. Sterne este poate cel dintîi scriitor european care făcînd filmul existenței cotidiene surprinde starea de* spleen *a omului care se refugiază într-un univers imaginar, atunci cînd realitatea îi refuză desfășurarea faptică.*

Sterne era un admirator al lui Cervantes, Rabelais și Voltaire, scriitorul considerîndu-se el însuși un Rabelais al Angliei. Însuși cuplul fundamental din romanul său, format din unchiul Toby și caporalul Trim, reeditează relația dintre Don Quijote și Sancho Panza.

Narațiunea romanului este în permanență punctată cu citate erudite, eseuri pe diverse teme, ceea ce face ca întotdeauna conținutul de idei al operei să depășească fluxul povestirii obișnuite.

Cartea are atributele unui adevărat Bildungsroman, *dar perspectiva ei se deschide spre toate aspectele vieții cotidiene. Relatare directă, sugestie și suspans, enunțul narativ poate avea o formă discursivă completă, dar, adeseori, acesta este anulat de pagini albe, puncte de suspensie, fraze neterminate etc.*

Apreciat ca o operă de scandal de unii dintre contemporanii săi, socotit o creație excepțională de către unii mari scriitori europeni, romanul lui L. Sterne revoluționează arta narativă a vremii, calea deschisă de el fiind continuată de Joyce în epoca noastră.

Dacă prin Tristram Shandy *Sterne sparge canoanele romanului tradițional, realizînd în același timp cel mai izbutit roman umoristic al epocii, Choderlos de Laclos*

(1741—1803) prin Legăturile primejdioase *(1782) impune în cadrul prozei de moravuri tehnica narativă epistolară.*

Formula artei narative epistolare nu este însă realizată în acest caz în scopul unei literaturi obișnuite de confesiune, în genul celei cultivate de Richardson sau Rousseau, deși în Legăturile primejdioase *există autentice episoade de roman sentimental. Prezentă în acest roman, confesiunea are mai multe centre de emitere și recepție, imaginea personajelor fiind relativizată pe această cale, prin proiectarea acestora în adevărate oglinzi paralele.*

Trebuie de asemenea să precizăm că explorarea manifestărilor sentimentale nu reprezintă pentru Laclos un obiectiv fundamental, ea slujind, de fapt, tot la reliefarea cronicii de moravuri.

Apelul la tehnica epistolară îi permite scriitorului, pe de o parte, să se anonimizeze, lăsînd personajelor sale o mai mare autonomie comportamentistă, iar, pe de altă parte, îi crează posibilitatea de a realiza o mai mare varietate tipologică.

Într-o măsură mult mai mare decît în alte romane ale epocii, specificul intrigii concepute ca un cîmp strategic iese puternic în evidență. Impulsionate de stări sentimentale pline de puritate sau de pasiuni meschine devorante, personajele din Legături primejdioase *se integrează astfel în mod firesc în adevărate zone de opoziție. Într-o anumită arie a acestui spectacular cîmp strategic se găsesc tipurile demonice ca marchiza de Merteuil și vicontele de Valmont, în vreme ce la polul opus sînt situate tipurile ingenue și victimele, ca Cécile de Volanges, cavalerul Danceny, doamna de Tourvel etc. Martorii, tipurile intermediare — ca contesa de Rosemonde și doamna de Volanges — asistă la desfășurarea conflictului sau sînt angajați în evoluția lui.*

Relațiile fundamentale dintre personajele distribuite în mod programatic într-un asemenea cîmp strategic se modifică mereu. Sursele informaționale definesc în permanență anumite unghiuri de vedere, modificate de receptorii care le înregistrează. Dar cum scriitorul face ca asemenea

perspective variate asupra aceloraşi evenimente să nu se suprapună niciodată, relativizarea faptelor le împinge într-o permanentă zonă a ambiguităţilor de sens, epilogul romanului aducînd anumite limpeziri la care cititorul are libertatea să adere sau să le respingă.

Intriga romanului evoluează astfel printr-o continuă deviere a intenţiilor personajelor ingenue, provocată de uneltitori şi intriganţi, care reprezintă sfera tipurilor demonice.

Limpede la început, proiectul căsătoriei lui Cécile de Volanges cu cavalerul Danceny este supus unor dificultăţi create de marchiza de Merteuil. Pasiunea curată este confruntată cu anumite tentative de seducţie. Diabolica marchiză îl vizează pe Danceny, iar partenerul ei, vicontele de Valmont, pe Cécile de Volanges, doamna de Tourvel fiind pentru agentul răului doar o staţie de tranzit.

Imaginea lumii ca junglă este astfel transferată de către Laclos pe plan sentimental. În faţa ofensivei răului, iubirea se destramă şi virtutea se risipeşte. Răul care proliferează distruge însă atît victimele cît şi călăii. Vicontele de Valmont este ucis într-un duel, marchiza de Merteuil este desfigurată de o boală necruţătoare, virtuoasa doamnă de Tourvel, căzută în ispita provocată de seducătorul demonic, moare de mîhnire, Cécile de Volanges pleacă la mînăstire, iar cavalerul de Danceny se retrage în Malta.

Exemplificator, epilogul este construit prin arta epistolară, specifică unui roman antitragic.

Momentele serafice şi senzuale, actele de virtute şi abjecţie, agresorii demonici şi victimele angelice, poezia iubirii şi cronica obiectivă, rece a viciului reprezintă imaginea unei epoci, reconstituită cu ajutorul romanului epistolar.

În vreme ce Richardson realizează pe această cale proza sentimentală lacrimogenă, Laclos imprimă romanului sentimental de moravuri o puternică tentă realistă.

FICȚIUNEA STRĂINULUI ȘI A VOIAJULUI ÎN PROZA DE MORAVURI. FASCINAȚIA SPIRITULUI FILOZOFIC ȘI REFLEXELE SALE LITERARE

Cercetarea intrigii romanului lasă adeseori impresia că aceasta este concepută ca un traseu printr-un spațiu străbătut de personaje, care se confruntă cu anumite evenimente.

Unele modalități ale artei romanești din epoca luminilor ilustrează poate în modul cel mai elocvent această viziune a intrigii ca voiaj printr-un spațiu real sau imaginar. Semnificația intrigii, concepută în această manieră, sporește în mod sensibil prin prezența străinului care parcurge traseul plin de peripeții printr-o lume necunoscută.

Autorii de romane de moravuri din epoca luminilor se folosesc adeseori de ficțiunea voiajului și a străinului pentru a-și putea permite libertăți mai mari de satirizare a societății din acea vreme în operele lor. De la Montesquieu și Defoe pînă la Swift și Voltaire, pentru a indica doar cîteva nume dintr-o vastă suită, prozatorii timpului recurg la asemenea motive și procedee literare. Creînd doar aparența unei dezangajări față de climatul lor de existență, dar permițîndu-și, de fapt, în mod indirect, libertatea unor atacuri extrem de violente față de instituțiile și moravurile vremii, scriitorii iluminiști creează o vastă literatură alegorică și parabolică de moravuri, fundamentată pe concepția lor filozofică despre lume.

În acest scop, scriitorii fac apel la cîteva procedee caracteristice. Cel mai frecvent este transferul de fapte exemplificatoare într-o altă arie de existență, care poate fi reală sau imaginară. În al doilea rînd se face apel la ficțiunea străinului, care luînd act de o lume necunoscută lui o percepe dintr-un unghi critic inedit, ce oferă un larg spațiu satirei.

Pornind de la 1) intenționalitatea scriitorului, 2) prezența străinului și 3) specificul traseului străbătut de acesta în voiajul său, distingem opere în care întîlnim:

a) motivul voiajului imaginar într-un spaţiu real (Scrisorile persane *de Montesquieu), b)* motivul voiajului imaginar într-un spaţiu imaginar (Călătoriile lui Gulliver *de Swift) şi c)* motivul voiajului real într-un spaţiu real *(L. Sterne,* Călătoria sentimentală, *D. Golescu,* Însemnare a călătoriei mele).

Evident că numai ultima categorie însumează autentice jurnale de călătorie, în vreme ce în toate celelalte cazuri formula operei ca act de voiaj este doar un pretext care oferă o exprimare mai liberă a opiniilor, personajele (străinul fictiv) *fiind de fapt acelea care exprimă convingerile scriitorilor.*

Semnificativ ni se pare faptul că străinul *din operele literare de această natură fiind pus să se comporte ca un reporter obiectiv, notează cu acuitate în primul rînd fenomenele aberante care pot fi acte de abuz, privilegii nejustificate, instituţii perimate, concepţii nocive societăţii, comportamente ieşite din comun, cronica de moravuri, mentalităţi, principii politice de guvernare, ieşind mereu pe prim plan.*

Tehnica epistolară şi paginile de jurnal reprezintă modalităţile cele mai frecvente la care fac apel autorii în asemenea opere, dar notaţia reportericească fictivă, ca şi formula romanului bazat pe ficţiunea străinului, constituie procedee care pot reţine atenţia scriitorilor într-o măsură cel puţin egală cu celelalte. Călătoriile lui Gulliver *şi romanele filozofice ale lui Voltaire ilustrează predominanţa acestor procedee.*

Prima operă remarcabilă în care ficţiunea străinului se conjugă în mod inevitabil cu aceea a voiajului este reprezentată de cartea lui Montesquieu, Scrisorile persane *(1721), care marchează începutul literaturii iluministe în cultura franceză.*

Scrisorile persane *pun în evidenţă structura spirituală a unui scriitor plin de vervă, maliţios şi ironic, apt să investească portretul, cronica de moravuri, detaliul social semnificativ, cu sensuri care să lumineze imaginile unei epoci şi structura specifică a unei societăţi.*

Cei doi persani descinși la Paris, Rica și Usbek, se comportă ca niște reporteri străini care iau contact cu un climat de viață pînă atunci necunoscut lor. De aceea, relaționarea aspectelor inedite cu situația din țara lor este firească, structura epistolară a operei permițînd reflectarea unei realități și evaluarea ei pe mai multe planuri.

Pe această cale, cei doi persani își formează o anumită opinie despre populație, monarhia absolută din Franța, privilegiile aristocrației și ale clerului, starea de moravuri, evoluția culturii și a civilizației. Înzestrați cu optica gînditorilor iluminiști, Rica, și Usbek examinează instituțiile europene, semnalează aspectele simptomatice pentru puterile în declin, ca imperiul otoman, dezvăluie resorturile absurde ale absolutismului papal sau monarhic.

Investiți cu privilegiul unei libertăți negatoare, *cei doi străini ironizează frivolitatea francezilor, demitizează speculațiile teologilor, semnalează actele de corupție, deplîng răsturnarea de valori, înfierează manifestările de tiranie și denunță instituționalizarea rigidă a unor relații sociale abuzive și perimate.*

Scrisorile persane *nu au patetismul grav, întîlnit în* Călătoria de la Petersburg la Moscova *și nu pun în lumină spiritul radical de care era animat Radișcev.*

Relatarea este ironică și detașată, poanta caracteristică, detaliul comic, aluzia malițioasă, amănuntul vag licențios, ilustrînd platforma de idei de pe care exponentul a ceea ce reprezenta în Franța de odinioară la noblesse de robe, *combătea viciile unei societăți rău alcătuite, pledînd pentru o nouă ordine, așezată pe baze raționale echitabile.*

Dacă în Scrisorile persane *relatarea călătorilor fictivi pleacă de la detalii reale, în* Robinson Crusoe *(1719) de Daniel Defoe, senzațională aventură a unui marinar nedisciplinat lăsat pe insula pustie, Juan Fernandez, constituie pentru prozatorul englez pretextul unei opere parabolice, în care descifrăm motivul voiajului imaginar într-o lume necunoscută. Dat fiind specificul parabolei, Defoe construiește un* personaj exemplar *pe care îl aduce în fața unor* evenimente-limită *pentru a putea pune în relief di-*

mensiunile morale ale unui comportament exemplificator. *Intenţiile educative ale prozatorului englez rămîn astfel mereu evidente. În acest scop, stilizarea eroului, care traversează o aventură deosebită, şi a spaţiului dur, dușmănos, în care acesta este nevoit să trăiască vreme îndelungată, constituie convenţiile specifice ale parabolei din care cititorul este pus în situaţia să scoată o lecţie instructivă.*

Robinson este deci un englez obișnuit care naufragiază în apropierea unei insule pustii. El ajunge într-un peisaj sălbatic înarmat doar cu cîteva rămăşiţe de instrumente și hrană, produse ale civilizaţiei moderne.

Aventura exemplară se definește prin faptul că un om al erei moderne este nevoit să refacă etapele civilizaţiei cu ajutorul unor deprinderi și a memoriei încărcate cu acte de civilizație și cultură.

Naraţiunea are un caracter biografic, raportul omului cu evenimentele fiind destinat să lumineze structura spirituală a unui individ. Triada care alcătuiește factorii fundamentali ai conflictului este reprezentată de Robinson, Insulă *și* sălbaticul Vineri.

Pe această cale, scriitorul construiește dimensiunile unei utopii pozitive. *Parabola demonstrează că prin inteligență practică, energie și curaj omul poate domina și traversa situațiile excepționale, ieșind în cele din urmă biruitor.*

Apologia forţelor creatoare ale omului, încrederea nelimitată în acesta, constituie în acest caz, profesiunea de credinţă a lui Defoe, realizată într-o perioadă în care contemporanul său Swift va aduce o viziune cu totul opusă asupra condiției umane.

Scrise în 1720 și publicate în 1726, Călătoriile lui Gulliver *de Jonathan Swift (1667—1745) pornesc de la pretextul voiajului imaginar într-un spaţiu imaginar.*

Reverendul Swift nu are structura spirituală a unui scriitor meliorist ca Defoe. Într-o perioadă de efloresceng a utopiilor literare optimiste, scriitorul irlandez creează o operă proiectată pe un fundal filozofic sumbru, din care rezultă că omul este o fiinţă degradată de propriile sale vicii. Dar actul de comunicare *nu mai este direct, ca în*

Scrisorile persane. *Swift construiește o aparentă operă de aventuri printr-o lume imaginară, care, urmărite la modul direct, sînt extrem de amuzante pentru copii, dar citite prin semnificațiile la care subtextul enunțului narativ trimite în permanență, evenimentele aventuroase pun în lumină o viziune profund tragică asupra condiției umane.*

Lectura multiplă a operei lui Swift este facilitată de caracterul alegorico-parabolic al scrierilor sale. Se știe doar că operele de această natură însumează un plan real și unul fictiv. Planul fictiv mediat de lectură este însă doar un substitut al celui real pe care cititorul îl recunoaște prin anumiți indici analogici. Procesul de irealizare a realității *duce în asemenea cazuri la o lentă* irealizare a personajelor, *ceea ce face ca universul imaginar să se poată constitui pe planuri cît mai variate.*

Swift construiește o narațiune plină de peripeții în care Gulliver se desprinde dintr-o lume reală, cunoscută, naufragiul aducîndu-l însă în Liliput, țara unor pitici ciudați de unsprezece centimetri. Începutul irealizării lui Gulliver, omul obișnuit, se cristalizează prin supunerea lui firească unui proces de relativizare.

În țara pigmeilor, Gulliver apare ca un uriaș, iar localnicii sînt niște ființe infime pe care le ridică în palmă pentru a putea conversa. Dar înțeleptul Gulliver descoperă în scurtă vreme că acest furnicar de ființe minuscule este impulsionat de pasiuni tot atît de devorante ca și concetățenii săi. Detaliile care pun în lumină viciile pigmeilor sînt în așa manieră selectate încît să permită recunoașterea unor neajunsuri din societatea engleză din acea vreme. Antagonismele dintre partide, venalitatea miniștrilor, intrigile de la curte lasă să se întrevadă cronica de moravuri a acestei lumi imaginare, care trimite spre un plan real, ușor de descifrat.

Umorul și ironia ilustrează atitudinea acestui scriitor care privește lumea cu mînie.

Cea de a doua stație a acestui voiaj imaginar, se petrece în țara uriașilor. Ea pune în lumină trecerea de la cronica de moravuri cu un anumit subtext istoric la pre-

ocuparea pentru condiţia umană în general. In universul uriaşilor, lumea cunoscută de noi este răsturnată, Gulliver apărînd el însuşi în faţa acestora ca un pigmeu ridicol.

Accentul pe care scriitorul îl pune pe această viziune relativizantă a omului aşază de la început condiţia umană sub semnul interogaţiei. Totuşi, în aceste două staţii existenţiale, traversate de către Gulliver, viziunea antropocentristă a vieţii rămîne încă evidentă, omul fiind măsura tuturor lucrurilor. Tendinţa prozatorului spre caricare, unele accente de sarcasm nu fac însă decît să sublinieze condiţia sa precară.

Călătoria în Laputa şi în Ţara cailor transformă interogaţia asupra condiţiei umane într-un act de negare a tuturor resurselor majore ale omului. Liniile directoare ale universului grotesc se cristalizează din plin. Proporţiile răsturnate, amestecul de evenimente, confuzia de criterii, monstruosul pun în lumină aspectele specifice universului grotesc. Imaginea savanţilor nebuni, care îşi propun ţeluri aberante ne transportă în cadrul unei lumi absurde.

Tragismul total al lumii răsturnate apare abia în Ţara cailor. Suspendarea raţiunii, a realităţii obişnuite şi a afecţiunii îi permit scriitorului să retragă omului orice atribute majore, Jahooii din împărăţia cailor buni şi înţelepţi simbolizînd ultimul grad al decrepitudinii umane.

Utopia negativă a lui Swift confruntă omul minat de vicii cu perspectiva sa sumbră, lipsită de orice speranţă. Viziunea aceasta atît de tragică asupra condiţiei umane este unică în epocă, unele ecouri prelungindu-se însă în proza scepticului Voltaire.

Cele mai reprezentative scrieri în proză ale lui Voltaire sînt concepute ca un act de voiaj, dar traseul personajelor sale descoperă noi dimensiuni ale existenţei prin crearea unui univers absurd.

Voltaire este preocupat în mod constant de raportul dintre individ şi societate, raport care din cauza alcătuirii iraţionale a societăţii capătă un caracter agresiv şi absurd.

Dacă în Micromegas (1739) descifrăm doar o viziune relativizantă asupra omului, în maniera lui Swift, rezultată

din suprapunerea imaginii universului real peste cel imaginar, în celelalte opere ale sale ca Zadig (1747) și Candid (1759) traseul prin lumea absurdă evoluează într-un spațiu real.

Absurdizarea contextului de existență a ființei umane este realizată de către Voltaire printr-un ingenios montaj de evenimente, care capătă o structură de așa natură, încît să poată ilustra viziunea sa asupra lumii.

Modul acesta de sistematizare a realității în funcție de un postulat filozofic pe care narațiunea parabolică îl ilustrează este foarte evident în Zadig, operă specifică unui gînditor sceptic.

Voltaire demonstrează caracterul absurd al relațiilor dintre Zadig și mediul ambiant prin detalii de ordin social, erotic și etic. Între intențiile generoase ale acestui înțelept bogat și echilibrat și consecințele faptelor sale se produce întotdeauna o ruptură care anulează lanțul cauzal logic, obișnuit.

Înșelat de soția care părea a-i fi fidelă, gata să fie condamnat din cauza unei superstiții, nevoit să fugă de la curte din cauza unui invidios care răstălmăcise în fața regelui un fragment dintr-o poezie scrisă de el, condamnat la robie fiindcă ucisese involuntar asupritorul unei femei, gata să fie condamnat la moarte la Bassora, fiindcă demonstrase unei văduve că arderea voluntară pe rug este absurdă, Zadig este mereu confruntat cu evenimente-limită de natură aberantă, care însumează etapele destinului său.

Epilogul operei este însă reconfortant. Traversînd numeroase dificultăți, Zadig ajunge rege alături de frumoasa Astartea. Spectrul universului absurd este însă construit în mod ingenios prin sistematizarea faptelor și cronica de moravuri și mentalități.

În Candid atacul împotriva iluzionismului optimist profesat de Leibniz și Wolff este și mai puternic. Demonstrația că lumea noastră nu este cea mai bună dintre toate lumile posibile, așa cum socoteau filozofii germani amintiți, este realizată cu aceleași procedee literare. Ordonarea faptelor

și a comportamentelor umane într-o viziune geometrică absurdă devine și mai evidentă.

Propunîndu-și să combată un principiu filozofic prin propria sa teză, Voltaire imprimă narațiunii sale plină de peripeții un caracter demonstrativ. Traseul capricios pe care îl urmează Candid, ca și celelalte personaje ale operei, ilustrează imaginea lumii ca haos, ca și prezența tiranică a hazardului, care poate modifica sau deturna oricînd itinerariul aparent firesc al unei vieți.

Constelația personajelor fundamentale din această operă este în așa fel concepută încît să poată confirma viziunea absurdă asupra lumii. Panglos, filozoful optimist, ucenicul său, Candid, Martin, gînditorul pesimist, frumoasa Cunigunda, obiectul adorației discipolului lui Panglos, reprezintă tipuri predate unei existențe aberante, fără putință de salvare. Itinerariile vieții lor sînt punctate de fapte catastrofice. Orice salvare episodică este relativă, deoarece o altă întîmplare catastrofică se va abate asupra aceluiași personaj.

Traseele existențiale de prim plan sînt acelea ale lui Candid și Panglos, apărătorii viziunii optimiste despre lumea noastră. De aceea, ei vor fi supuși la cele mai frecvente încercări. Alungat din castel de tatăl Cunigundei, prizonier al bulgarilor care îl schingiuiesc, Candid îl revede apoi pe Panglos, cel ros de o boală necruțătoare, care îl înștiințează că tînăra sa iubită fusese ucisă de bulgari. Alături de acesta, trăiește un naufragiu, un cutremur de pămînt, pedepsele inchiziției, o revede pe Cunigunda. După dispariția dascălului condamnat la moarte, ucide, fuge la Buenos Aires, este urmărit, ajunge în Paraguay, comite o aparentă crimă, cunoaște Eldorado-*ul, țara fericirii, pleacă apoi în Europa, unde află că iubita sa este sclavă la Istambul.*

Cursa de obstacole, confruntarea cu moartea și hazardul, nădejdea, totul se sfîrșește aici, unde autorul reface aceeași constelație de personaje într-o altă ipostază existențială. Cu puținii bani rămași, infraeroii *lui Voltaire cumpără o grădină în care muncesc, pentru a-și menține o vagă urmă de iluzie pe această cale.*

Cele două opere ale lui Voltaire indică o altă manieră, deosebită de a lui Swift, prin care scriitorul francez demonstrează că într-o lume enigmatică, în care domnește hazardul, orice angajare rațională pe o anumită pistă a existenței este sortită eșecului.

Raționalismul exacerbat al acestui scriitor sceptic îl împinge spre crearea unei proze filozofice antiiluzioniste, *care demonstrează criza inteligenței în fața societății fundamentată pe legi absurde.*

Ca și Swift, Voltaire rămîne un strălucit anticipator al literaturii contemporane absurde.

EVOLUȚIA ROMANULUI SENTIMENTAL

Deși pare paradoxal la prima vedere, epoca luminilor în care se face elogiul rațiunii reprezintă în același timp etapa literară în care scriitorii europeni din diferite țări descoperă funcționalitatea etică și valențele artistice ale romanului sentimental.

De la Marivaux, Richardson, Goldsmith, Rousseau și Diderot pînă la Goethe, scriitorul sturmist, preocuparea aceasta rămîne constantă.

Prima constatare care se impune în legătură cu romanul sentimental vizează specificul narațiunii care trece printr-un proces de reducție sensibilă a evenimentelor în avantajul explorării reacției sufletești față de acestea. În al doilea rînd, se poate observa cum motivația comportamentului personajelor capătă un caracter subiectiv din ce în ce mai accentuat.

Deplasarea aceasta de accent de pe evenimente pe stările de conștiință subliniază preocuparea scriitorilor pentru latura morală a caracterului uman, ca și pentru diagrama sentimentelor unor eroi angajați în conflicte pasionale, văzute și ele din perspectiva romancierului moralist, în cele mai multe cazuri.

Descoperirea unor noi zone ale conștiinței umane nu este prilejuită de fapte excepționale, ci de evenimente mărunte care se consumă în cele mai multe cazuri pe plan domestic.

Pe această cale se configurează eroul sensibil *care reprezintă o descoperire a unor prozatori moraliști cu formație iluministă, care depășesc însă preceptele estetice ale poeticii clasice. Evident că primele încercări sînt încă timide, constituind o mixtură de aluviuni literare de proveniență diferită.* Viața Marianei *de Marivaux deschide seria unor asemenea tentative.*

Opera aceasta are unele atribute specifice romanului sentimental de confesiune. Rememorîndu-și viața, contesa X, care este Mariana, eroina centrală a romanului, schițează de fapt biografia romanescă a unei existențe exemplare.

Roman al unui individ, Viața Marianei *reconstituie peripețiile unui picar* feminin sensibil *și cronica de moravuri a epocii, așa cum o vedea acesta.*

Opera este neterminată, stufoasă și încărcată de detalii romanești secundare. Marivaux se dovedește totuși un fin analist al sufletului feminin, sensibil, excelînd de asemenea în arta portretului moral. El izbutește de asemenea să creeze un limbaj adecvat exprimării vieții interioare.

Inițiatorul autentic al romanului sentimental rămîne totuși scriitorul englez Samuel Richardson (1689—1761). Animat de certe intenții moralizatoare, el scrie romanul epistolar Pamela *(1741), adevărată parabolă sentimentală, bazată pe o aventură exemplificatoare.*

Aria inițială a conflictului se definește pe plan moral, angajîndu-l pe seducătorul bogat căruia îi moare mama, domnul B. și slujnica acestuia, Pamela Andrews. Evoluția intrigii este relatată în primul rînd prin scrisorile lungi ale Pamelei către părinții săi și răspunsurile acestora. Elementele de dialog, reduse, este adevărat, sînt și ele introduse în cadrul acestor scrisori fictive. Stilul este în permanență punctat de sentințe moralizatoare și apelul la virtute, ecoul

moralei puritane propagate de Richardson ieșind puternic în evidență.

Termenii fundamentali ai conflictului rezultă din comportamentul agresiv al stăpînului tentat să-și seducă slujnica și rezistența demnă a acesteia, deși îl iubea.

Parabola sentimentală are un final fericit. Convertit la virtute de tînăra fată, domnul B., care se căiește pentru intențiile sale, o cere în căsătorie. Victoria omului pur subliniază încă o dată lecția moralizatoare ce se degajă din operă.

Dar așa după cum am arătat cu alt prilej, predica lacrimogenă a lui Richardson provoacă replica ironică a lui Fielding, deși autorul Pamelei *rămîne multă vreme după aceasta un scriitor de succes pe plan european.*

În Clarissa Harlowe *(1748), aventura sentimentală este reconstituită dintr-un alt unghi de vedere. Raporturile de adversitate dintre eroină și mediul familiar ambiant sînt și ele reliefate pe planul vieții pasionale. Opunîndu-se hotărîrii tatălui, Clarissa este victima unui seducător fără scrupule, Lovelace. În confruntarea dintre victima angelică și seducătorul demonic, acesta triumfă. Dar într-un roman sentimental moralist, răul trebuie pedepsit și Lovelace este ucis într-un duel. Cartea este plină de detalii neverosimile, episoade melodramatice și replici lacrimogene.*

Dar într-o epocă sensibilă la lacrimi și la efuziuni sentimentale, romanul Clarissa Harlowe *beneficiază și el de un larg succes.*

Mitul omului bun și confruntarea acestuia cu răul persistă și în operele lui Oliver Goldsmith (1728—1774), romanul său Pastorul din Wackefield *(1762), constituind o nouă parabolă sentimentală despre viciu și virtute.*

Itinerariul existenței pastorului Primrose și al familiei sale face obiectul acestei narațiuni patetice cu caracter demonstrativ. Eroii sînt prezentați în trei ipostaze fundamentale de existență. Starea paradisiacă, imună la viciu, petrecută într-un sat, confruntarea cu răul declanșator de efecte catastrofale și salvarea din purgatoriul suferinței. Pastorul Primrose este un alt Iov supus la grele încercări.

Rezistența sa la rău îi aduce salvarea prilejuită de Sir Wiliam, prietenul generos și puternic.

Parabola lui Goldsmith demonstrează bunătatea funciară a omului. Alianța dintre rațiune și sentiment rămîne mereu evidentă.

Incapacitatea de a rezista în fața răului are un final tragic, ca în Călugărița *lui Diderot, tributar de altfel romanului sentimental cultivat de Richardson.*

Cu abatele Prévost (1697—1763), romanul sentimental evoluează pe alte planuri, fiind despovărat de excesele moraliste, întîlnite la prozatorii englezi. Istoria cavalerului Des Grieux și a lui Manon Lescaut *(1731) ilustrează distanța față de modelul său englez, oferit de creația romanescă a lui Richardson.*

Sensibil la preocupările moralizatoare ale antecesorului său, ale cărui romane le traduce în limba franceză, abatele Prévost realizează monografia unor pasiuni de mare amplitudine fără nici un fel de raportări la anumite criterii etice. Ca și alți contemporani sau înaintași, prozatorul francez explorează cu precădere vibrațiile sentimentale ale sufletului adolescentin. Este semnificativ astfel faptul că Des Grieux are șaptesprezece ani și Manon doar șaisprezece. Pe această cale, scriitorul se apropie discret de cazurile excepționale care prevestesc romantismul. Pe Manon, cavalerul sentimental o cunoaște într-o stație de poștă. Iubirea celor doi tineri este subită, explozivă, atingînd adesea ori dimensiuni dureroase, erotismul pătimaș al acestor eroi sentimentali declanșînd valuri de lacrimi care trădează o sensibilitate excesivă.

Dar evaziunea în iubirea idilică, adăpostită de anonimatul marii capitale nu este posibilă. Ieșirea din idilă amenință ca o fatalitate. Fericirea dragostei cu Des Grieux o obligă pe Manon să se lase întreținută de un bogat om de finanțe. Acesta îl denunță tatălui care îl scoate din universul iluzoriu al iubirii, în vreme ce tînăra fată este supusă verdictului neîndurător al legii.

Abatele Prévost construiește intriga acestui roman sentimental în așa manieră încît evenimentul excepțional să

poată declanșa în permanență acte de comportament ieșite din comun. Exilul fetei în America, moartea ei alături de cavalerul iubit constituie etapele unei iubiri tragice cu un epilog catastrofic.

Scris la persoana întîia, romanul acesta de confesiune care explorează un complex registru de sentimente este lipsit de stridențe retorice. Investigarea iubirii adolescentine, neconformiste rămîne însă un fapt cîștigat pentru romanul sentimental.

J. J. Rousseau va merge pe această cale și mai departe, demonstrînd imposibilitatea convertirii gestului sentimental în act, din cauza obstacolelor create de prejudecățile unei societăți încorsetate de spiritul de castă.

Concepută între anii 1756—1758, Noua Eloiză *(1761) lărgește dimensiunile romanului sentimental, inaugurat de Richardson, de la a cărui operă pornește și Rousseau.*

Scriitorul francez realizează astfel un roman de etalare a eului vrăjit de iubirea tragică. Revărsarea biografiei dramatice a lui Rousseau în această operă face din ea o adevărată creație romanescă de confesiune.

Iluzia unei iubiri agonice, decepția, alienarea de prieteni, dictată de mania dureroasă a persecuției, replierea în natura odihnitoare, plină de farmec constituie modulațiile tragice ale existenței scriitorului care se reflectă în operă. Transferul de sentimente pe planul unei narațiuni sentimentale, detașată de autor, ține doar de convențiile genului romanesc.

Conflictul din Noua Eloiză *prefigurează, de fapt, zonele predilecte în care va evolua cu sensibile modificări intriga din romanele romantice de mai tîrziu.*

Cei doi tineri care se iubesc, Julie d'Étanges, fiica unui nobil, și dascălul său, abatele Saint Preux, aparțin unor lumi diferite. Iubirea serafică a acestora vine în conflict cu însăși cadrul ei de existență. Abatele sentimental este alungat din familie, iar Julie este nevoită să accepte căsătoria cu nobilul vîrstnic și generos, cum se constată a fi domnul de Valmar.

Dacă Rousseau ar fi respectat convenţiile anterioare ale genului romanesc, romanul său s-ar fi putut încheia aici. El introduce însă noi episoade pentru a spori dimensiunile sufleteşti ale eroilor sensibili.

Abatele Saint Preux este chemat să educe copiii tinerei pe care o adora. Puritatea sentimentelor îi împiedică pe cei doi eroi sentimentali să calce legile moralei conjugale. Şi atunci Rousseau rezolvă tensiunea sentimentală dureroasă printr-un accident. Julie moare, plînsă de soţ şi de iubitul care o adorase.

Rousseau scrie acest roman epistolar sentimental într-un stil liric de profundă vibraţie interioară. Decorul alpin, etalarea directă a eului, lirizarea în concordanţă cu stările de suflet, sentimentul solitudinii fac din Noua Eloiză *un roman de anticipare a romantismului, de la care porneşte şi Goethe în* Suferinţele tînărului Werther.

Cu această operă, romanul din epoca luminilor şi-a găsit toate modalităţile de expresie.

EPOCA LUMINILOR ŞI SPECTRUL DRAMATURGIEI

Pe parcursul epocii luminilor, dramaturgia trece prin acelaşi proces complex de transformare pe care l-am întîlnit şi în celelalte genuri literare. Teatrul reprezintă prin excelenţă domeniul în care se confruntă în modul cel mai vehement partizanii spiritului clasic cu exponenţii ideii de libertate în artă. Autoritatea lui Aristotel din a cărui Poetică *era desprinsă regula celor trei unităţi începe să fie disputată din ce în ce mai vizibil de partizanii lui Shakespeare, dramaturgul a cărui genială operă servea drept exemplu pentru demonstrarea eficienţei creaţiei eliberate de anumite norme clasice tiranice.*

In acest context, Voltaire, Alfieri, Gottsched şi Addison reprezintă prin operele lor de teatru rezistenţa spiritului clasic epigonic, în vreme ce Lessing, Beaumarchais, Gol-

doni etc. se înscriu în rîndurile reformatorilor. Evident că antinomiile dintre apărătorii spiritului clasic în teatru și reformatorii care caută diferite soluții de inovare se manifestă pe planuri multiple.

În primul rînd se cuvine să precizăm că însuși atașamentul față de tragedia construită după tiparele artistice cultivate de Corneille și Racine, chiar dacă aceasta este impregnată de idei noi, constituie tot un act de fidelitate față de clasicism. Or, lipsa de invenție din teatrul tragic duce la perimarea lui și atît teoreticienii teatrului, ca Diderot și Sébastien Mercier, cît și scriitorii cunoscuți, de talia lui Lessing, pledează pentru un nou gen de teatru serios, reprezentat de drama burgheză.

În comparație cu tragedia secolului al XVII-lea, comedia nu a trecut prin transformări structurale atît de profunde. Tiparele ei compoziționale rămîn aceleași, dar ideile puse în circulație sînt cu totul de altă natură, comediile lui Beaumarchais și Goldoni, ca și acelea ale lui Marivaux, Lesage fiind elocvente în acest sens. Doar J. Gay aduce în structura comediei unele modificări, de nuanță, este adevărat, care merită să fie luate în considerație.

Exponentul cel mai cunoscut al tragediei de factură clasică din epoca luminilor rămîne Voltaire. Ca și în proză, dramaturgul francez construiește intriga din tragediile sale prin adiționarea de evenimente care dau liniei de configurare a conflictului o structură piramidală.

Fiind de fapt unul dintre cei mai receptivi scriitori față de principiile filozofice ale vremii, Voltaire scrie un adevărat teatru de idei. De aici rezultă în primul rînd deosebirile dintre tragediile sale și cele ale dramaturgilor francezi din veacul anterior. În aparență, eroii săi au o fizionomie spirituală asemănătoare cu cei cornelieni, iar conflictul din operele sale este și el adeseori generat de lupta dintre rațiune și sentiment sau dintre spiritul civic și pasiunile personale. Mobilul acestor stări sufletești este însă de altă natură. Ilustrativă în acest sens este tragedia Brutus, jucată la Paris în 1730 și publicată în 1731.

Subiectul este luat de Voltaire din însemnările lui Tit Liviu despre istoria Romei, dar personajele sînt investite cu sentimente și idei specifice epocii luminilor. Însăși constelația personajelor angajate în conflict este în așa fel concepută încît comportamentul acestora să poată pune în relief atitudinea antidespotică a autorului.

Voltaire construiește tragedia Brutus *pe un plan dublu. Pe planul prim este evidențiată intriga cu caracter politic, iar pe cel secund este cristalizată intriga cu caracter sentimental. Avînd caracterul unui cîmp strategic în miniatură, intriga însumează astfel un personaj protagonist ca Brutus, apărătorul ideii de republică, și pe Tarquinius, oponentul său, expresie a spiritului perimat al monarhiei.*

Transferul evenimentelor în era romană constituie doar un procedeu literar, deoarece personajele sînt învestite în comportamentul lor cu ideile cardinale ale gîndirii iluministe.

Evenimentele cumulate de Voltaire în această tragedie sînt relativ reduse, conflictul de idei și sentimente evoluînd în primul rînd pe planul conștiinței. Dar dimensiunile complexe ale conflictului nu se cristalizează în toată plinătatea decît atunci cînd autorul aduce pe prim plan cuplul secund, reprezentat de Titus și Tulia. Abia acum ecourile teatrului clasic ies cu putere în evidență. Fiul consulului animat de idealuri republicane se îndrăgostește de fiica regelui detronat. Impulsionat de tendințe antagonice, Titus capătă dimensiunile spirituale ale unui erou cornelian.

Dar oscilația sa între rațiune și sentiment se soldează cu triumful pasiunii asupra datoriei.

Trădător al idealului republican, Titus este sancționat de către tatăl său prin condamnare la moarte. Opera are astfel un final profund tragic, lecția pe care scriitorul o oferă fiind ilustrativă pentru înțelegerea filozofiei social-politice la care aderase.

Rigoarea compoziției, replica cu amplitudini retorice, aptă să transmită înfruntarea dintre idei diferite nu salvează caracterul epigonic al acestui gen de teatru.

Dacă Brutus reprezintă o alegorie tragică despre libertate și ostilitatea față de despotism, Zaira este o parabolă despre toleranță, construită cu mijloace desprinse din arsenalul literar shakespeareian. Prin sultanul Orosman, Voltaire reeditează un alt Othello care ucide din gelozie. Dar scriitorul francez nu își propusese să scrie o piesă parabolică despre gelozie, ci despre toleranță. De aceea introduce în parabola sa și alte date, destinate să reliefeze mesajul iluminist. Intriga este astfel construită încît antinomia dintre iubire, credințele religioase diferite și interesele de stat să iasă puternic în evidență. Pe parcursul evoluției sale, conflictul însumează toate aceste aspecte, aparent eterogene.

Format din Orosman și Zaira, cuplul fundamental aduce pe prim plan iubirea aflată în conflict cu datoria. Voltaire nu rezolvă însă progresiunea intrigii prin profunde motivații psihologice, ci prin facile lovituri de teatru, pe care el le acceptă ca soluții artistice valabile.

Spectatorul află astfel o dată cu eroina că aceasta este sora cavalerului Nerestan și fiica regelui Lusignan, deținut ca prizonier de către sultanul Orosman.

În felul acesta, oscilația între pasiune și datorie începe să se contureze. Dar precipitarea evenimentelor spre un epilog tragic se produce printr-o neînțelegere, generatoare de confuzii pline de dramatism.

Interpretat greșit, un bilet al lui Nerestan către Zaira declanșează gelozia sultanului care o ucide. Cînd acesta are revelația nevinovăției Zairei, îi eliberează pe toți cavalerii creștini prizonieri, cu cîteva momente înainte de a muri, străpungîndu-se cu pumnalul.

Parabola demonstrează absurditatea discriminărilor religioase și naționale, predicînd toleranța și înțelegerea între oameni și popoare.

Mahomet sau Fanatismul reprezintă o altă parabolă, destinată să pună în lumină consecințele nefaste ale credinței, folosită ca mijloc de cotropire a popoarelor. Piesa este jucată pentru prima dată la Paris, în 1742. Fundalul filozofic iluminist al acestei tragedii rămîne mereu lim-

pede. Voltaire desacralizează religia și demitizează imaginea legendară a cuceritorului de popoare.

Cele cîteva exemple desprinse din dramaturgia voltaireiană demonstrează că ne găsim în fața unui teatru de idei, puțin preocupat de complexitatea psihologică a personajelor. Acestea se definesc în exclusivitate prin comportament, dar cum evenimentele care susțin intriga sînt relativ reduse, replica capătă un rol deosebit în enunțarea conflictului de idei.

Tributar tragediei clasice, deschis spre anumite influențe shakespeareiene de suprafață, Voltaire aduce puține inovații în teatrul său. Prezența eroilor naționali în operele sale, acceptarea miracolului, un anume interes pentru probleme de regie nu anulează însă caracterul epigonic al acestui gen de teatru.

Tragedia de factură clasică supraviețuiește astfel prin contribuția unor scriitori din diverse țări, deși declinul ei este inevitabil. În Italia, Scipione Maffei scrie o Meropă (1713), ca și Voltaire în Franța. În Anglia, Addison creează de asemenea o tragedie despre Cato, iar în Germania, Gottsched publică și el un Cato murind.

Cu adevărat abundentă în acest sens este creația italianului Vittorio Alfieri (1749—1803). Tragediile sale, Cleopatra, Filippo, Polinice, Antigona, Maria Stuart, Brutus I, Saul pun în lumină motive variate de inspirație, care demonstrează interesul relativ egal al autorului pentru textele biblice, mitologia și istoria greco-romană, istoria Spaniei etc.

Dintre operele sale cele mai izbutite menționăm în mod deosebit Filippo și Antigona. În tragedia Filippo, de pildă, regăsim aceleași date istorice fundamentale pe care le-a exploatat și scriitorul german Schiller în Don Carlos. Semnificativ ni se pare faptul că atît Don Carlos, cît și Antigona sînt prezentați de Alfieri ca niște luptători neconformiști împotriva tiraniei.

Ca și Voltaire, scriitorul italian realizează și el un teatru de idei. Intriga din operele sale cumulează însă evenimente mult mai bogate.

Mai receptiv față de spiritul înnoitor al vremii, Alfieri nu poate scoate tragedia de factură clasicizantă din declinul său istoric, în pofida spiritului libertar pe care îl propagă operele sale.

În acest context, rezervele față de tragedie se intensifică o dată cu demonstrarea caracterului ei perimat. Ele vin din partea unor esteticieni și scriitori de prestigiu din epoca luminilor care cer o profundă reformă a teatrului, conformă cu nevoile spirituale și sociale ale epocii.

Diderot și Sébastien Mercier pledează pentru drama burgheză, *Oliver Goldsmith pune în lumină semnificația* comediei larmoiante *cu eroi sensibili, Lessing are profunde rezerve față de tragedia clasică franceză, ca și față de teatrul lui Voltaire și Maffei. Unii scriitori cer aducerea* poporului *pe scenă, iar pledoaria pentru înlocuirea personajului de origine aristocratică cu burghezul obișnuit constituie o cerință constantă a epocii. Mai mult, o dată cu apariția* eroilor naționali *pe scenă, Beaumarchais demonstrează necesitatea realizării unui teatru inspirat din evenimentele vieții contemporane.*

Evident că cerințele acestea multiple de inovare nu pot fi realizate foarte repede. De aceea și în dramaturgia inovatorilor celor mai entuziaști rămîn încă foarte multe elemente care trădează formația lor clasică.

Exemplul cel mai ilustrativ ne este oferit în acest sens de dramele lui Lessing. Scriitorul se impune pe scena teatrului german cu Miss Sara Sampson, *jucată în 1755 la Frankfurt. Opera aceasta are caracterul unei* drame lacrimogene, *scrisă în genul teatrului recomandat de Goldsmith, dar construită pe baza unui conflict asemănător cu cel întîlnit în romanele sentimentale ale lui Richardson.*

Amestecul acesta de elemente eterogene este frecvent în dramaturgia epocii, Lessing nefiind singurul scriitor care realizează o adevărată fuziune între drama larmoiantă și parabola de idei.

Miss Sara Sampson *este o dramă sentimentală specifică despre seducție, eroare, culpabilitate, răzbunare și iertare. Confruntarea dintre bine și rău reprezintă astfel pentru*

scriitorul moralist un pretext de realizare a elogiului omului bun. Ca și Lovelace din romanul Clarissa Harlowe *de Richardson, Mellefont este în această dramă tipul seducătorului prin excelență. Dar ameliorarea lui, reprezentată de convertirea la omenie prin iubire, nu mai este posibilă. Cînd unirea dintre cei doi tineri era gata să se înfăptuiască, apare demonica Marwood, care, cuprinsă de gelozie, o otrăvește pe Sarah cea serafică.*

Drama lui Lessing are un epilog tragic și moralizator. Disperat, Mellefont se sinucide, iar Sarah nu moare înainte de a cere iertarea pentru femeia care a otrăvit-o.

Lessing se afirmă astfel în teatru cu o dramă sentimentală, încărcată de surprize și evenimente violente, în care eroii sensibili *oferă lecții de comportament pline de o vibrantă umanitate. Patetismul lacrimogen reprezintă o notă unică în ansamblul creației acestui scriitor iluminist.*

Cu Minna von Barnhelm *(1763—1767), autorul se orientează spre literatura inspirată din realitățile naționale. Opera aceasta este apreciată de unii istorici literari germani drept* prima comedie clasică germană. *Conflictul fundamental evoluează pe plan etic, dar determinările lui sînt de natură socială.*

Scriitorul a cărui operă este străbătută de anumite laitmotive ca libertate, toleranță, idealism etic, *scoate în relief în această creație relația dintre individ și sistem. Raportul acesta nu este însă evidențiat prin evenimente de mare amploare publică, ci mai ales prin cristalizarea unor destine individuale care nu pot ajunge la un anume superlativ al existenței din cauza constrîngerilor sistemului. De aceea în mod firesc notele comice din* Minna von Barnhelm *alternează cu cele grave și profund patetice.*

Comedia are de fapt un registru dublu, care însumează pe de o parte cuplul Telheim—Minna, pe de altă parte cuplul Werner—Francisca. Semnificativ rămîne însă faptul că atît personajele de origine aristocratică cît și slujitorii lor sînt prezentate în aceeași lumină, discriminările din comedia clasică lipsind cu desăvîrșire.

Dependența eroilor față de sistem pune în lumină atît eroarea care generează tonurile patetice ale comediei larmoiante cît și spiritul acestora de autojertfire. În confruntarea sa cu sistemul, maiorul Telheim este victima. Bănuit de fapte necinstite, el este scos din armată. Drama aceasta provocată de exponenții ordinii prusace se răsfrînge și asupra vieții lui personale. Pus într-o stare de inferioritate, el își abandonează iubita care pornește în căutarea lui.

De aceea, intriga din Minna von Barnhelm *este concepută ca un voiaj. Peripețiile sînt relatate prin replici comice sau prin situații în care travestiul și imbroglio-ul capătă o semnificație deosebită.*

Conflictul din această operă are însă o rezolvare fericită. Cînd forța opresoare care barează fericirea individuală dispare, cei doi tineri se căsătoresc o dată cu slujitorii lor.

Acțiunea aceasta, petrecută pe două planuri, este realizată de Lessing cu ingeniozitate. Replicile antirăzboinice și antimilitariste, ca și reflecțiile despre rațiune, sentiment, patrie, libertate etc. pun în lumină mesajul iluminist al acestei comedii îndreptată împotriva puterii tiranice și arbitrare. Deficiențele de construcție nu-i împiedică pe istoricii literari să o considere prima realizare remarcabilă a teatrului german.

Relația dintre individ și sistem este însă abordată de către Lessing într-o manieră mult mai tranșantă în drama Emilia Galotti *(1772). Deoarece scriitorul nu putea ataca în mod direct tirania prinților germani, el realizează un adevărat transfer de fapte într-un alt climat. În aparență, intriga evoluează pe un plan domestic. Seducția, eroarea tragică a victimei, gelozia, răzbunarea lasă să se întrevadă sursele psihologice ale conflictului. Distribuția funcțională a personajelor pune însă în lumină raporturile dintre opresori și victime. Seducătorul tiran și unealta sa, tînăra sedusă, tatăl revoltat și logodnicul ucis reprezintă constelația tipologică a acestei opere în care este vizat absolutismul feudal.*

Un anumit timbru moral, caracteristic scriitorului german, iese cu putere în evidență. El capătă o expresie deose-

Dependența eroilor față de sistem pune în lumină atît eroarea care generează tonurile patetice ale comediei larmoiante cît și spiritul acestora de autojertfire. În confruntarea sa cu sistemul, maiorul Telheim este victima. Bănuit de fapte necinstite, el este scos din armată. Drama aceasta provocată de exponenții ordinii prusace se răsfrînge și asupra vieții lui personale. Pus într-o stare de inferioritate, el își abandonează iubita care pornește în căutarea lui.

De aceea, intriga din Minna von Barnhelm *este concepută ca un voiaj. Peripețiile sînt relatate prin replici comice sau prin situații în care travestiul și imbroglio-ul capătă o semnificație deosebită.*

Conflictul din această operă are însă o rezolvare fericită. Cînd forța opresoare care barează fericirea individuală dispare, cei doi tineri se căsătoresc o dată cu slujitorii lor.

Acțiunea aceasta, petrecută pe două planuri, este realizată de Lessing cu ingeniozitate. Replicile antirăzboinice și antimilitariste, ca și reflecțiile despre rațiune, sentiment, patrie, libertate etc. pun în lumină mesajul iluminist al acestei comedii îndreptată împotriva puterii tiranice și arbitrare. Deficiențele de construcție nu-i împiedică pe istoricii literari să o considere prima realizare remarcabilă a teatrului german.

Relația dintre individ și sistem este însă abordată de către Lessing într-o manieră mult mai tranșantă în drama Emilia Galotti *(1772). Deoarece scriitorul nu putea ataca în mod direct tirania prinților germani, el realizează un adevărat transfer de fapte într-un alt climat. În aparență, intriga evoluează pe un plan domestic. Seducția, eroarea tragică a victimei, gelozia, răzbunarea lasă să se întrevadă sursele psihologice ale conflictului. Distribuția funcțională a personajelor pune însă în lumină raporturile dintre opresori și victime. Seducătorul tiran și unealta sa, tînăra sedusă, tatăl revoltat și logodnicul ucis reprezintă constelația tipologică a acestei opere în care este vizat absolutismul feudal.*

Un anumit timbru moral, caracteristic scriitorului german, iese cu putere în evidență. El capătă o expresie deose-

bită în poemul dramatic Nathan înțeleptul, terminat în 1779.

Ca și Voltaire, Lessing își propune și el să scrie o parabolă despre toleranță. De aceea, toate evenimentele care contribuie la evoluția intrigii trebuie să aibă un caracter exemplificator. Epilogul conflictului trebuie să fie în așa manieră construit, încît autorul să poată demonstra că antinomiile de ordin religios sau național dintre personaje au un caracter aberant.

Triada personajelor fundamentale care susțin intriga acestei drame este reprezentată de sultanul Saladin, Nathan, evreul năpăstuit și bun, și templierul creștin, Kurt de Filnek, rămas în captivitate la Ierusalim.

Nathan întruchipează mitul omului bun, întîlnit și în romanul sentimental englez. Traiectoria existenței lui este cea dintîi care trebuie să aibă un caracter exemplificator. Persecutat de creștinii care îi uciseseră copiii, el adoptă o fată creștină.

Evoluînd în primul rînd pe planul conștiinței, conflictul are un caracter etic. Intriga se bazează în permanență pe anumite enigme pe care autorul le dezvăluie succesiv. Dar confruntarea înțeleptului Nathan cu evenimentele enigmatice, ca și cu cele de natură catastrofică, este destinată să sugereze comportamentul constant al unui spirit generos.

Lessing reliefează dramatismul conflictului prin neputința de comunicare afectivă a personajelor din cauza prejudecăților religioase. Reha îl iubește pe cavalerul creștin care îi salvase viața, dar acesta considerînd că este fiica lui Nathan, încearcă să-și înfrîngă pornirile sufletești. Nathan se arată generos cu el, dar Kurt de Filnek îl detestă și este gata să-i pricinuiască grele pedepse.

Conflictul se rezolvă însă prin luminarea enigmelor, care demonstrează funcționalitatea pe care o avea lovitura de teatru în dramaturgia lui Lessing. Stabilirea de identități reale și grade de rudenie ilustrează caracterul absurd al prejudecăților religioase. Saladin află că Reha și templierul Filnek sînt frați, Sitthah, înrudită și ea cu aceștia, fiind

fiica unui frate al sultanului, care fusese căsătorit cu o creștină.

În felul acesta pledoaria pentru toleranță și înțelegere între oameni este realizată de către Lessing de pe platforma gîndirii iluministe.

Unele scene melodramatice, ca și cultivarea de coincidențe artificiale sau apelul la identități enigmatice nu diminuează valoarea artistică a acestei drame care se situează printre cele mai strălucite realizări ale teatrului german din epocă.

Pe alt plan, trebuie să precizăm că interferența de procedee din drama burgheză și comedia larmoiantă se întîlnește în foarte multe opere de teatru din epoca luminilor.

Mitul omului bun este prezent astfel și în melodramele lui Goldsmith, ca și în unele comedii ale lui Sheridan.

În această perioadă, comedia s-a bucurat de asemenea de o atenție deosebită din partea scriitorilor ca și a publicului. De la cunoscutul romancier englez Goldsmith, Sheridan și J. Gay pînă la Lesage, Marivaux, Beaumarchais și Goldoni, comedia europeană din epoca luminilor trece printr-un amplu proces de diversificare, realizat de scriitori cu personalități artistice foarte variate.

Ni se pare semnificativ pentru mentalitatea epocii faptul că personajele comice nu mai sînt recrutate în exclusivitate din lumea de jos. Dimpotrivă, comedia de moravuri, ca și cea larmoiantă, reprezintă o satiră plină de vervă care vizează comportamentul și mentalitatea aristocrației, denudată de vălul mitic proiectat asupra sa de tragedia clasică.

Faptul devine foarte elocvent în comediile lui Sheridan (1751—1816), dintre ale cărui opere menționăm Rivalii *(1775) și* Școala bîrfelilor *(1777).*

Comediile lui Sheridan se evidențiază prin dialogul lor spumos, dar și prin năzuința lor de a surprinde anumite caractere. Ironia și satira sa se îndreaptă împotriva prejudecăților vremii, a convențiilor sociale, a modei, universul domestic cotidian constituind pentru el o puternică sursă de generare a comicului.

Tipologia morală din operele sale pune în lumină mentalitatea sclerozată a unor părinţi autoritari, silueta spirituală a unor tineri risipitori, bătrînele cochete, femeile uşuratice etc.

Teatrul lui Sheridan este realizat cu mijloace specifice recuzitei literare clasice. Ipostaza tînărului îndrăgostit şi neputincios în faţa autorităţii paterne, ca şi prezenţa femeii iubite de doi bărbaţi amintesc laitmotivele teatrului molieresc.

Pe aceleaşi coordonate evoluează şi teatrul lui Lesage. Comedia sa Crispin, rivalul stăpînului său *(1707) constituie o ilustrativă anticipare a lui Figaro din dramaturgia lui Beaumarchais.*

Tentativa de inovare a teatrului comic ni se pare însă mult mai puternic reliefată în operele lui Marivaux. Receptiv faţă de unele procedee pe care le desprinde din commedia dell'arte, *preocupat de explorarea universului interior al personajului sensibil, Marivaux realizează o* comedie psihologică *în al cărui centru stă eroul confruntat cu* surprizele iubirii.

Alegoria, farsa, parabola imprimă operelor sale de teatru o tonalitate foarte variată.

Comunicarea dintre personajele lui Marivaux reprezintă o tentativă subtilă de tatonare a celuilalt, din dorinţa de a descoperi zonele autentice ale sufletului fiinţei dragi. De aceea, deşi poate părea paradoxal, travestiul reprezintă calea cea mai frecventă prin care un personaj îl abordează pe altul. Aristocraţii deghizaţi în lachei şi slugile în ţinută nobiliară se angajează astfel mereu pe traiectoria nebănuită a descoperirii unor afinităţi elective, destinate să le pecetluiască iubirea.

Elocventă în acest sens este comedia Jocul dragostei şi al întîmplării *(1730). Conflictul se bazează pe o intrigă circulară. Travestiul celor doi îndrăgostiţi, Dorant şi Silvia, ca şi a slugilor lor, Lisette şi Bourguignon, nu modifică starea iniţială. In pofida deghizării, cuplurile sentimentale se regăsesc.*

Cu mici modificări de nuanţe, motivul cuplului de îndrăgostiţi care rezistă încercărilor sau se desface din cauza surprizelor iubirii constituie temelia conflictului din cele mai multe comedii ale lui Marivaux.

Profitînd de lecţia oferită de italieni, dramaturgul francez construieşte replici de mare vivacitate, care lasă impresia unei spontaneităţi inepuizabile. Susţinută de pantomimă, replica orală cîştigă în teatralitate, Marivaux fiind tipul dramaturgului care crează un limbaj teatral complex, apt să comunice dinamica permanentă a eului personajelor sale.

În peisajul comediei europene din epoca luminilor se înscrie de asemenea John Gay (1685—1732) cu Opera cerșetorilor *(1728), care reprezintă una dintre contribuţiile cele mai originale din acel timp. Originalitatea scriitorului englez rezultă în primul rînd din faptul că aduce pe scenă o lume pînă atunci aproape necunoscută de dramaturgi. Cerșetori, hoţi, criminali, femei ușoare etc. formează această societate interlopă reprezentată într-o comedie cu o vădită tentă realistă.*

Opera cerșetorilor *are un caracter alegoric. Societatea aceasta eteroclită, de extracţie joasă, este doar un substitut, un pretext de satiră violentă, îndreptată împotriva aristocraţiei.*

Structura compoziţională a operei marchează și ea o originalitate incontestabilă. Scenele au o mare varietate și independenţă, petrecîndu-se în locuri diferite.

Evoluţia intrigii este adeseori întreruptă prin anumite songuri *care introduc elemente lirice în teatru. Mai mult, unele personaje deţin rolul raisonneur-ului care comentează evenimentele, Gay marcînd prin această comedie o etapă decisivă de epicizare a teatrului.*

Tentativele de inovare a comediei din această epocă se cristalizează în diferite ţări. În Italia, Carlo Goldoni (1707—1793) se înscrie și el în rîndurile marilor reformatori ai teatrului.

Pornind de la starea de atunci a dramaturgiei italiene, Goldoni își propune să reformeze teatrul prin simplificare.

Renunţarea la stilul excesiv de încărcat, la improvizaţie şi la scenele romaneşti frapante, opţiunea pentru textul scris, bazat pe o compoziţie riguroasă, reprezintă doar unele din soluţiile estetice pentru care optase dramaturgul italian.

Comediile sale reprezintă fluxul existenţei cotidiene. Intriga din teatrul său evoluează în cafenea, în hanuri şi pieţe publice, ca şi în castele.

Tipologia socială şi morală din operele sale are de asemenea un caracter specific. Aristocratul sărăcit şi mîndru de blazonul său nobiliar, lacheul viclean, burghezul ajuns la rangul demnităţii umane, tineri îndrăgostiţi şi bătrîni amorezaţi de pupilele lor indică coordonatele universului uman din dramaturgia lui Goldoni.

Scriitorul deplasează astfel în mod ingenios accentul de pe comedia de intrigă *pe* comedia de caracter. *Reminiscenţele* commediei dell'arte *sînt încă foarte puternice, mai ales în operele scrise în prima parte a carierei sale literare.*

Tipică pentru teatrul de tranziţie care se detaşează lent de anumite modele indigene este comedia O fată cinstită. *Replicile mimează improvizaţia, evenimentele sugerează hazardul, iar bătrînul domn Pantalone care vine în conflict cu marchizul uşuratic subliniază unele clişee împrumutate din* commedia dell'arte.

Arsenalul acesta literar care trădează rafinamentul unui autentic om de teatru iese în evidenţă mai ales în Slugă la doi stăpîni. *Travestiurile, încurcăturile comice provocate de un valet abil şi cupid, confuziile generate de gelozie, clarificările finale care pregătesc un epilog fericit reliefează arta unui remarcabil dramaturg.*

În aceeaşi manieră sînt realizate şi alte opere, ca Hangiţa *şi* Fata cinstită.

Pornind de la cronica de moravuri a societăţii de odinioară din Veneţia, Goldoni ajunge la arhetipuri care tind să sugereze anumite permanenţe umane.

Dacă prin unele piese ale sale, Goldoni rămîne aproape de formula facilă a comediei larmoiante, prin altele, care sînt şi cele mai reprezentative, scriitorul italian se configurează ca un talentat creator de comedie realistă.

Ceea ce constituie Goldoni pentru teatrul italian, reprezintă Beaumarchais (1732—1799) pentru comedia franceză. Dacă dramele Cei doi prieteni *(1770) și* Mama vinovată *(1792) sînt de multă vreme uitate, cele două comedii,* Bărbierul din Sevilla *(1775) și* Nunta lui Figaro, *jucată în 1784, pun în lumină resursele artistice bogate ale unui mare autor de comedie, animat în mod evident de ideile din veacul luminilor.*

Cu toate acestea nu se poate spune că Beaumarchais realizează un teatru de idei. Mesajul comediilor sale rezultă din relațiile dintre personaje, în primul rînd, ca și din semnificația pe care autorul o acordă lui Figaro, exponentul stării a treia. Se știe doar că, în comediile clasice, valetul rămînea într-o totală stare de dependență față de stăpînul său. În comediile lui Beaumarchais, acesta devine personajul principal care declanșează evenimentele sau le deturnează de la anumite scopuri, depășind astfel starea paralizantă de dependență.

În Bărbierul din Sevilla *descifrăm toate atributele unei* comedii de intrigă *în care cuplurile clasice, formate din bătrînul îndrăgostit de pupila sa și aristocratul salvat din diverse încurcături de către valetul său, ies pe prim plan.*

Comedia are elemente de farsă care crează situații hilare, amplificate de replici spumoase, pline de vervă, destinate să reliefeze mitul unei lumi în declin.

Dar noutatea operei rezultă mai ales din prezența lui Figaro ca exponent al noii lumi care se afirmă atunci pe plan istoric. În felul acesta intriga clasică determinată de devierea intențiilor unui bătrîn îndrăgostit de o fată tînără este amplificată aici prin proiectarea întregii lumini favorabile asupra valetului, al cărui comportament și mod de gîndire evidențiază spiritul liberal cu care îl investise scriitorul.

Din această cauză reeditarea cuplului Arnolphe-Agnès, întîlnit la Molière, prin doctorul Bartholo și Rosine, aduce un vădit spor de semnificații datorită unui fundal social-istoric bine conturat.

C

Dar adevărata capodoperă a lui Beaumarchais rămîne Nunta lui Figaro. *Puţin obişnuită în acea perioadă, reluarea aceloraşi personaje într-o altă operă este plină de semnificaţii, datorită schimbării raporturilor dintre acestea. Însăşi ideea scriitorului de a proiecta aceste personaje istorice într-un alt timp istoric şi într-un context spiritual, evident schimbat, ni se pare deosebit de ingenioasă.*

Factorii care contribuie la schimbarea acestor raporturi sînt reprezentaţi de iubire şi blazare. În Bărbierul din Sevilla *între Figaro, valetul iscusit şi inventiv, şi stăpînul său, contele de Almaviva, se realizează o anumită alianţă, în vreme ce în* Nunta lui Figaro *relaţiile dintre cei doi sînt antinomice.*

Nucleul conflictului din această operă nu mai este reprezentat de căsătoria unui nobil cu o fată claustrată de un bătrîn gelos, ci de mariajul lacheului cu o fată din lumea sa. Şi cum dorinţa contelui blazat se îndreaptă spre Suzana, Figaro este nevoit să-şi apere propria iubire, dejucînd planurile stăpînului său. Localizată într-un alt context, intriga este construită în aceeaşi manieră ca şi în Bărbierul din Sevilla.

Elocvent rămîne însă faptul că, realizat prin imbroglio-uri şi travestiuri, conflictul amoros trimite în permanenţă spre subtextul său social. Contele Almaviva se comportă ca un stăpîn tiranic care nu simte nevoia să-şi justifice faptele în faţa supuşilor, în vreme în Figaro se apără doar prin inteligenţă şi abilitate.

Deşi sumară, psihologia personajelor din Nunta lui Figaro *trădează o notabilă mobilitate sufletească. Comedia de intrigă duce în acest caz la reliefarea unor caractere distincte. Reductibilitatea personajelor la arhetipuri rămîne de asemenea evidentă. Evoluţia intrigii în care contele uşuratec este înfrînt pune în lumină cunoscutul motiv al* păcălitorului păcălit. *Remarcabilă ni se pare în primul rînd realizarea Cherubinului, al cărui spirit adolescentin incitat de primii fiori ai iubirii este explorat cu deosebită fineţe.*

Nunta lui Figaro *aduce în istoria teatrului francez expresia unui spirit liberal, îndrăgostit de ideile din epoca luminilor. Operele lui Beaumarchais au asupra spectatorilor o rezonanţă masivă, asemănătoare cu aceea pe care au creat-o scrierile lui Goldoni în Italia sau ale lui Lessing în Germania.*

Excursul acesta istoric, destinat să pună în lumină evoluţia teatrului european în epoca luminilor demonstrează în mod elocvent metamorfozele dramaturgiei din această perioadă. Declinul tragediei şi afirmarea dramei burgheze, diversificarea comediei care devine din ce în ce mai receptivă la ideile epocii, marchează atît mutaţiile de accente, precum şi o evidentă tentativă de distanţare de doctrina clasică. Amestecul de stiluri reprezintă un argument de domeniul evidenţei.

Într-o epocă, caracterizată prin teatromanie, *cîteva nume de dramaturgi s-au impus în mod definitiv.*

CRIZA POEZIEI LIRICE ÎN EPOCA LUMINILOR. EPIGONISMUL POEMULUI EPIC. AFIRMAREA POEŢILOR SENSIBILI

Evoluţia fenomenului literar din epoca luminilor a demonstrat pe parcursul său puternicele mutaţii de accente de la un gen literar la altul, precum şi perimarea unor specii care înregistraseră o notabilă perioadă de glorie şi afirmarea altora.

Cercetătorul preocupat de evoluţia poeziei lirice observă că după ce aceasta trecuse în epoca Renaşterii printr-o fază de glorie de scurtă durată, cînd n-a putut totuşi concura alte genuri de creaţie (ca epopeea), intră într-un îndelungat declin care rămîne constant pe tot parcursul secolului al XVII-lea prelungindu-se decenii de-a rîndul şi în secolul luminilor.

Principiile enunțate în manualele de poetică din veacul al XVIII-lea sau în diferite studii de critică și estetică demonstrează că autorii acestora nu ajunseseră încă la înțelegerea resurselor autentice ale poeziei lirice.

Preocupați de ameliorarea ființei umane prin cultură, tiranizați în mare măsură de fascinația expresiei clare și logice, esteticienii și poeții din veacul luminilor imprimă poeziei un caracter didactic și abstract, investind-o cu intenții moralizatoare directe sau transformînd-o într-un grațios joc de societate.

Conștiința estetică falsă a poeziei o menține astfel într-un îndelungat impas. Educația clasică a scriitorilor din această perioadă nu le-a îngăduit multă vreme acestora să înțeleagă rolul imaginației în realizarea poeziei lirice, nici necesitatea etalării eului, apt să comunice profunde vibrații interioare.

Redusă la vehicularea unor idei și sentimente superficiale, sufocată de imaginile convenționale desprinse din mitologie, coborîtă adeseori la rangul minor al unei literaturi ocazionale, opacă în fața marilor sentimente, impregnată uneori de un senzualism epidermic, poezia rămîne într-o stare prelungită de criză din care poetica rațională a vremii nu o putea salva.

Din această cauză speciile cele mai cultivate ale poeziei sînt epigrama, satira, epistola și uneori pastelul exterior, pur decorativ, în care natura este stilizată și populată cu diverse personaje mitologice.

Există astfel o anumită persistență a spiritului clasic care în domeniul creației lirice are consecințele cele mai nocive. Pope și Voltaire au rămas întru totul prizonierii unei asemenea stări de spirit.

Totuși, pe parcursul epocii luminilor se înregistrează și o anumită distanțare de doctrina clasică, determinată de factori foarte diferiți. În țările cu dominații străine se dezvoltă, de pildă, o anumită poezie a revoltei sociale. Pe de altă parte, persistența rococoului *în Franța și a barocului în Germania este de natură să aducă o anumită diversificare a stilurilor poetice și a viziunii despre lume.*

Reacția față de raționalismul exacerbat, care are loc în unele țări, se produce în numele sentimentului și al fanteziei creatoare. De aceea, înainte de afirmarea preromantismului *au loc anumite tentative de descoperire a naturii, a vibrației sentimentale în fața morții și a eternității. Poezia lui Klopstock, Delille, Gessner, J. B. Rousseau demonstrează căutarea unor noi izvoare ale creației lirice, dar și impedimentele unor autori care polarizează vibrația lirică în jurul ideilor, nu al sentimentelor, transformînd peisajul într-o imagine convențională. Lirica pastorală este elocventă în acest sens. Totuși nu se poate trece cu vederea faptul că de vreme ce romanul sentimental descoperise universul afectiv al ființei umane, nici poezia nu mai putea rămîne mult timp străină de acesta.*

Pe această cale se cristalizează în cadrul epocii tendințe absolut opuse, rezultate din faptul că spiritele conservatoare confundă poezia cu enunțul logic direct, interzicînd confesiunea, ca Fontenelle și Houdart de la Motte, în vreme ce italianul G. B. Vico descoperă logica specifică a poeziei și face apologia imaginației.

Notabil ni se pare de asemenea faptul că unii scriitori fideli clasicismului, ca Voltaire, de pildă, avansează cel puțin la modul teoretic unele idei fertile pentru procesul de înnoire a creației lirice. În Dicționarul filozofic, *bunăoară, afirmă că poezia* este muzică a sufletului, *deși el însuși n-a înțeles acest deziderat în opera sa. În* Eseu asupra poeziei epice *același autor subliniază un anume specific național al creației artistice, ceea ce evident însemnează un mare cîștig pentru gîndirea estetică a epocii.*

Dar prezența unor expresii ca inefabil, poezie veritabilă, muzică a poeziei *întîlnite în unele studii de critică nu este elocventă pentru evoluția creației lirice.*

Peisajul poeziei lirice este marcat de versurile ocazionale, facile și superficiale ale poeților vremii. Faptul acesta este foarte evident mai ales în literatura franceză. Voltaire scrie Stanțe pentru doamna de Chatelet, *mediocrul Houdart de la Motte face și el* Versuri pentru doamna ducesă de ***. *Poeziile de această natură, cultivate și de unii scrii-*

tori mai talentați, ca Saint-Lambert, J. B. Rousseau, constituie doar un joc grațios și spiritual de cuvinte, dar nu sînt de natură să suscite vibrații sufletești profunde.

Moda literară a epocii trădează de asemenea un evident interes pentru egloge, epistole și elegii, în care metaforele mitologizante dețin un loc fundamental. Fontenelle compune Ismena, Eglogă, J. B. Rousseau realizează poemul Circe, iar Saint-Lambert scrie Chloe, această flecăreală tandră.

Spiritul clasicizant al epocii întreține astfel multă vreme această poezie convențională, de sub influența căreia nu s-a putut sustrage nici Voltaire. Ecourile întîrziate ale rococoului mențin același climat în care lirica ocazională se interferează cu versurile senzuale și ușor frivole. Impromtuurile, epigramele, epitafele, inscripțiile și biletele lui Voltaire sînt elocvente în acest sens.

Dar valul de poezie senzuală cu evidente nuanțe anacreontice este reprezentat de Dorat și Parny, care mai tîrziu i-au influențat și pe poeții Văcărești, ca și pe unii scriitori germani.

Din literatura vremii nu lipsesc nici versurile cu caracter satiric. Voltaire scrie epistola Lui Boileau sau testamentul meu în care deplînge timpurile corupte și vremurile distrugătoare pentru ceea ce el consideră adevărata poezie.

În Italia, Giuseppe Parini (1729—1799), socotit de unii istorici literari un precursor al romantismului, propagă, de fapt, idealuri iluministe în poezii de profundă virulență satirică. Viața rustică este exemplificatoare în acest sens. În Anglia, Al. Pope (1688—1744) este un adevărat maestru al satirei și epistolei.

Gustul clasic întreține de asemenea interesul scriitorilor și al publicului pentru fabulă în cele mai multe țări europene. Dorat scrie Vulpea și cîinele, Richer compune Oglindele, Florian scrie și el Vulpoiul predicator. În Germania, Lessing, care era și un adept al poeziei cu caracter moralizator, scrie Corbul și vulpea, pe baza modelelor clasice cunoscute, dar cu evidente modificări ale anecdoticii, ca și alte fabule, dintre care amintim Ursii și Sgîrcitul. Scriito-

rul rus Krîlov imprimă fabulei din această epocă un pronunţat caracter politic.

Interferenţa dintre fabula moralizatoare şi politică este evidentă şi la scriitorii români Gr. Alexandrescu şi I. Heliade Rădulescu.

Poemul epic de dimensiuni mai mari nu dispare nici el din atenţia scriitorilor vremii, fiind însă construit pe coordonate teoretice foarte variate. Klopstock scrie astfel poemul Messiada, inspirat din Paradisul pierdut al englezului Milton. Orientarea lui este însă absolut străină de spiritul luminilor. Alegoria însumează naraţiunea despre jertfa lui Isus Cristos, care a mîntuit prin moarte omenirea de păcatul originar. Deschiderea poeziei germane spre iraţionalism și misticism este evidentă şi ea se va accentua și mai mult o dată cu cristalizarea romantismului.

Klopstock reprezintă însă un caz izolat. Poemul epic de mari dimensiuni rămîne încă multă vreme receptiv la marile idei din epoca luminilor. Semnificative în acest sens rămîn în primul rînd operele lui Voltaire, Henriada, publicată pentru prima dată în 1723 și revizuită de mai multe ori, și Fecioara din Orléans (1755). Interferenţa dintre alegorie și parabolă rămîne evidentă în ambele poeme. În Henriada, de pildă, elogiul pe care Voltaire îl aduce lui Henric al IV-lea este doar un pretext menit să permită propagarea ideilor de toleranţă și egalitate între oameni. În Fecioara din Orléans, scriitorul raţionalist desacralizează mitul Ioanei d'Arc.

Compoziţia riguroasă și versurile bine cizelate nu salvează aceste poeme uscate de mediocritate.

Notabil ni se pare însă faptul că iluminismul tîrziu aduce în cultura română contribuţia remarcabilă a scriitorului I. Budai-Deleanu, care prin Ţiganiada realizează un strălucit poem eroi-comico-satiric.

Pornind de la modele clasice și moderne, reprezentate de epopeile lui Homer, Vergiliu, Ariosto și Casti, ca și de la poemele lui Klopstock, Milton și Voltaire, scriitorul român compune o epopee cu un registru dublu, în care alegoria pune în lumină elogiul suveranului luminat, amplifi-

cat de comentariile autorului în care revin adeseori conceptele de contract social, lege a naturii, relativitate a sistemelor de guvernare.

Poem baroc de mare vigoare artistică, Țiganiada *se înscrie în cultura europeană a vremii ca o creație singulară, punînd în relief imensele resurse artistice ale unui scriitor iluminist, într-o vreme cînd normele limbii române literare nu erau încă definitiv stabilite. Spiritul antiteologal și antifeudal al scriitorului subliniază în mod convingător formația sa iluministă.*

Dar lupta dintre spiritul conservator al scriitorilor devotați doctrinei literare clasice și tendințele inovatoare ale modernilor nu se configurează numai în teatru și în gîndirea estetică teoretică. Ea capătă un anume relief și pe planul creației lirice. Ostilitatea față de raționalismul tiranic, care secătuise izvoarele poeziei tradiționale și era incapabil să găsească altele, devine din ce în ce mai evidentă.

Înainte de afirmarea preromantismului pe plan european și a mișcării Sturm und Drang *în Germania,* poeții sensibili *care încep să înțeleagă rolul sentimentului în contactul dintre conștiință și realitatea exterioară lor, apar în diferite țări.*

În Anglia faptul acesta devine evident o dată cu poeții care anticipează preromantismul din suita cărora putem aminti pe Prior, Parnel, Lady Winchelsea și alții.

Noi teme încep să își facă loc în creația lirică a vremii, viața, moartea, iubirea, timpul, natura începînd să fie privite dintr-un nou unghi de vedere.

În Despre orbirea oamenilor acestui secol, *J. B. Rousseau asociază sentimentul morții cu viziunea timpului, conceput ca o eternă trecere.*

Însăși natura începe să fie privită dintr-o altă perspectivă. Poeții încep să descopere farmecul vieții rustice, frumusețea peisajului pitoresc și a solitudinii. Saint-Lambert (1716—1803) scrie Furtuna *și* Toamna, *iar Delille, cunoscutul autor al* Grădinilor, *publică* Natura *și* Fîntîna din Vaucluse.

Peisajul nu mai este privit ca un simplu cadru decorativ şi, în pofida unor tentative de stilizare a naturii, începe să aibă o anumită rezonanţă în conştiinţa poeţilor.

Resurecţia sensibilităţii se face simţită în diverse literaturi naţionale. În Italia, Giuseppe Parini realizează în Seara *un admirabil pastel, în care descifrăm farmecul crepusculului. În Germania, Johann Peter Uz introduce în geografia lirică a pastelului boschetul, valea, iazul, peste care proiectează în poezia sa* Un vis *fiorul erotic al tînărului îndrăgostit. În* Alpii, *Albrecht von Haller confruntă civilizaţia urbană cu cea rustică.*

Natura, văzută ca un imens mister, se configurează în poezia lui Klopstock, Sărbătoarea primăverii.

Epoca luminilor are astfel numeroşi autori de versuri, dar puţini poeţi autentici.

Acordurile ei finale ne permit să punem în lumină o lentă detaşare de convenţiile clusicismului, determinată de căutarea unor noi izvoare ale poeziei, evidente în creaţia poeţilor sensibili.

Caracterizată prin hegemonia spiritului filozofic care se impregnează în diverse genuri literare, epoca luminilor este receptivă mai ales la acele forme literare care par adecvate propagării de idei. De aceea, teatrul cu toate metamorfozele sale, ca şi romanul, înregistrează o adevărată perioadă de eflorescenţă, în vreme ce poezia lirică rămîne încă un domeniu minor de creaţie.

Diferenţiată de la o ţară la alta în funcţie de un anumit context social-istoric specific, literatura din epoca luminilor este în primul rînd o tribună de idei, menită să asigure realizarea noii lumi în ascensiune.

Reacţia faţă de această literatură, ca şi faţă de ideile pe care le propaga nu întîrzie să se arate, preromantismul european *marcînd o nouă orientare a creaţiei literare, ca şi a fundamentelor ei teoretice.*

ROMUL MUNTEANU

PRECURSOR II

FRANCIS BACON

Este un adevărat pionier al filozofiei moderne care își propune să demonstreze că actul de cunoaștere se bazează pe senzație *și* experiență. *Faptul acesta face din el un întemeietor al* empirismului englez *și totodată un precursor al filozofiei din epoca luminilor care s-a arătat receptivă față de multe din tezele sale filozofice.*

A trăit între anii 1561—1626, fiind contemporan cu Shakespeare.

Cariera politică și-a început-o ca membru al parlamentului englez sub domnia reginei Elisabeta, iar în timpul lui Iacob I deține cele mai înalte demnități politice, acordîndu-i-se titlul de lord cancelar (1618). În 1621 este însă acuzat de luare de mită și condamnat, eveniment catastrofal, care pune capăt carierei sale politice, obligîndu-l să se dedice în exclusivitate științei, filozofiei și literaturii.

Ca scriitor este preocupat de realizarea unor eseuri morale și politice, pornind de la modelul oferit de Montaigne. O primă ediție care însumează zece eseuri apare în 1579, iar ediția a treia (1625) cuprinde 58 de articole care au fost

traduse şi în limba latină cu titlul Sermones fideles.

Gînditorul englez era preocupat în mod sistematic de înnoirea ştiinţelor. În acest sens, el concepe o anumită diviziune a ştiinţelor, realizînd un fel de tablou al contribuţiilor din fiecare domeniu de cercetare, ca şi a obiectivelor pe care acestea urmau să le rezolve în continuare.

Rezultatul parţial al acestor reflecţii este consemnat în opera sa Novum organum *(1620), al cărei titlu ne face să ne gîndim la opera lui Aristotel.*

Spiritul reformator al operei lui Bacon se manifestă pe planuri diferite. El a pus în lumină necesitatea înnoirii diferitelor ramuri ale ştiinţei. În acest scop, a precizat că natura poate fi cunoscută numai printr-o cercetare foarte metodică. Valoarea unor investigaţii, demonstrează Bacon, depinde în foarte mare măsură de metoda de cercetare.

Pentru aceasta era necesar ca spiritul să rămînă limpede în actul de mînuire a instrumentelor de cercetare, atenţia sa fiind îndreptată spre rezultatele percepţiei şi ale experienţei. Trecerea de la datele particulare spre actele de generalizare trebuie de asemenea să se facă treptat.

În acest sens, rolul filozofului constă în capacitatea sa de a sintetiza, în mod limpede, datele pe care le oferă experienţa, cu ajutorul raţiunii.

Conceput ca o oglindă a existenţei, spiritul trebuie astfel curăţat de orice prejudecăţi *care pot întuneca cunoaşterea exactă a realităţii.*

Pe această cale, filozoful porneşte de la datele oferite de observaţie şi experiment, pe care le grupează, pentru a ajunge la anumite legi cu caracter general.

Inducţia *ca metodă de cercetare aplicată în logică, dar şi în alte ştiinţe, este aceea care stabileşte traseul de la cauze la anumite legi.*

Bacon este preocupat şi de probleme de etică şi filozofie practică. Opera sa constituie un punct fundamental de plecare pentru filozofii din epoca luminilor.

NOVUM ORGANUM
sau
ADEVĂRATELE ÎNDRUMĂRI PENTRU INTERPRETAREA NATURII [1]

Cartea I-a

AFORISME ASUPRA INTERPRETĂRII NATURII ŞI STĂPÎNIRII EI DE CĂTRE OM

3. Ştiinţa şi puterea omenească coincid în toate punctele ; cînd ignorăm cauzele, nu mai putem produce efectele, căci natura nu poate fi învinsă decît supunîndu-ne ei şi ceea ce în teorie a fost principiu, efect sau cauză, în practică devine regulă, scop sau mijloc.

*

11. Dat fiind că ştiinţele pe care le avem nu contribuie cu nimic la crearea invenţiilor, logica pe care o avem acum nu este mai puţin inutilă ştiinţelor.

*

12. Această logică, al cărei uz nu este decît un abuz, serveşte nu atît la înlesnirea cercetării adevărului, cît la perpetuarea erorilor, care au ca bază noţiunile obişnuite ; ea este mai mult vătămătoare decît folositoare.

---

[1] Din vol. colectiv *Bacon, Morus, Hobbes, Locke* ; alegerea şi traducerea textelor, sub redacţia prof. C. I. Gulian, Editura ştiinţifică, 1951. Această operă scrisă în limba latină poartă următorul titlu : *Novum Organum sive indicia vera de interpretatione naturae* (1620).

★

13. Silogismul nu contribuie deloc la descoperirea sau verificarea principiilor prime ale ştiinţelor ; ar fi în zadar să-l întrebuinţăm pentru axiomele medii [1] ; este un instrument prea slab şi prea grosolan pentru a pătrunde în adîncurile naturii ; el domină opiniile, dar nu stăpîneşte lucrurile.

★

14. Silogismul constă din propoziţii, propoziţiile din cuvinte, iar cuvintele sînt oarecum etichetele lucrurilor. Astfel, dacă noţiunile înseşi (care sînt baza edificiului) sînt confuze şi extrase din lucruri la întîmplare, atunci tot ce se construieşte după aceea pe o astfel de temelie nu poate avea soliditate. Nu rămîne, deci, decît speranţa în *inducţia* veritabilă.

★

19. Există şi nu pot exista decît două căi pentru a cerceta şi descoperi adevărul : una, plecînd de la simţuri şi fapte particulare, îşi ia avînt dintr-o dată pînă la axiomele cele mai generale, pentru ca, sprijinindu-se pe aceste principii ca pe nişte adevăruri de nezdruncinat, să deducă axiomele medii sau să le raporteze la aceste principii pentru a le putea judeca ; aceasta este calea urmată în mod obişnuit. Cealaltă, ridicîndu-se încet printr-un mers treptat şi fără a sări nici una din trepte, nu ajunge decît foarte tîrziu la propoziţiile cele mai generale ; această cale este cea adevărată, dar nimeni n-a încercat-o încă.

★

26. Raţionamentele umane de care ne folosim pentru a cunoaşte operaţiile naturii le numim *anticipaţii ale naturii*

---

[1] Prin *axiome*, Bacon înţelege propoziţiile sau judecăţile generale. Axiomele, după el, sînt de trei feluri : inferioare, medii şi superioare. Prin *media axiomata* (axiome medii), Bacon înţelege propoziţiile care stau la mijloc, între propoziţiile inferioare şi superioare, şi faptele particulare (n.t.).

(căci ele nu sînt decît un produs hazardat și prematur), pe cînd celelalte raționamente, pe care le deducem în chip just din observarea fenomenelor, le numim *interpretarea naturii* [1].

★

39. Noi am crezut că pentru a ne face mai bine înțeleși trebuie să distingem idolii care obsedează spiritul uman, prin următoarele patru denumiri : prima specie sînt *idolii tribului (idola tribus)*; a doua, *idolii peșterii (idola specus)*; a treia, *idolii forului (idola fori)*; a patra, *idolii teatrului (idola theatri)*.

★

41. *Idolii tribului* își au izvorul în însăși natura omului ; este un rău inerent speciei umane, o adevărată boală de familie, căci nimic nu e mai lipsit de temei decît principiul că simțurile omenești sînt măsura tuturor lucrurilor. Trebuie să se spună, dimpotrivă, că toate percepțiile, fie ale simțurilor, fie ale spiritului, nu sînt decît relații între oameni, iar nu relații față de univers. Intelectul omenesc, asemănător unei oglinzi false, deviind razele pe care le emit obiectele și amestecînd propria sa natură cu aceea a lucrurilor, strică, răstălmăcește și desfigurează toate imaginile pe care le reflectă [2].

★

42. *Idolii peșterii* sînt acei ai omului individual. Căci, pe lîngă rătăcirile naturii omenești în general, spiritul fiecă-

---

[1] În acest aforism, Bacon face deosebirea fundamentală între metoda deductivă și metoda inductivă (n. t.).

[2] Bacon nu susține aci cîtuși de puțin teza agnostică idealistă, neputința cunoașterii realității ; el vrea numai să atragă atenția asupra erorilor simțurilor, cînd acestea nu sînt controlate de metoda inductivă, bazată pe experiența faptelor observate exact. Căci, mai departe, el spune că „simțurile hotărăsc ce este experiența și singură experiența hotărăște asupra naturii și lucrărilor înseși. (Aforismul 50), (n. t.).

rui om este ca un fel de peșteră individuală, care întrerupe lumina naturală datorită unor cauze diferite ca : natura proprie și particulară a fiecărui individ, educația, convorbirile, lecturile, mediul, autoritatea persoanelor admirate și respectate, în fine diversitatea impresiilor care produc efecte diferite, după cum ele întîlnesc un spirit preocupat și deja viu mișcat de alte idei, sau găsesc un spirit liniștit și odihnit. Așa că, nefiind nimic mai inegal, mai variabil, mai instabil ca dispoziția spiritului uman considerat la indivizi diferiți, operațiile sale spontane sînt aproape în întregime produsul întîmplării. Acest fapt a prilejuit observația atît de justă a lui Heraclit : „oamenii se duc să caute științele în micile lumi particulare, iar nu în lumea universală sau în lumea comună tuturor".

*

43. Tot așa se întîmplă și cu idolii conviețuirii și ai societății, pe care noi îi numim *idolii forului* și al căror izvor este legătura stabilită între diferitele grupuri de oameni. La aceste legături și la asociațiile de orice fel face aluzie numele cu care îi desemnăm (idolii forului) căci oamenii se asociază prin vorbire ; și numele cu care sînt desemnate diferitele obiecte de schimb se adaptează la inteligența spiritelor celor mai mărunte. De aici atîtea nomenclaturi inexacte și expresii improprii, care împiedică operațiile spiritului. În zadar, pentru a preveni sau înlătura echivocurile, învățații înmulțesc definițiile și explicațiile ; nimic mai nesatisfăcător decît un astfel de remediu. Deși ar putea preveni echivocurile, asemenea cuvinte siluesc totuși intelectul și turbură totul, împingîndu-i pe oameni în dispute sterile și nesfîrșite.

*

44. Mai sînt, în sfîrșit, idolii proveniți din dogmele diverselor filozofii și care s-au înrădăcinat în spirite — pe aceștia îi numim *idolii teatrului*. Căci toate sistemele filozofice care au fost succesiv inventate și adoptate sînt tot atîtea piese de teatru pe care diferitele filozofii le-au dat

la iveală și au venit să-și joace rolul, fiecare la rîndul său ; piese care prezintă privirii noastre tot atîtea lumi imaginare și care în adevăr sînt făcute pentru scenă. Noi nu vorbim aici numai de doctrinele filozofice și de sectele care s-au impus în trecut, ci, în general, de toate acelea care au putut sau pot încă să-și exercite influența, avînd în vedere că este ușor a compune încă o infinitate de alte piese de același gen, deoarece erorile cele mai felurite au aproape totdeauna cauze asemănătoare. Și ceea ce spunem nu se referă numai la sisteme luate în totalitate, ci chiar la o infinitate de principii și axiome aplicate în științe ; principii care, din credulitate, au fost adoptate fără examinare și apoi transmise din gură în gură...

THOMAS HOBBES

A trăit între anii 1588—1679. Şi-a făcut studiile la Oxford, unde la început s-a familiarizat cu filozofia scolastică. Cu prilejul unor vizite la Paris i-a cunoscut pe Gassendi şi Descartes. Formaţia sa filozofică se lărgeşte în mod sensibil prin aprofundarea matematicii şi a scrierilor lui Galileo Galilei.

Operele sale fundamentale sînt Leviathanul *(1651) şi* Elemente de filozofie *care cuprinde trei părţi distincte, intitulate* Despre corpuri, Despre oameni *şi* Despre cetăţeni.

Gîndirea filozofică a lui Hobbes pleacă de la unele principii emise de Fr. Bacon, dar ajunge să se distanţeze în mod sensibil de acesta.

Hobbes defineşte filozofia ca o modalitate de cunoaştere a fenomenelor care duc la cauze şi a cauzelor care generează anumite fenomene. Spre deosebire de Bacon, Hobbes acordă o pondere fundamentală deducţiei, excluzînd în acelaşi timp revelaţia, ca modalitate de cunoaştere, acceptată de antecesorul său.

Potrivit obiectivului său, filozofia este definită de Hobbes ca o învăţătură despre corpuri şi mişcare. După opinia sa tot ce există are o

anumită corporalitate, gîndirea şi afectele fiind mişcare. *Corpurile pot fi* naturale *sau create de oameni.*

În procesul de cunoaştere, senzaţia şi percepţia mijlocesc contactul cu realitatea, fiind reacţii cu caracter subiectiv. În acest sens, cuvintele au rostul de a comunica anumite reprezentări.

Teoria senzualistă a cunoaşterii a avut un notabil ecou în veacul următor, cînd opera lui Hobbes s-a bucurat de un larg interes.

anumită corporalitate, gîndirea şi afectele fiind mişcare. *Corpurile pot fi* naturale *sau create de oameni.*

În procesul de cunoaştere, senzaţia şi percepţia mijlocesc contactul cu realitatea, fiind reacţii cu caracter subiectiv. În acest sens, cuvintele au rostul de a comunica anumite reprezentări.

Teoria senzualistă a cunoaşterii a avut un notabil ecou în veacul următor, cînd opera lui Hobbes s-a bucurat de un larg interes.

LEVIATHAN
sau
MATERIA, FORMA ŞI PUTEREA UNUI STAT ECLEZIASTIC ŞI CIVIL [1]

Capitolul 9
DESPRE DIFERITELE FELURI DE CUNOAŞTERE

Există două feluri de cunoaştere : Primul fel de cunoaştere este aceea a faptului, iar celălalt fel, cunoaşterea succesiunii de la o afirmaţie la alta. Cea dintîi nu este decît senzaţia şi memoria şi este cunoaşterea absolută, ca, de exemplu, atunci cînd vedem un fapt producîndu-se sau cînd ne amintim că s-a produs. Această cunoaştere o pretindem de la un martor. A doua cunoaştere se numeşte ştiinţă ; ea este condiţionată, ca, de exemplu, atunci cînd ştim că dacă o figură dată este un cerc, orice linie dreaptă trecînd prin centrul său îl va împărţi în două părţi egale. Aceasta este cunoaşterea cerută unui filozof, adică aceluia care pretinde că raţionează [2].

Regizorul cunoaşterii faptelor se numeşte istorie. Există două feluri de istorie. Una se numeşte istoria naturală ; ea este istoria faptelor sau efectelor naturii, în măsura în care

---

[1] Din *Leviathan sau materia, forma şi puterea unui stat ecleziastic şi civil*, în volumul colectiv : *Bacon, Morus, Hobbes, Locke*; alegerea şi traducerea textelor, sub redacţia prof. C. I. Gulian ; Editura ştiinţifică, 1951.

[2] În acest pasaj Hobbes împarte domeniul cunoaşterii în două categorii, anume — cea a faptelor şi cea a relaţiilor de idei. Prima categorie se referă la tot ce priveşte stabilirea faptelor prin experienţă, pe cînd a doua categorie reprezintă cunoaşterea relaţiilor stabilite prin raţionament deductiv (n. t.).

ele nu depind de voința omenească ; la fel este istoria metalelor, a plantelor, a animallelor, a regiunilor etc. Cealaltă este istoria civilă, adică istoria acțiunilor voluntare ale oamenilor, în state.

Registrele științei sînt cărțile care cuprind demonstrațiile consecințelor de la o afirmație la alta ; ele se numesc, de obicei, cărți de filozofie ; și sînt de mai multe feluri, corespunzînd diverselor materii tratate...

Capitolul 13
DESPRE CONDIȚIA NATURALĂ A OMENIRII, ÎN CEEA CE PRIVEȘTE FERICIREA ȘI NENOROCIREA EI

Natura i-a făcut pe oameni atît de egali în ce privește facultățile corpului și acelea ale spiritului, încît, deși uneori se poate găsi un om în mod vizibil mai viguros la corp sau mai viu la spirit decît altul, totuși, considerînd lucrurile în ansamblul lor, deosebirea dintre ei nu e atît de însemnată încît unul să poată reclama un profit pe care celălalt să nu-l poată pretinde în aceeași măsură. Căci, în ce privește vigoarea trupească, cel mai slab are destulă putere pentru a-l ucide pe cel mai tare, fie prin șiretenie, fie aliindu-se cu alții amenințați de același pericol ca și el.

Iar în ceea ce privește facultățile spiritului (lăsînd la o parte artele, care au ca bază cuvintele și în special talentul de a proceda după reguli generale și infailibile (talent), numit știință, pe care puțini o posedă și numai cu privire la cîteva lucruri, și care nu este o facultate originară, născută o dată cu noi și nici dobîndită ca prudența, deoarece urmărește alt scop), eu găsesc între oameni o mai mare egalitate decît în ceea ce privește forța. Căci prudența nu este decît experiență ; ea se obține în același timp, în mod egal, de oameni care se ocupă de aceleași lucruri în mod egal. Ceea ce ne poate împiedica să credem într-o asemenea egalitate este numai părerea deșartă, pe care fiecare

din noi o are despre propria sa înțelepciune ; căci aproape toți oamenii cred că sînt mult mai înțelepți decît vulgul, considerînd vulg toată lumea afară de ei înșiși și de un mic număr de oameni pe care ei îi stimează, fie datorită renumelui, fie pentru că sînt de acord cu ei. În adevăr, aceasta este firea oamenilor. Deși ei recunosc fără greutate că mulți le sînt superiori sub raportul spiritului, al elocvenței sau al științei, ei cred cu anevoie că există alții tot atît de înțelepți ca și ei. Fiecare vede de aproape propriul său spirit, dar de departe spiritul altora. Fapt care dovedește cel mai bine că oamenii sînt, sub acest raport, mai degrabă egali decît inegali. În adevăr, nu există un semn mai bun de egală distribuție a vreunui lucru, decît faptul că fiecare este mulțumit de partea sa.

*

Găsim, deci, în natura omenească trei principale cauze ale discordiei : în primul rînd, concurența, în al doilea rînd, neîncrederea, în al treilea rînd, gloria.

Prima îi împinge pe oameni să se atace pentru a-și asigura cîștigul, a doua pentru a fi în siguranță și a treia pentru a-și crea o reputație. Concurența determină întrebuințarea violenței pentru ca unii să stăpînească persoana altora, femeile, copiii și turmele lor, a doua (neîncrederea) îi face pe oameni să întrebuințeze forța pentru a se apăra, a treia (gloria) pentru nimicuri ; pentru un cuvînt, un surîs, o deosebire de opinie, un alt semn oarecare de depreciere pe care unul l-a îndreptat împotriva altuia direct sau indirect, adică împotriva familiei, a prietenilor, a țării, a profesiei sau a numelui său.

Prin urmare, este evident că, atît timp cît oamenii trăiesc fără o putere comună [1], care să-i facă pe toți să se teamă, ei se află în așa numita stare de război, care este războiul fiecăruia contra fiecăruia [2]. În adevăr, războiul nu

---

[1] Adică în organizarea statului (n. t.).

[2] În ediția latină a operei *Leviathan*, Hobbes folosește cuvintele rămase celebre „războiul tuturor contra tuturor" — bellum omnium contra omnes (n. t.).

din noi o are despre propria sa înțelepciune ; căci aproape toți oamenii cred că sînt mult mai înțelepți decît vulgul, considerînd vulg toată lumea afară de ei înșiși și de un mic număr de oameni pe care ei îi stimează, fie datorită renumelui, fie pentru că sînt de acord cu ei. În adevăr, aceasta este firea oamenilor. Deși ei recunosc fără greutate că mulți le sînt superiori sub raportul spiritului, al elocvenței sau al științei, ei cred cu anevoie că există alții tot atît de înțelepți ca și ei. Fiecare vede de aproape propriul său spirit, dar de departe spiritul altora. Fapt care dovedește cel mai bine că oamenii sînt, sub acest raport, mai degrabă egali decît inegali. În adevăr, nu există un semn mai bun de egală distribuție a vreunui lucru, decît faptul că fiecare este mulțumit de partea sa.

*

Găsim, deci, în natura omenească trei principale cauze ale discordiei : în primul rînd, concurența, în al doilea rînd, neîncrederea, în al treilea rînd, gloria.

Prima îi împinge pe oameni să se atace pentru a-și asigura cîștigul, a doua pentru a fi în siguranță și a treia pentru a-și crea o reputație. Concurența determină întrebuințarea violenței pentru ca unii să stăpînească persoana altora, femeile, copiii și turmele lor, a doua (neîncrederea) îi face pe oameni să întrebuințeze forța pentru a se apăra, a treia (gloria) pentru nimicuri ; pentru un cuvînt, un surîs, o deosebire de opinie, un alt semn oarecare de depreciere pe care unul l-a îndreptat împotriva altuia direct sau indirect, adică împotriva familiei, a prietenilor, a țării, a profesiei sau a numelui său.

Prin urmare, este evident că, atît timp cît oamenii trăiesc fără o putere comună [1], care să-i facă pe toți să se teamă, ei se află în așa numita stare de război, care este războiul fiecăruia contra fiecăruia [2]. În adevăr, războiul nu

---

[1] Adică în organizarea statului (n. t.).

[2] În ediția latină a operei *Leviathan*, Hobbes folosește cuvintele rămase celebre „războiul tuturor contra tuturor" — bellum omnium contra omnes (n. t.).

constă numai în bătaie sau în actul de a se lupta ; el există tot timpul cît oamenii manifestă voința de a se bate și, în consecință, de noțiunea timp nu putem face abstracție atunci cînd vorbim de război după cum nu putem face abstracție atunci cînd vorbim despre vreme. Căci după cum natura vremii urîte nu rezidă numai într-una sau două ploi torențiale, ci într-o tendință spre ploaie timp de mai multe zile consecutive, tot așa natura războiului nu constă numai în faptul actual de a se bate, ci într-o predispoziție de a se bate tot timpul cîtă vreme contrarul său (adică pacea) nu este sigură. Oricare alt timp decît războiul este pacea.

Tot ce se leagă de starea de război, în care fiecare om este dușmanul fiecăruia, este deci tot atît de legat de timpul cînd oamenii trăiesc fără altă siguranță decît aceea procurată de propria lor forță și de propria lor dibăcie. În aceste condiții nu există industrie, deoarece ea n-ar putea prospera și, deci, nici agricultură, nici navigație (oamenii se privează de mărfurile importate pe mare), nici locuințe confortabile, nici mașini pentru a îndeplini muncile care cer puteri mari, nici studiul cu privire la fața pămîntului, nici calculul timpului, nici arte, nici literatură, nici societate ; și mai rău decît toate, există teama și pericolul continuu al unei morți năpraznice. Viața este solitară, săracă, urîtă, abrutizantă și scurtă.

Celui care n-a cumpănit bine lucrurile, s-ar putea să i se pară straniu faptul că natura i-a separat pe oameni, dîndu-le această tendință de a se ataca și de a se distruge unul pe altul. Poate că, neîncrezîndu-se în această concluzie trasă din examinarea pasiunilor, el ar dori să o verifice prin experiență. În acest caz, să-și aducă aminte că el însuși cînd pleacă într-o călătorie, se înarmează și caută să fie însoțit ; sau că, ducîndu-se să se culce, își încuie ușile, sau că în propria sa casă își încuie lăzile cu cheia, deși știe că există legi și funcționari publici special înarmați pentru a răzbuna toate pagubele care i s-ar putea face. Ce părere are el despre oamenii din suita sa, cînd pornește călare înarmat ; despre concetățenii săi, cînd încuie ușile ; și

despre copiii și servitorii săi, cînd încuie cuferele ? Prin felul lui de a proceda, oare nu acuză el omenirea tot atît cît o acuz și eu cu cuvintele mele ? Dar nici el, nici eu, nu acuzăm natura umană însăși. Dorințele și alte pasiuni ale omului nu sînt propriu-zis păcate. Nici acțiunile care purced din aceste pasiuni ale omului nu sînt păcate, atîta timp cît oamenii nu cunosc legea care le interzice aceste acțiuni. Și dacă legile n-au fost făcute, oamenii nu pot să le cunoască. În fine, nici o lege nu poate fi făcută atîta timp cît oamenii n-au căzut de acord asupra persoanei care trebuie să o facă.

Poate ne gîndim că n-a existat niciodată un astfel de timp, sau o asemenea condiție de război. Eu cred că, într-adevăr, așa ceva n-a existat, în genere, niciodată în întreaga lume ; există însă multe locuri, unde acum se trăiește altfel. Pentru sălbaticii din unele regiuni ale Americii, în afară de guvernarea pe mici familii, acordul depinde de bunul plac natural, fără nici un alt fel de guvernare. După cum am mai spus, ei trăiesc în prezent în stare animalică. Cu toate acestea, din felul de viață la care ajung în timpul unui război civil oamenii care înainte au trăit sub o guvernare pașnică, ne putem da seama cum ar fi viața oamenilor acolo unde ei nu se tem de o putere comună.

Dar cu toate că n-a existat niciodată un timp în care oamenii să fi fost în stare de război unul împotriva altuia, totuși regii și persoanele cu putere suverană, datorită independenței lor, sînt întotdeauna în continuă dușmănie, în postura de gladiatori, cu armele îndreptate și cu ochii ațintiți unul asupra altuia. La frontiere, regatele au fortărețe, garnizoane și tunuri și trimit spioni în permanență, la vecinii lor. Aceasta este o atitudine de război. Dar, deoarece regii susțin astfel industria supușilor lor, din aceasta nu rezultă nenorocirea, care întovărășește starea de deplină libertate la oameni.

O altă consecință a acestui război al fiecăruia contra fiecăruia este că nimic nu poate fi nedrept. Noțiunile de drept și nedrept, de justiție și injustiție, nu există în

această situaţie. Acolo unde nu există putere comună, nu există lege : acolo unde nu există lege, nu există nedreptate [1]. În timp de război, cele două virtuţi cardinale sînt forţa şi înşelăciunea. Justiţia şi injustiţia nu sînt facultăţi — nici ale corpului, nici ale spiritului. Căci dacă ar fi aşa, ele s-ar putea găsi — ca şi senzaţiile şi pasiunile — şi la un om care ar trăi singur în lume. Aceste calităţi se raportează însă la oameni care trăiesc în societate, iar nu la oameni care trăiesc solitari. Rezultă de asemenea că în timp de război nu există nici proprietate, nici stăpînire, nici deosebire între ceea ce este al meu şi al tău, ci fiecăruia îi aparţine numai ceea ce poate să ia şi cît timp poate să păstreze. Dar, destul despre această condiţie mizerabilă, în care natura singură îl aşază pe om ; totuşi, omul, datorită în parte pasiunilor, în parte raţiunii sale. are o posibilitate de a ieşi din această situaţie.

Pasiunile care înclină pe oameni spre pace sînt : teama de moarte, dorinţa de a-şi procura lucrurile necesare pentru a trăi bine, speranţa de a realiza această dorinţă prin industrie. Iar raţiunea sugerează articole de pace convenabile, asupra cărora oamenii pot cădea de acord... Aceste articole sînt numite şi legi ale naturii...

Capitolul 14
DESPRE PRIMA ŞI A DOUA LEGE NATURALĂ ŞI DESPRE CONTRACTE

Dreptul natural, pe care autorii îl numesc în comun *Jus naturale*, este libertatea pe care o are fiecare de a folosi aşa cum vrea propria sa putere pentru apărarea propriei sale naturi, adică a vieţii sale, este, prin urmare, libertatea pe care o are fiecare de a face tot ceea ce con-

---

[1] După Hobbes, nici o noţiune de morală nu poate exista decît într-o societate juridic organizată. Pentru el, moralitatea este egală cu legalitatea (n. t.).

cepe cu propria sa judecată și rațiune că este cel mai bun mijloc pentru atingerea acestui scop.

*

Și deoarece condiția umană este (după cum s-a arătat în capitolul precedent) o condiție de război al fiecăruia contra fiecăruia, unde orice om este condus de propria sa rațiune, și deoarece nimic nu există de care să nu se folosească drept mijloc pentru a-și apăra viața de dușmani, urmează că într-o astfel de condiție fiecare om are dreptul asupra tuturor lucrurilor, chiar asupra corpului altuia. Prin urmare, atîta timp cît persistă acest drept natural al oricărui om asupra oricărui lucru, nu poate exista pentru nici unul (oricît ar fi de puternic sau de înțelept) siguranța că va trăi timpul pe care natura îl acordă de obicei oamenilor. Deci, atîta timp cît are speranța să obțină pacea, fiecare om trebuie s-o caute prin toate eforturile ; iar cînd nu poate s-o obțină, îi este permis să caute și să folosească toate mijloacele care pot să-l ajute și să-l avantajeze în război și să se folosească de ele. Aceasta este un precept sau o regulă generală a rațiunii. Prima parte a acestei reguli cuprinde prima lege fundamentală a naturii, care constă în a căuta pacea și a o menține ; a doua parte cuprinde dreptul naturii în întregul lui, drept care constă în a te apăra prin toate mijloacele care-ți stau în putință.

Din această lege fundamentală a naturii, care cere oamenilor să dorească pacea, derivă cea de a doua lege : fiecare să consimtă, atunci cînd consimt și ceilalți, la orice este necesar pentru pace și pentru propria sa apărare, să renunțe la dreptul său asupra tuturor lucrurilor și să se mulțumească a avea față de alții aceeași libertate care se acordă altora față de sine. Căci atîta timp cît fiecare își exercită dreptul de a face orice-i place, toți oamenii sînt în condiție de război. Dar dacă ceilalți nu voiesc să renunțe la dreptul lor, cum ar face aceasta fiecare în parte, atunci cînd pentru nimeni nu mai există nici o rațiune de a renunța la dreptul său ? Căci aceasta ar însemna că în loc să lucreze pentru pace, să se expună pe sine ca o pradă — ceea ce nimeni nu e obligat să o facă.

BARUCH SPINOZA

Filozof olandez, care a trăit între anii 1632—1677. Familia sa provine din Portugalia, de unde a fost nevoită să se exileze din cauza persecuţiilor. La Amsterdam este instruit în domeniul filozofiei şi al limbii latine de anumiţi intelectuali cu formaţie liberală, ca rabinul Morteira şi medicul Van den Ende.

Învinuit de erezie, este excomunicat din comunitatea evreiască (1656), fiind nevoit să se retragă în casa unui prieten de la Amsterdam, după care, din 1664, trăieşte la Voarburg, iar din 1669 pînă la sfîrşitul vieţii, la Haga.

Invitat de către prinţul Karl Ludwig la Heidelberg, unde i se oferise o catedră universitară, Spinoza refuză preferînd să trăiască retras şi liber, banii necesari existenţei agonisindu-i din şlefuirea lentilelor.

Dintre operele sale menţionăm Tratatul teologico-politic *(1670) şi* Etica demonstrată în mod geometric, *terminată în 1675, dar publicată postum.*

Spinoza era un bun cunoscător al filozofiei scolastice de nuanţă protestantă, ca şi al scrierilor lui Descartes şi al textelor Cabalei.

Exponent al monismului logic, *Spinoza acordă raţiunii un rol fundamental în procesul de cunoaştere a realităţii. Interesul său pentru* metoda geometrică *îl face să-şi expună sistemul de gîndire cu ajutorul* axiomelor, demonstraţiilor *şi al* corolariilor.

Semnificativă pentru evoluţia gîndirii sale filozofice rămîne teoria sa despre substanţa unică şi infinită, a cărei cauză este în sine, de unde rezultă negarea divinităţii exterioare materiei.

ETICA [1]

Partea I

DESPRE DUMNEZEU

DEFINIȚII

. . . . . .

III. Prin substanță înțeleg ceea ce există în sine și este conceput prin sine ; adică aceea a cărui noțiune nu are nevoie de noțiunea altui lucru din care să trebuiască a fi format.

IV. Prin atribut înțeleg ceea ce inteligența concepe în substanță ca constituind esența acestei substanțe.

V. Prin moduri (modificări) înțeleg afecțiunile substanței, altfel spus ceea ce există în alt lucru și ceea ce este conceput prin acest lucru.

TEOREMA VII

Aparține naturii substanței ca ea să existe

Demonstrație : O substanță nu poate fi produsă de nici un alt lucru ; va fi deci o cauză a sa (causa sui) adică esența ei va cuprinde în mod necesar existența ; altfel spus, naturii sale îi aparține de a exista.

---

[1] Din *Antologia filozofică* (P. Bagdasar, Virgil Bogdan, C. Narly), 1943.

TEOREMA XI

Dumnezeu, altfel spus substanța consistînd dintr-o infinitate de atribute, din care fiecare exprimă o esență eternă și infinită, există în mod necesar.

Demonstrație : Dacă o negați, concepeți, dacă e posibil, că Dumnezeu nu există. În cazul acesta esența sa nu cuprinde (învăluie) existența. Dar aceasta (cf. t. VII) este absurd. Deci Dumnezeu există în mod necesar.

TEOREMA XIV

Nu există și nu poate fi concepută nici o substanță în afară de Dumnezeu.

Demonstrație : Dumnezeu este ființa absolut infinită, despre care nu se poate nega nici un atribut care exprimă esența unei substanțe și el există în mod necesar. (Cf. XI). Dacă există, deci, o substanță oarecare în afară de Dumnezeu, ea nu poate fi explicată decît prin vreun atribut al lui ; ar exista astfel două substanțe cu același atribut, ceea ce este absurd. Deci nu există nici o substanță în afară de Dumnezeu și în consecință, în afara lui, nu putem concepe nici o substanță. Căci dacă am putea concepe una, ar trebui în mod necesar s-o concepem că există, ceea ce — în virtutea primei părți a acestei demonstrații — este absurd. Deci în afară de Dumnezeu nu poate să existe și nu poate fi concepută nici o substanță.

Corolarul I : Urmează de aci cu ultima evidență : 1. că Dumnezeu este unul, că în natură adică nu există decît o singură substanță și că aceasta este absolut infinită.

Partea a II-a

NATURA ŞI ORIGINEA SUFLETULUI

TEOREMA VII

Ordinea şi înlănţuirea ideilor este aceeaşi ca şi ordinea şi înlănţuirea lucrurilor

Corolar : Rezultă de aici că puterea de a gîndi a lui Dumnezeu este egală cu puterea sa actuală de acţiune, adică tot ceea ce rezultă în mod formal din natura infinită a lui Dumnezeu, rezultă obiectiv, în Dumnezeu, din ideea de Dumnezeu, în aceeaşi ordine şi în aceeaşi înlănţuire.

Partea a IV-a

TEOREMA XXVIII

Bunul suprem al sufletului este conştiinţa lui Dumnezeu, şi virtutea supremă a sufletului este a cunoaşte pe Dumnezeu.

Demonstraţie : Lucrul suprem pe care sufletul îl poate înţelege este Dumnezeu, adică fiinţa absolut infinită şi fără de care nimica nu poate exista sau fi conceput ; în consecinţă, ceea ce este în mod suprem util pentru suflet — adică binele său suprem — este cunoştinţa lui Dumnezeu. Apoi sufletul nu acţionează decît în măsura în care înţelege şi numai în această măsură se poate spune în mod absolut că acţionează prin virtute. Deci virtutea absolută a sufletului este de a înţelege. Lucrul suprem însă,

pe care sufletul poate să-l înţeleagă, este Dumnezeu, deci virtutea supremă a sufletului, de a înţelege pe Dumnezeu, altfel spus de a-l cunoaşte.

Partea a V-a

DESPRE LIBERTATEA UMANĂ

TEOREMA XXVI

Cu cît sufletul este mai apt să înţeleagă lucrurile prin al treilea fel de cunoştinţă [1], *cu atît mai mult doreşte el să înţeleagă prin acest fel de cunoştinţă.*

Demonstraţie : Aceasta este evident. Căci în măsura în care noi concepem că sufletul este apt să înţeleagă lucrurile prin acest fel de cunoştinţă, în aceeaşi măsură concepem că el este hotărît să înţeleagă lucrurile tocmai prin acest fel de cunoştinţă ; în consecinţă, cu cît sufletul este mai apt pentru aceasta, cu atît mai mult o doreşte.

TEOREMA XXVII

Din acest al treilea fel de cunoaştere purcede cea mai mare mulţumire sufletească ce poate exista.

Demonstraţie : Suprema virtute a sufletului este de a-l cunoaşte pe Dumnezeu ; cu alte cuvinte de a înţelege lucrurile prin al treilea fel de cunoaştere ; de fapt, această virtute este cu atît mai mare cu cît sufletul

[1] Cunoştinţa intuitivă, intelectuală (n. t.).

cunoaşte mai mult lucrurile prin acest fel de cunoaştere şi în consecinţă cel ce cunoaşte lucrurile prin acest fel de cunoaştere ajunge pe culmile desăvîrşirii omeneşti şi după aceea este cuprins de suprema bucurie şi aceasta, o dată cu ideea despre sine însuşi şi despre propria sa virtute, ca urmare, din acest fel de cunoştinţă purcede cea mai mare mulţumire care poate să existe.

TEOREMA XLII

Beatitudinea nu este recompensa virtuţii, ci virtutea însăşi şi noi ne bucurăm de beatitudine nu fiindcă înfrînăm tendinţele noastre, ci din contră, fiindcă ne bucurăm de beatitudine, putem înfrîna tendinţele noastre.

Demonstraţie : Beatitudinea constă în dragostea faţă de Dumnezeu şi această dragoste se naşte din al treilea gen de cunoaştere ; şi în consecinţă această dragoste trebuie raportată sufletului în măsura în care el este activ şi ca urmare ea este virtutea însăşi.

În fine, cu cît sufletul se bucură mai mult de această dragoste dumnezeiască — sau de această beatitudine — cu atît el înţelege mai mult, adică are mai multă putere asupra afecţiunilor sale, cu atît mai puţin el suferă de afecţiunile care sînt rele ; şi în consecinţă prin acest fapt că sufletul se bucură de dragostea divină — altfel spus de beatitudine — el are puterea de a înfrîna apetiturile rele. Şi cum puterea omului pentru a-şi înfrîna tendinţele sale consistă numai în inteligenţă, nimeni nu se bucură de beatitudine fiindcă el şi-a înfrînt afecţiunile, dar din contră puterea de a-şi înfrîna afecţiunile naşte din însăşi beatitudine.

Şcolile. Prin ceea ce precede am terminat ceea ce voiam să demonstrez cu privire la puterea sufletului asupra pasiunilor şi despre libertatea sufletului. Se vede prin aceasta

care este forța înțeleptului și că este de preferat ignorantului, care nu este condus decît de pasiuni. Ignorantul, într-adevăr, fără a socoti că el este neliniștit în feluri numeroase de cauze exterioare și că nu se bucură niciodată de liniștea interioară a sufletului, trăiește, în afară de aceasta în inconștiență de sine, de Dumnezeu și de lucruri — și în clipa în care încetează să sufere, el încetează de a mai exista. În timp ce, înțeleptul din contră, — în măsura în care este considerat ca atare — de abia este mișcat în sufletul său ; din contră (în mod opus), conștient de el însuși, de Dumnezeu și de lucruri, în virtutea unei anumite necesități eterne, nu încetează niciodată să existe, și posedă întotdeauna adevărata odihnă interioară a sufletului. Dacă însă drumul pe care l-am arătat că duce la această stare pare foarte greu, el poate fi totuși găsit. Și desigur trebuie să fie un lucru greu ceea ce nu se întîlnește decît atît de rar. Cum, într-adevăr, s-ar putea, dacă mîntuirea ar fi la îndemînă și ar putea fi găsită fără o mare osteneală, ca ea să fie neglijată de aproape toată lumea ? Dar toate lucrurile sublime sînt tot atît de grele pe cît sînt de rare.

JULIEN OFFRAY DE LA METTRIE

Filozof şi medic francez (1709—1751); şi-a făcut studiile la iezuiţi şi la 19 ani era doctor în medicină. După o şedere de mai mulţi ani la Leyda, unde traduce din Boerhaave, este numit medic al armatei.

Cariera de filozof şi-o începe în 1745, cu Istoria naturală a sufletului, *dar, în urma publicării unui pamflet,* Politique du médicin de Machiavel, *este obligat să părăsească în grabă Franţa, iar cărţile îi sînt arse în piaţa publică.*

Din acest motiv, Omul maşină, *cea mai cunoscută lucrare a sa, apare fără ca pe copertă să fie menţionat numele autorului.*

Ea sintetizează toate ideile sale filozofice, schiţate deja în celelalte cărţi, introduce, totodată, în cercetarea şcolii senzualiste, metoda raţională şi observaţia şi mai ales, aplică la oameni teoria carteziană a animalului-maşină.

Pentru La Mettrie senzaţiile şi experienţa demonstrează că facultăţile sufletului depind de temperament, de mediu, de hrană, de boli;

în univers există o singură substanță, sub diferite forme, iar principiul, resortul mișcării ei este sufletul.

Omul mașină *s-a bucurat de un enorm succes în toată lumea.*

OMUL-MAȘINĂ [1]

Nu este de ajuns ca un savant să studieze natura și adevărul, el trebuie să îndrăznească să-l spună, spre folosul acelui număr mic de oameni care vor și pot să gîndească ; căci cei ce de bună voie sînt sclavi ai prejudecății nu pot să afle adevărul, după cum broaștele nu pot să zboare.

După mine, sistemele filozofice asupra sufletului omenesc se reduc la două. Cel dintîi și cel mai vechi este materialismul. Al doilea este spiritualismul.

Metafizicienii, care au insinuat că materia ar putea foarte bine să aibă facultatea de a gîndi, n-au dezonorat oare rațiunea lor ? Pentru ce ? Pentru că ei au un avantaj (căci este unul aci) acela de a se fi exprimat rău. De fapt, a întreba dacă materia poate să gîndească, fără a o considera altfel decît în ea însăși, înseamnă a întreba dacă materia poate să ne spună cît e ceasul. Se vede de la început că noi ne vom feri de primejdia în care a avut nenorocul să cadă d. Locke.

Leibnizienii, cu *monadele* lor, au construit o ipoteză de neînțeles. Ei mai curînd au spiritualizat materia decît au

---

[1] Din volumul colectiv : *Materialiști francezi din veacul al XVIII-lea*, Editura științifică, 1954.

materializat sufletul. Cum se poate defini o ființă a cărei natură ne este cu desăvîrșire necunoscută ?

Descartes și toți cartezienii, printre care au fost considerați de multă vreme și malebranchiștii, au săvîrșit aceeași greșeală. Ei au admis două substanțe distincte în om, ca și cînd le-ar fi văzut și le-ar fi numărat bine.

Cei mai înțelepți au spus că sufletul nu se poate cunoaște decît cu ajutorul luminii credinței : cu toate acestea, în calitate de oameni dotați cu rațiune, ei au crezut că-și pot rezerva dreptul să examineze ce a vrut Scriptura să spună prin cuvîntul *spirit*, de care se slujește vorbind de sufletul omenesc ; și, în cercetările lor, dacă ei nu sînt de acord din acest punct de vedere cu teologii, oare aceștia sînt mai mult decît toți ceilalți ?

Iată, în puține cuvinte, rezultatul tuturor reflecțiilor lor. Dacă există un Dumnezeu, el este autorul naturii, ca și al revelației ; el ne-a dat-o pe una ca să ne-o explicăm pe cealaltă, iar rațiunea ca să le punem în acord pe amîndouă.

A nu avea încredere în cunoștințele pe care le putem scoate din corpurile însuflețite înseamnă a privi natura și revelația ca două contrare ce se distrug reciproc și, în consecință, înseamnă a îndrăzni să susținem o absurditate, anume, că Dumnezeu se contrazice în diferitele lui opere și ne înșală.

Dacă există o revelație, ea nu poate, deci, să dezmintă natura. Numai prin natură se poate descoperi sensul cuvintelor Evangheliei, al cărei adevărat interpret este numai experiența ! De fapt ceilalți comentatori n-au făcut pînă acum decît să încurce adevărul. Aceasta se poate vedea din autorul *Priveliștii Naturii* [1]. „Este uimitor — spune el (referitor la d. Locke) — că un om care înjosește sufletul nostru pînă la a crede că este un suflet de noroi îndrăznește să ia rațiunea drept judecător și arbitru suveran al tainelor credinței ; căci — adaugă el — ce idee stranie am

---

[1] *Spectacle de la Nature*, de abatele Pluche (1688—1761). (N. red.).

avea despre creştinism, dacă am vrea ca el să urmeze raţiunea ?“

În afară de faptul că aceste reflecţii nu aduc nici o lămurire în ce priveşte credinţa, ele nu sînt decît nişte obiecţii fără valoare împotriva metodei celor care cred că pot să interpreteze cărţile sfinte, pe care aproape că mi-e ruşine să pierd timpul pentru a le combate.

1. Desăvîrşirea raţiunii nu depinde de o vorbă mare lipsită de sens (imaterialitatea), ci de puterea ei, de întinderea, sau de pătrunderea ei. Încît, un *suflet de noroi* care ar descoperi, ca dintr-o privire, raporturile şi urmările unei infinităţi de idei greu de sesizat, ar fi în mod evident de preferat unui suflet prost şi stupid, alcătuit din elementele cele mai preţioase. A roşi împreună cu Pliniu de originea noastră modestă nu înseamnă a fi filozof. Ceea ce pare înjositor este aci lucrul cel mai de preţ, şi pentru care natura se pare că a pus cea mai multă artă şi iscusinţă. Omul, chiar dacă ar avea o origine şi mai josnică în aparenţă, nu e mai puţin adevărat că el rămîne cea mai perfectă dintre toate fiinţele ; oricare ar fi originea sufletului său, dacă el este curat nobil, sublim, el este un suflet frumos, care ar face cinste oricărui om care îl are.

Al doilea chip de a raţiona al d-lui Pluche mi se pare vicios, chiar în sistemul său, care are puţin fanatism ; căci, dacă am avea o idee despre credinţă, care ar fi contrară principiilor celor mai limpezi, adevărurilor celor mai incontestabile, ar trebui să credem, în onoarea revelaţiei şi a autorului său, că această idee este falsă, şi că încă nu cunoaştem cît de cît sensul cuvintelor Evangheliei.

Una din două : ori totul este iluzie, atît natura însăşi cît şi revelaţia, ori numai experienţa poate să dea dreptate credinţei. Se poate ceva mai ridicol decît ceea ce susţine acest autor ? Parcă aud un peripatetician [1] care ar spune : „nu trebuie să dăm crezare experienţelor lui Torricelli [2],

---

[1] Scolastic, adept al doctrinei lui *Aristotel*. (N. red.).

[2] *Torricelli* (1608—1647), fizician italian, urmaşul lui *Galilei*. (N. red.).

căci dacă le dăm crezare, dacă am înlătura oroarea de vid, ce mai filozofie stranie am avea ?“

Am arătat cît este de vicios [1] felul de a vedea al d-lui Pluche, cu scopul de a demonstra mai întîi că dacă există o revelație, ea nu este nicidecum demonstrată îndeajuns numai prin autoritatea bisericii și fără un examen al raţiunii, cum pretind toţi cei ce se tem de ea ; în al doilea rînd, pentru a pune la adăpost împotriva oricărui atac metoda celor care ar vrea să urmeze calea pe care le-o deschid pentru interpretarea lucrurilor supranaturale, ce nu se pot înţelege în credinţă, prin lumina pe care fiecare om a primit-o de la natură.

Prin urmare, aci trebuie să ne conducă numai experienţa și observaţia. Ele se găsesc nesfîrșit de multe în descrierile medicilor care au fost și filozofi, dar nu se găsesc la filozofii care n-au fost și medici. Ei au străbătut și au luminat labirintul omului ; numai că ei ne-au dezvăluit resorturile lui acoperite de vălurile ce ascund în faţa ochilor noștri atîtea minuni. Numai ei, contemplînd sufletul nostru cu liniște, l-au surprins de mii de ori, și în nimicnicia și în grandoarea lui, fără ca să-l dispreţuiască pentru una sau să-l admire pentru alta din aceste stări iată, dar, singurii fizicieni care au dreptul să vorbească aci. Ceilalţi, mai ales teologii, ce pot să ne spună ? Nu este oare ridicol să-i auzim cum se pronunţă ei fără rușine asupra unui subiect pe care n-au fost în măsură să-l cunoască și de care, dimpotrivă, s-au îndepărtat cu totul prin cercetări obscure, ce i-au dus la nenumărate prejudecăţi și — ca să spun totul într-un singur cuvînt — la fanatismul care le mărește și mai mult ignoranţa cu privire la mecanismul corpului ?

Dar, cu toate că ne-am ales călăuzele cele mai bune, vom mai găsi încă mulţi spini și multe piedici pe drumul acesta.

---

[1] El păcătuiește în mod evident printr-un petitio principii (n. lui La Mettrie).

(*„Petitio principii“* este un sofism [raţionament fals] în care se dovedește un lucru prin altul, care se dovedește la rîndul său prin cel dintîi, urmînd un cerc vicios.) (N. red.).

Omul este o maşină atît de complicată, încît nu putem să ne facem de la început o idee limpede despre el, şi, în consecinţă, să-l definim.

Iată pentru ce sînt zadarnice toate cercetările *a priori* pe care le-au făcut cei mai mari filozofi, adică aceia care au vrut să zboare oarecum pe aripile spiritului. Aşa că numai *a posteriori*, sau căutînd să descurcăm sufletul oarecum prin organele corpului, se poate — nu spun să descoperim cu evidenţă însăşi natura omului — dar să ajungem la cel mai mare grad de probabilitate în această problemă.

Să luăm, deci, experienţa drept călăuză şi să lăsăm la o parte istoria tuturor părerilor deşarte ale filozofilor...

...Cîte temperamente, atîtea minţi, caractere şi moravuri deosebite. *Galien* [1] însuşi a cunoscut acest adevăr, pe care Descartes şi nu *Hippocrat* [2] — cum spune autorul *Istoriei sufletului* [3] — a dus-o atît de departe încît a spus că numai medicina ar putea să schimbe mintea şi moravurile o dată cu corpul. Este adevărat că umoarea neagră, bila, flegma, sîngele etc., după natura, abundenţa şi combinarea diferită a acestor umori, fac din fiecare om un om diferit.

În cazuri de boală, sufletul aci se eclipsează şi nu dă nici un semn despre existenţa lui, aci s-ar zice că este dublu, atît de mult îl scoate din fire furia ; aci imbecilitatea se risipeşte şi convalescenţa face dintr-un om prost un om deştept. Cîteodată, cel mai frumos geniu, ajuns stupid, nu se mai recunoaşte. S-au dus toate cunoştinţele frumoase, cîştigate cu atîta trudă şi suferinţă !

Iată un paralitic care întreabă dacă piciorul e în pat, dincolo un soldat crede că mai are încă braţul ce i-a fost tăiat. Memoria senzaţiilor lui vechi şi a locului unde le raporta sufletul lui îi provoacă această iluzie şi acest delir. E de ajuns să-i vorbim despre această parte pe care nu o

---

[1] *Galien*, medic grec din secolul II e.n. (N. red.).
[2] *Hippocrat*, medic grec şi observator al naturii, supranumit „părintele medicinii“ (460—377 î.e.n.). (N. red.).
[3] *Trembley* (n. lui La Mettrie).

are, ca să-i aducem aminte toate mișcările și să-l facem să le simtă, ceea ce se întîmplă cu o neplăcere a imaginației ce nu se poate exprima.

Unul plînge, ca un copil, că i se apropie moartea, pentru că cineva glumește pe socoteala lui. Ce-i lipsea lui *Canus Iulius* [1] lui *Seneca* [2] și lui *Petronius* [3] pentru ca neclintitul lor curaj să devină sfiiciune și frică ? Un deranjament în funcționarea splinei, ficatului, o jenă în vena portă. Pentru ce ? Pentru că imaginația suferă o dată cu viscerele și de aci se nasc toate fenomenele ciudate de afecțiune isterică și ipohondrică.

Ce să mai spun despre cei ce își închipuie că s-au prefăcut în vîrcolaci, în cocoși, în vampiri, despre cei ce cred că îi sug morții ? Ce să mai vorbesc despre cei ce cred că nasul și membrele lor sînt de sticlă și pe care trebuie să-i sfătuim să le culce pe paie ca să nu se spargă, pentru a-i face să-și dea seama că sînt din carne adevărată, cînd, dînd foc paielor, se vor speria că vor arde de vii, sperietură care, cîteodată, a vindecat paralizia ? Trebuie să trec ușor peste lucruri cunoscute de toată lumea. Nu voi stărui, deci, prea mult asupra amănuntelor privitoare la efectele somnului. Priviți un soldat obosit. El sforăie în tranșee, în mijlocul bubuiturilor a sute de tunuri. Sufletul lui nu aude nimic, somnul lui este o apoplexie desăvîrșită. Cît pe aci să-l zdrobească o bombă ; poate că el va simți mai puțin această lovitură decît o insectă de pe picior.

Sufletul și corpul adorm împreună. Pe măsură ce se domolește mișcarea sîngelui, se răspîndește în întreaga mașină un sentiment dulce de pace și de liniște : sufletul simte cum se îngreunează împreună cu pleoapele și cum se prăbușește împreună cu fibrele creierului : încetul cu încetul, parcă se paralizează, o dată cu toți mușchii corpu-

---

[1] *Iulius Canus*, nobil roman, condamnat la moatre de Caligula, moarte pe care a înfruntat-o cu un curaj legendar. (N. red.).

[2] *Seneca*, filozof roman (din secolul I e.n.), consul și profesor al lui *Nero*. (N. red.).

[3] *Petronius*, nobil roman, s-a sinucis tăindu-și arterele, spre a nu cădea în mîinile lui Nero. (N. red.).

lui. Mușchii nu mai pot să susțină povara capului, iar sufletul nu mai poate să susțină povara gîndurilor ; în somn, el parcă nici nu există.

Se accelerează circulația ? Sufletul nu mai poate să doarmă. E sufletul prea frămîntat ? Sîngele nu se poate domoli ; el galopează în vine și îi auzim zgomotul : iată cele două cauze ale insomniei...

Să privim sufletul în celelalte nevoi ale lui.

Corpul omenesc este o mașină care își trage singur resorturile ca o icoană vie a mișcării perpetue. Alimentele întrețin ceea ce febra atîță. Fără hrană, sufletul lîncezește, e cuprins de furie și moare doborît. E ca o lumînare care se reînsufletește în clipa în care se stinge. Hrăniți însă corpul, turnați în vasele lui sucuri puternice, licori tari : atunci sufletul, viguros ca și ele, se înarmează cu un curaj mîndru și soldatul care fugea de apă devine crîncen și aleargă vesel la moarte, în zgomotul tobelor...

...Diferite stări sufletești sînt deci totdeauna corelative cu starea în care se află corpul. Dar, pentru a demonstra mai bine toată dependența aceasta, și cauzele ei, să facem apel aci la anatomia comparată : să deschidem măruntaiele omului și animalelor, mijloc de a cunoaște natura umană, dacă nu sîntem lămuriți printr-o paralelă justă a structurii unora și a altora !

În general, forma și compoziția creierului patrupedelor sînt aproape aceleași ca și la om. Aceeași înfățișare, aceeași dispoziție peste tot, cu deosebirea esențială că, dintre toate animalele, omul are creierul cel mai mare în raport cu masa corpului său și cu cele mai numeroase circumvoluții ; urmează după aceea maimuța, castorul, elefantul, cîinele, vulpea, pisica etc. Iată animalele care seamănă mai mult cu omul ; căci și la ele se observă aceeași analogie gradată în raport cu corpul calos, în care *Lancisi* [1] a stabilit sediul

---

[1] *Giovanni-Maria Lancisi*, medic și om de știință italian (1654—1720). (N. red.).

sufletului, înaintea lui *Peyronie*[1], care însă a ilustrat această părere cu o mulțime de experiențe.

După toate patrupedele, păsările au creierul cel mai mare. Peștii au cap mare, dar lipsit de judecată, ca și mulți oameni. Ei nu au deloc corp calos, iar creierul lor e foarte mic. La insecte, el lipsește.

Nu voi mai stărui asupra altor multe amănunte privitoare la diferitele aspecte ale naturii, nici asupra presupunerilor ce se fac în legătură cu ele, căci și unele și celelalte sînt infinite, după cum putem să vedem citind numai tratatele lui Willis[2] *De Cerebro et de Anima Brutorum (Despre creierul și sufletul animalelor).*

Voi arăta numai concluziile ce decurg cu claritate din observațiile sale incontestabile : 1) că animalele au un creier cu atît mai mic cu cît sînt mai sălbatice ; 2) se pare că acest organ se mărește oarecum, proporțional cu docilitatea lor ; 3) că există aci o ciudată condiție impusă de natură, anume, că cu cît cîștigă mai mult mintea, cu atît pierde mai mult instinctul...

...Organizația (corpului) este primul merit al omului. În zadar toți autorii de morală scot calitățile naturale din rîndul calităților de preț, în favoarea talentelor pe care le cîștigăm prin reflecție și silință : căci de unde ne vin, vă rog, îndemînarea, știința și virtutea, dacă nu dintr-o dispoziție care ne face în stare să devenim îndemînatici, savanți și virtuoși ? Și de unde ne vine, la rîndul ei, această dispoziție dacă nu de la natură ? Noi nu avem calități prețioase decît datorită naturii ; ei îi datorăm tot ceea ce sîntem. Pentru ce, dar, să nu-i prețuiesc tot atît de mult pe cei ce au calități naturale, ca și pe cei ce strălucesc prin virtuți cîștigate și ca de împrumut ? Oricare ar fi meritul, ori de unde ne-ar veni, el este vrednic de stimă ; numai să știm să-l prețuim. Mintea, frumusețea, bogățiile, noblețea,

---

[1] *François Gigot de la Peyronie, chirurg și om de știință francez* (1678—1747). (N. red.).

[2] *Thomas Willis*, medic și om de știință englez (1622—1675). (N. red).

deși copii ai întîmplării, au toate prețul lor, ca și îndemînarea, știința, virtutea etc. Cei pe care natura i-a covîrșit cu darurile sale cele mai prețioase, trebuie să-i compătimească pe cei ce au fost lipsiți de aceste daruri ; dar ei pot să-și simtă superioritatea fără orgoliu și în cunoștință de cauză. O femeie frumoasă ar fi tot atît de ridicolă să se găsească urîtă, ca și un om deștept care s-ar crede un prost. O modestie exagerată (defect rar, în adevăr) este un fel de lipsă de recunoștință față de natură. O mîndrie cinstită, dimpotrivă, este semnul unui suflet frumos și mare, pe care îl trădează trăsături bărbătești, mulate parcă în mod conștient.

Dacă organizația (corporală) este un merit — primul merit și izvorul tuturor celorlalte — instrucțiunea este al doilea. Creierul cel mai bine construit, fără ea, ar fi fără de nici un folos, după cum fără bune maniere, omul cel mai bine făcut n-ar fi decît un om grosolan. Dar și fără o matrice cu desăvîrșire gata să primească sau să conceapă ideile, ce roade bune ar putea să dea cea mai bună școală ?...

Dacă însă creierul este bine organizat și totodată bine instruit, el este ca un pămînt roditor bine însămînțat, ce produce însutit față de ce a primit, sau (ca să lăsăm la o parte stilul figurat, adesea necesar pentru a exprima ceea ce gîndim și pentru a da farmec adevărului însuși) imaginația [1], înălțată prin artă la frumoasa și rara demnitate de geniu, prinde cu exactitate toate raporturile dintre ideile pe care le-a conceput, îmbrățișează cu ușurință o mulțime uimitoare de obiecte, pentru a trage apoi un lung șir de consecințe care nu sînt decît noi raporturi, izvorîte din compararea celor dintîi, cu care sufletul găsește o asemănare desăvîrșită. Iată cum se naște — după părerea mea — spiritul...

---

[1] După La Mettrie, judecata, raționamêntul, memoria etc. sînt forme ale imaginației. (N. red.).

GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ

Face parte din rîndurile inițiatorilor raționa-lismului european din secolul al XVIII-lea. A trăit între anii 1646—1716, făcîndu-și studiile la Leipzig, orașul natal, unde tatăl său era profesor la Universitate.

Leibniz se specializează în drept, obținînd titlul de doctor, dar audiază în același timp cursul de filozofie și matematică.

După terminarea studiilor, nu acceptă catedra care i se oferise la Nürnberg, mergînd la Mainz, unde participă la elaborarea unor texte de legi; în 1672 este trimis într-o misiune la Paris, cu scopul de a abate atenția lui Ludovic al XIV-lea de la un război împotriva Germaniei. Aici vine în contact cu diferiți oameni de știință, printre care matematicianul Huygens.

Din 1676 și pînă la sfîrșitul vieții, Leibniz trăiește la Hanovra, fiind consilier de curte și bibliotecar. Datorită relațiilor de rudenie dintre prințul din Hanovra și regele Prusiei, Leibniz intră în contact cu oamenii de știință și cultură din Berlin, stimulînd înființarea Societății de știință *(1700) al cărui președinte a devenit. La Charlottenburg a elaborat opera sa*

principală Noi eseuri asupra intelectului omenesc *(1704), publicată postum în 1765. La rugămintea reginei Prusiei, scrie* Teodiceea *(1710), după care a elaborat* Monadologia *(1715), editată postum în 1720.*

Leibniz se face cunoscut şi ca matematician prin descoperirea calculului diferenţial, cam în acelaşi timp cu Newton.

Ca filozof, se impune prin teoria substanţei, diferită de cea formulată de Spinoza şi de partizanii scolasticii medievale.

Leibniz respinge ideea unei substanţe unice şi infinite, deoarece aceasta ar duce doar la ideea de divinitate. După opinia sa, substanţă nu este doar ceea ce există prin sine, *ci ceea ce* acţionează prin sine. *Substanţele multiple din univers se caracterizează prin* energie activă.

Ele sînt considerate de Leibniz indivizibile, *de aceea pot fi socotite* eterne. *Gînditorul german ajunge la concluzia că în univers,* reale *sînt doar* monadele *şi* reprezentarea *lor. Materialitatea monadei nu însemnează neapărat* corporalitate, *ci energia care generează mişcare.*

Monadele sînt autonome *şi acţionează* spontan. *Cu adevărat libere sînt numai cele care* gîndesc. *Potrivit concepţiei lui Leibniz, liberă este doar acţiunea determinată de legile interioare ale monadei.*

Metafizica lui Leibniz se cristalizează o dată cu conceptul de reprezentare *care pune în lumină* multiplicitatea *în* unitate *şi se încheie cu noţiunea de* armonie universală *care reliefează* unitatea în multiplicitate. *Dar* armonia prestabilită *care stabileşte comunicarea între monade este statornicită de o* monadă supremă, *prin aceasta filozofia lui Leibniz cu unele implicaţii materialiste face evidente concesii spiritului teologal.*

DESPRE O REFORMĂ A FILOZOFIEI PRIMARE ȘI DESPRE NOȚIUNEA DE SUBSTANȚĂ

Constat că majoritatea dintre cei cărora le place matematica disprețuiesc metafizica, deoarece găsesc, acolo, în matematică, lumina, și nimic altceva decît tenebre în metafizică. Principala cauză constă, cred eu, în aceea că noțiunile generale și cele considerate a fi mai bine cunoscute de către toți au devenit, prin lenea și superficialitatea minții oamenilor, ambigue și obscure, și că definițiile în mod frecvent folosite, departe de-a explica ceva, nu sînt nici măcar nominale.

Și nu este nici o îndoială că răul s-a întins și asupra altor științe care sînt subordonate acestei științe primare și care stabilește reguli.

Astfel, în loc de definiții clare, s-au născut definiții puerile și în loc de axiome cu adevărat universale, reguli generale unde sînt mai multe excepții decît cazuri favorabile.

Și cu toate acestea, adesea, oamenii întrebuințează dintr-un soi de necesitate termenii metafizicii și se măgulesc că înțeleg ceea ce s-au deprins numai să repete. Asta nu se referă numai la substanță, ci și la cauză, acțiune, relație, similitudine și la majoritatea altor termeni generali ale căror definiții exacte și bogate oamenii de rînd le ignoră în mod vădit. Să nu ne mirăm deci, dacă această știință suverană care poartă numele de filozofie primară, și pe

care Aristotel o numea *désirée* mai trebuie cercetată încă. Este adevărat că Platon, în mai multe locuri din dialogurile sale, caută valoarea noţiunilor, şi la fel face şi Aristotel în cărţile cunoscute sub numele de *Metafizică ;* dar nu pare c-ar fi avut mai mult succes. Platonicienii de mai tîrziu au alunecat în cele mai păcătoase extravaganţe ; peripateticienii, mai ales scolasticii, s-au preocupat mai mult de-a agita problemele, decît de-a le rezolva. În timpul nostru, de asemenea, cîţiva oameni iluştri s-au aplecat asupra filozofiei primare, dar fără prea mult noroc. Nu se poate nega că Descartes n-a relevat cîteva lucruri frumoase ; el a avut mai ales meritul că, reînnoind tentativa lui Platon de-a abate minţile de la consideraţii sensibile, a întrebuinţat, util de altfel, scepticismul academic ; dar, curînd, din cauza nestatorniciei şi a pripelii de-a enunţa, el a ratat scopul, nedistingînd ceea ce este cert de aceea ce este incert, făcînd să consiste, în mod eronat, în întindere natura substanţei corporale şi nu a lămurit suficient uniunea dintre suflet şi trup. Sursa acestor erori este o falsă idee despre natura substanţei în general ; el s-a avîntat dintr-un salt la dezlegarea celor mai înalte probleme, înainte de-a fi deslușit noţiunile pe care se sprijinea.

Astfel, nicăieri nu se vede mai bine cît sînt de îndepărtate Meditaţiile sale metafizice de certitudine, ca în inutila tentativă pe care a făcut-o la îndemnul lui Mersenne şi a altora, de a le reîmbrăca în formă matematică. Mai văd şi alte persoane cu o inteligenţă eminentă care au atins metafizica şi uneori au cugetat la ea cu profunzime, dar s-au învăluit într-o asemenea obscuritate, încît păreau mai mult a ghici, decît a demonstra.

În ceea ce mă priveşte, eu cred că aici, mai mult chiar decît în matematici, este nevoie de lumină şi de certitudine, pentru că elementele matematicii îşi poartă cu ele probele şi justificările, ceea ce reprezintă principala cauză a succesului lor, în vreme ce în subiectele de metafizică acest avantaj ne lipseşte.

Iată de ce trebuie un anumit fel de-a avansa şi un fir conducător, al cărui ajutor nu e mai puţin necesar pentru

soluționarea chestiunilor decît metoda lui Euclid în calcule, fără a renunța la claritatea, care nu e cu nimic mai prejos decît cea a vorbirii populare.

Importanța acestor observații va apare mai ales prin accepția pe care eu o dau substanței, care este atît de fertilă, încît din ea se trag toate adevărurile primare și despre Dumnezeu, și despre suflete, și despre natura corpurilor, unele deja cunoscute, dar insuficient demonstrate, altele încă necunoscute și care vor fi de o utilitate excepțională în alte științe. Pentru a oferi o indicație anticipat, voi spune în treacăt că noțiunea de forță (în germană *kraft*, în latină *virtus*), pentru dezvoltarea căreia prevăd o știință specială, *dinamica*, aruncă cea mai mare lumină asupra noțiunii de substanță. Forța activă sau eficace nu este puterea absolută a școlii, nu trebuie să o înțelegem asemeni scolasticilor, ca o simplă facultate sau posibilitate de-a acționa care, pentru a fi efectuată sau redusă la act, ar avea nevoie de un imbold venit din afară, un soi de *stimulus* străin. Adevărata forță activă cuprinde acțiunea în ea însăși ; ea este *entelechia*, posibilitate de mijloc între simpla facultate de-a acționa și actul determinat sau efectuat ; ea conține și acoperă efortul ; ea se determină prin ea însăși în acțiune și nu are nevoie să fie ajutată, ci doar să nu fie împiedicată. Exemplul unei greutăți care întinde coarda de care este suspendată sau acela al unui arc întins poate lămuri această noțiune. Într-adevăr, deși gravitatea sau forța de elasticitate pot și trebuie explicate mecanic prin mișcarea eterului, totuși, ultima rațiune a mișcării în materie este forța consumată în creație, depusă în fiecare corp, dar limitată și împiedecată în mod diferit în natură prin conflictul corpurilor.

Și cred că această forță de-a acționa există în orice substanță și că dă naștere întotdeauna unei acțiuni, în măsura în care nici substanța spirituală, nici chiar substanța corporală nu încetează vreodată de-a acționa ; și aceasta este ceea ce mi se pare că n-au înțeles destul de bine cei care au făcut ca esența corpurilor să constea sau în impenetrabilitate sau numai în extensie și și-au imagi-

nat corpul fiind într-un repaus complet. Va apare din meditaţiile noastre, că substanţa reală nu primeşte de la altă substanţă creată chiar forţa de-a acţiona, ci numai o limitare şi o determinare a propriului său efort preexistent şi a virtuţii sale active. Eu nu vorbesc aici de alte avantaje ce s-ar putea găsi pentru soluţionarea acestei dificile probleme a acţiunii reciproce a substanţelor.

SCRISOARE ASUPRA PROBLEMEI DACĂ ESENȚA CORPULUI STĂ ÎN ÎNTINDERE

Mă întrebați, domnule, motivele care mă fac să cred că ideea de corp sau de materie este alta decît aceea de întindere. Este adevărat, cum spuneți, că mulți oameni destoinici sînt informați astăzi de această convingere, că esența corpului constă în lungime, lățime și adîncime. Totuși există și alții, pe care nu-i putem acuza de prea mult atașament față de scolastică, care nu sînt mulțumiți.

D. Nicole, într-un pasaj din *Eseurile* sale mărturisește că se numără printre aceștia și i se pare că există mai multă prejudecată decît lumină în cei ce nu par înspăimîntați de dificultățile care se întîlnesc aici. Ar trebui o disertație foarte amplă pentru a explica foarte amănunțit cele ce gîndesc asupra lor. Cu toate acestea, iată cîteva considerații pe care le supun judecății dv. și de care vă rog să țineți seamă.

Dacă esența corpului constă în întindere, această întindere singură ar trebui să fie suficientă pentru a justifica toate proprietățile corpului. Dar nu e deloc așa.

Noi observăm în materie o calitate, pe care unii au denumit-o inerție naturală, prin care corpurile rezistă într-un anume fel mișcării ; deci, trebuie întrebuințată o forță oarecare pentru a le aduce în starea aceasta (făcînd

chiar abstracție de gravitate) și un corp mare este mai dificil de clătinat decît un corp mic. De exemplu :

Dacă corpul A în mișcare întîlnește corpul B în repaus, este limpede că, dacă corpul B este, indiferent, în mișcare sau repaus, el se lasă împins de corpul A fără să i se opună și fără să diminueze viteza sau să schimbe direcția corpului A ; după întîlnire, A își va continua drumul și B va merge împreună cu el, devansîndu-l. Dar în natură nu se întîmplă așa. Cu cît corpul B este mai mare, cu atît mai mult va micșora viteza cu care vine corpul A, pînă la a-l obliga chiar să o reducă dacă B este cu mult mai mare decît A. Or, dacă n-ar exista în corpuri decît întinderea sau poziția, adică ceea ce geometrii cunosc ca fiind legat de unica noțiune de mișcare, această întindere ar fi absolut indiferentă în ceea ce privește schimbarea și rezultatul coincidenței corpurilor s-ar explica doar prin compunerea geometrică a mișcărilor ; adică, corpul, după întîlnire, s-ar deplasa întotdeauna cu o mișcare compusă din efectul pe care îl avea înainte de șoc și cel pe care i l-a imprimat întîlnirea cu celălalt, spre a nu-l împiedica în acest caz de întîlnire deci, el s-ar deplasa cu diferența celor două viteze și în direcția sensului.

. . . . . .

Cînd cel mai rapid ar atinge unul mai lent, care îl devansează, cel mai lent ar primi viteza celuilalt și, în general, ele vor merge întotdeauna împreună după întîlnire, iar în particular, cum am spus la început, acela care se află în mișcare îl va antrena și pe cel care se află în repaus, fără să sufere vreo diminuare a vitezei sale și fără ca în toată aceasta, mărimea, egalitatea sau inegalitatea celor două corpuri să fi putut schimba ceva, fenomen care cu nici un chip nu concordă cu experiențele. Și cînd s-ar presupune că mărimea trebuie să modifice mișcarea, nu ar apare deloc elementul esențial pentru stabilirea modalității de-a o estima în detaliu și pentru aflarea direcției și a vitezei rezultate.

În orice caz, se înclină spre opinia că mișcarea se conservă ; în timp ce eu cred că am demonstrat că aceeași forță se conservă și că mărimea sa e diferită de mărimea mișcării.

Toată aceasta dovedește că există în materie altceva decît ce este pur geometric, adică decît întinderea, și schimbarea sa este și schimbarea sa absolută.

Și, cu cît cercetăm mai mult, se observă că trebuie să adăugăm o noțiune superioară sau metafizică, anume cea de substanță, acțiune și forță ; și aceste noțiuni comportă faptul că tot ceea ce admite trebuie să acționeze în mod reciproc și că tot ceea ce acționează trebuie să admită o reacție oarecare și în consecință, că un corp în repaus nu poate fi antrenat de un altul în mișcare fără să schimbe ceva din direcția și din viteza agentului.

Admit că, în mod natural, totul este întins și că nu există de loc întindere fără corp. Nu trebuie totuși să confundăm noțiunile de loc, spațiu sau întindere absolut pură, cu noțiunea substanței care, în afara întinderii, cuprinde rezistența, adică acțiunea și mișcarea.

Acest considerent mi se pare important, nu numai pentru cunoașterea naturii substanței întinse, ci și pentru a nu disprețui, în fizică, principiile superioare și imateriale, în dauna credinței. Căci, deși sînt convins că totul se petrece mecanic în natura corpurilor, nu încetez să cred că înseși principiile mecanicii, adică primele legi ale mișcării, au o origine mult mai sublimă decît cea pe care matematicile pure o pot oferi. Îmi imaginez că, dacă aceasta era mai cunoscută sau mai bine apreciată, multe persoane cuvioase n-ar fi avut o părere așa de proastă despre filozofia corpusculară și filozofii moderni ar fi asociat mai bine cunoașterea naturii cu cea a creatorului său.

Eu nu mă refer asupra altor rațiuni legate de natura corpului căci aceasta nu m-ar duce prea departe.

Traducere de Rodica Pandele,
după Leibniz,
Nouveaux essais sur l'entendement humain, Paris.

FILOZOFIA TEORETICĂ

JOHN LOCKE

Filozof englez (1632—1704) care se înscrie pe linia tradiției gîndirii materialist-empiriste, inaugurată de Bacon și Hobbes.

La Oxford studiază filozofia, științele naturii și medicina, manifestînd o puternică adversitate pentru gîndirea scolastică și o vădită simpatie pentru cartezianism. În 1664 este atașat de ambasadă la Berlin. Dintre prietenii săi menționăm pe Earl Shaftesbury de a cărui filozofie morală a fost puternic influențat.

Pentru scurtă vreme deține anumite demnități înalte de stat, fiind lord cancelar și prim-ministru. În 1688 călătorește în Franța și Italia, iar între anii 1675—1679 trăiește la Montpellier și Paris. În 1683 îl însoțește pe Shaftesbury în Olanda, unde rămîne pînă în 1689, cînd Wilhelm de Orania îi permite să se întoarcă în patrie.

Opera sa fundamentală este Eseu asupra intelectului omenesc *(1670).*

Teoria cunoașterii, formulată de J. Locke însumează atît date din gîndirea lui Bacon, cît și din aceea a lui Descartes. La baza actului de cunoaștere, Locke așază senzația, capabilă să

producă anumite impresii simple. Considerînd că aceasta este unica modalitate de cunoaştere, gînditorul englez respinge teza ideilor înnăscute, *apărată de Descartes.*

Conştiinţa originară este privită de Locke ca o pagină albă pe care sînt înscrise impresiile produse de experienţă. El acceptă însă ideea că reprezentările pot avea surse interne şi externe. Generalizările, ideile complexe nu se pot exprima decît cu ajutorul limbii, destinată să comunice abstracţiuni.

Alături de cunoaşterea prin simţuri, Locke acceptă credinţa, derivată din raţiune, singura aptă să demonstreze existenţa divinităţii. Gîndirea materialistă a lui Locke se interferează cu deismul.

producă anumite impresii simple. Considerînd că aceasta este unica modalitate de cunoaştere, gînditorul englez respinge teza ideilor înnăscute, *apărată de Descartes.*

Conştiinţa originară este privită de Locke ca o pagină albă pe care sînt înscrise impresiile produse de experienţă. El acceptă însă ideea că reprezentările pot avea surse interne şi externe. Generalizările, ideile complexe nu se pot exprima decît cu ajutorul limbii, destinată să comunice abstracţiuni.

Alături de cunoaşterea prin simţuri, Locke acceptă credinţa, derivată din raţiune, singura aptă să demonstreze existenţa divinităţii. Gîndirea materialistă a lui Locke se interferează cu deismul.

ESEU ASUPRA INTELECTULUI OMENESC [1]

Cartea I-a

§ 15. Pe care trepte ajunge mintea să cunoască diverse adevăruri [2]. Mai întîi, simțurile introduc idei particulare și mobilează încăperea încă goală [3] și, mintea familiarizîndu-se treptat cu unele din ele, acestea sînt așezate în memorie și primesc denumiri [4]. Mai tîrziu mintea, mergînd mai departe, derivă din ele altele generale și învață treptat folosirea denumirilor generale. În felul acesta, mintea ajunge să fie înzestrată cu idei și cu elemente de limbaj, materialele asupra cărora ea poate să-și exercite facultatea de a raționa ; și capacitatea de a folosi rațiunea devine pe zi ce trece cu atît mai manifestă cu cît se acumulează mai mult aceste materiale care îi dau de lucru. Dar cu toate că dobîndirea ideilor generale și folosirea termenilor generali și capacitatea de a folosi rațiunea sporesc de obicei împreună, totuși eu nu văd că aceasta

---

[1] Din vol. : John Locke, *Eseu asupra intelectului omenesc* ; traducere de Armand Roșu și Th. Voiculescu, notele aparţin lui Dan Bădărău ; Editura științifică, 1961.

[2] Ajuns în acest punct, Locke începe analiza procesului de formare a ideilor, analiză pe care o va întrerupe curînd pentru a-i combate cu noi forţe pe partizanii teoriei ideilor înnăscute.

[3] Mintea la început este comparată cu o încăpere goală.

[4] Potrivit nominalismului, acest moment este acel al formării ideilor generale.

dovedeşte în vreun fel că ele sînt înnăscute. Recunosc, mintea cunoaşte foarte devreme anumite adevăruri, dar într-un fel care arată că ele nu sînt înnăscute. Căci dacă vom fi cu luare aminte, vom găsi că întotdeauna este vorba de cunoaşterea unor idei dobîndite, nu înnăscute, şi anume mai întîi acelea care sînt întipărite la copii de către lucrurile exterioare, cu care au de-a face cel mai de timpuriu copiii şi care produc cele mai frecvente impresii asupra simţurilor lor. La ideile astfel dobîndite, descoperă probabil că aceasta se întîmplă de îndată ce ea are o oarecare capacitate de folosire a memoriei, de îndată ce este capabilă să reţină şi să cuprindă idei distincte[1]. Dar fie că aceasta se întîmplă atunci, fie că nu, ceea ce este sigur e că ea face acest lucru cu mult înainte ca un copil să poată vorbi ori să ajungă la ceea ce noi numim de obicei „capacitatea de a folosi raţiunea". Căci un copil cunoaşte, înainte de a putea vorbi, tot atît de bine deosebirea dintre ideile de dulce şi de amar (că, adică, dulcele nu este amar), pe cît ştie mai tîrziu, cînd ajunge să vorbească, că pelinul şi zaharicalele nu sînt acelaşi lucru.

§ 16.[2] Un copil nu ştie că trei şi cu patru fac şapte pînă cînd nu devine capabil să numere pînă la şapte şi pînă cînd nu şi-a însuşit denumirea şi ideea de egalitate[3]; iar atunci, de îndată ce i se explică aceste cuvinte, el îşi dă asentimentul faţă de această propoziţie, mai bine-zis îi recunoaşte adevărul. Însă el nu-şi dă atunci lesne asentimentul fiindcă este vorba de un adevăr înnăscut, şi nici nu înseamnă că nu şi-l dăduse pînă atunci fiindcă îi lipsea

---

[1] Judecata este aceea care arată că ideile sînt în stare de acord sau dezacord; în această din urmă categorie intră şi judecata că „dulcele nu este amar".

[2] Acest paragraf consacrat dezvoltării inteligenţei la copil este adesea citat cînd se vorbeşte de metoda „psihogenetică" de care Locke se foloseşte cel dintîi pentru a proceda la analiza spiritului omenesc.

[3] Ideea de egalitate îi serveşte copilului pentru a înţelege egalitatea dintre şapte şi trei şi cu patru.

dovedește în vreun fel că ele sînt înnăscute. Recunosc, mintea cunoaște foarte devreme anumite adevăruri, dar într-un fel care arată că ele nu sînt înnăscute. Căci dacă vom fi cu luare aminte, vom găsi că întotdeauna este vorba de cunoașterea unor idei dobîndite, nu înnăscute, și anume mai întîi acelea care sînt întipărite la copii de către lucrurile exterioare, cu care au de-a face cel mai de timpuriu copiii și care produc cele mai frecvente impresii asupra simțurilor lor. La ideile astfel dobîndite, descoperă probabil că aceasta se întîmplă de îndată ce ea are o oarecare capacitate de folosire a memoriei, de îndată ce este capabilă să rețină și să cuprindă idei distincte [1]. Dar fie că aceasta se întîmplă atunci, fie că nu, ceea ce este sigur e că ea face acest lucru cu mult înainte ca un copil să poată vorbi ori să ajungă la ceea ce noi numim de obicei „capacitatea de a folosi rațiunea". Căci un copil cunoaște, înainte de a putea vorbi, tot atît de bine deosebirea dintre ideile de dulce și de amar (că, adică, dulcele nu este amar), pe cît știe mai tîrziu, cînd ajunge să vorbească, că pelinul și zaharicalele nu sînt același lucru.

§ 16. [2] Un copil nu știe că trei și cu patru fac șapte pînă cînd nu devine capabil să numere pînă la șapte și pînă cînd nu și-a însușit denumirea și ideea de egalitate [3]; iar atunci, de îndată ce i se explică aceste cuvinte, el își dă asentimentul față de această propoziție, mai bine-zis îi recunoaște adevărul. Însă el nu-și dă atunci lesne asentimentul fiindcă este vorba de un adevăr înnăscut, și nici nu înseamnă că nu și-l dăduse pînă atunci fiindcă îi lipsea

---

[1] Judecata este aceea care arată că ideile sînt în stare de acord sau dezacord; în această din urmă categorie intră și judecata că „dulcele nu este amar".

[2] Acest paragraf consacrat dezvoltării inteligenței la copil este adesea citat cînd se vorbește de metoda „psihogenetică" de care Locke se folosește cel dintîi pentru a proceda la analiza spiritului omenesc.

[3] Ideea de egalitate îi servește copilului pentru a înțelege egalitatea dintre șapte și trei și cu patru.

capacitatea de a folosi raţiunea, ci că adevărul propoziţiei îi apare de îndată ce şi-a fixat în minte ideile clare şi distincte [1] desemnate de acele denumiri. Şi atunci el recunoaşte adevărul acelei propoziţii pe aceleaşi temeiuri pe care poate ajunge să ştie mai tîrziu că „este imposibil ca acelaşi lucru să fie şi totodată să nu fie“, după cum se va arăta mai pe larg în cele ce urmează. Aşadar, cu cît ajunge cineva să dobîndească mai tîrziu ideile generale la care se referă acele maxime, ori să alăture în mintea sa ideile desemnate de aceşti termeni, cu atît va ajunge, de asemenea, mai tîrziu să-şi dea asentimentul acelor maxime, căci deoarece termenii lor, împreună cu ideile pe care le desemnează, nu sînt mai înnăscuţi decît aceia de pisică sau de nevăstuică, el trebuie să aştepte pînă cînd timpul şi observaţia îl vor fi făcut să ia cunoştinţă de ei ; şi atunci va fi el în măsură să recunoască adevărul acelor maxime, la prima ocazie care-l va face să alăture în minte aceste idei şi să observe dacă ele sînt în acord sau dezacord [2], potrivit cu ceea ce se spune în acele propoziţii. Şi de aceea este pentru un om matur deopotrivă de la sine evident că optsprezece şi cu nouăsprezece fac treizeci şi şapte, precum şi că unu şi cu doi fac trei, în vreme ce un copil nu recunoaşte o propoziţie tot aşa de neîntîrziat ca şi pe cealaltă. Nu din lipsa capacităţii de a folosi raţiunea, ci din pricină că ideile desemnate de cuvintele optsprezece, nouăsprezece şi treizeci şi şapte nu sînt dobîndite atît de curînd ca ideile desemnate de cuvintele unu, doi şi trei.

---

[1] Expresia de idei clare şi distincte pe care o vom întîlni atît de des la Locke este o reminiscenţă carteziană. Descartes, în *Principes*, I, 45, defineşte ideile clare şi distincte ; este clară o idee „care este prezentă şi manifestă unui spirit atent“ în aşa fel, încît nu are prilejul s-o pună la îndoială în ce priveşte realitatea şi valoarea ; şi este distinctă acea cunoştinţă „care este atît de precisă şi de deosebită de toate celelalte încît nu cuprinde în sine decît ceea ce apare manifest acelui ce o priveşte după cum se cuvine“. Locke examinează această problemă a ideilor clare şi distincte abia în cartea a II-a, cap. XXIX.

[2] În actul judecăţii.

§ 17. Faptul că o propoziție primește asentimentul nostru de îndată ce ne este înfățișată și am înțeles-o, nu dovedește că ea cuprinde un adevăr înnăscut. Așadar, acest subterfugiu al asentimentului general, pe care oamenii l-ar acorda atunci cînd dobîndesc capacitatea de a se folosi de rațiune, dă greș și nu lasă să fie nici o deosebire între acele adevăruri presupuse ca înnăscute și alte adevăruri dobîndite și învățate mai tîrziu ; de aceea unii oameni s-au străduit să le asigure un asentiment general acelor pe care ei le numesc maxime, spunînd că ele primesc asentimentul general de îndată ce sînt înfățișate și sînt înțeleși termenii în care sînt prezentate [1]. Văzînd că toți oamenii, și chiar copiii, își dau asentimentul acestor propoziții de îndată ce le aud și înțeleg termenii lor, ei socot că aceasta este de ajuns pentru a dovedi că ele sînt înnăscute. Căci, din faptul că oamenii, o dată ce au înțeles cuvintele, recunosc întotdeauna aceste propoziții ca adevăruri neîndoielnice, susținătorii ideilor înnăscute ar vrea să tragă concluzia că aceste propoziții au fost cu siguranță implîntate de la început în intelect și că mintea, fără nici o învățătură, la prima lor înfățișare, le aprobă și-și dă imediat asentimentul față de ele, iar după aceea, nu se mai îndoiește niciodată de adevărul lor.

§ 18. Dacă un astfel de asentiment ar fi o dovadă că acele propoziții sînt înnăscute, atunci propozițiile : unu și cu doi fac trei, dulce nu este amar, și o mie altele asemănătoare, ar trebui să fie înnăscute. Ca răspuns la aceasta eu întreb dacă asentimentul prompt ce se acordă unei propoziții de prima dată, cînd termenii ei sînt auziți și înțeleși, este un semn sigur de recunoaștere a unui principiu înnăscut. Dacă nu este așa, atunci în zadar se invocă un asemenea asentiment general drept dovadă pentru aceasta. Dacă se spune că el este o dovadă că e vorba de un principiu înnăscut atunci trebuie să se admită că sînt

---

[1] Este vorba de adevărurile ce apar ca evidente de îndată ce ne sînt prezentate.

înnăscute toate propoziţiile care primesc în general asentimentul de îndată ce sînt auzite. În felul acesta susţinătorii principiilor înnăscute se vor vedea înzestraţi din belşug cu asemenea principii. Căci pe acelaşi temei pe care ei ar vrea ca acele maxime să treacă drept înnăscute, adică pe baza asentimentului care este acordat cînd, la prima dată, termenii sînt auziţi şi înţeleşi, ei trebuie de asemenea să admită că diverse propoziţii privitoare la numere sînt înnăscute ; că, de pildă, „unu şi cu doi fac trei“, că „doi şi cu doi fac patru“ şi o mulţime de alte propoziţii asemănătoare cu privire la numere, cărora oricine le acordă asentimentul de prima dată cînd aude şi înţelege termenii lor [1], trebuie să aibă un loc printre aceste maxime înnăscute. Şi aceasta nu este privilegiul exclusiv al numerelor şi al propoziţiilor referitoare la unele din ele, ci chiar fizica şi toate celelalte ştiinţe ne oferă propoziţii care capătă sigur asentimentul de îndată ce sînt înţelese. De pildă, propoziţia : „două corpuri nu se pot afla în acelaşi loc“ constituie un adevăr înainte de acceptarea căruia nimeni nu stă pe gînduri mai mult decît atunci cînd e vorba de maximele : „este imposibil ca acelaşi lucru să fie şi totodată să nu fie“, „alb nu este negru“, „un pătrat nu este cerc“, „galbenul este altceva decît dulcele“ [2], şi un milion de alte propoziţii de acest fel, sau cel puţin atîtea cîte idei distincte avem, cărora orice om cu mintea sănătoasă trebuie în mod necesar să le dea asentimentul său de prima dată cînd aude şi înţelege ce înseamnă cuvintele lor. Dacă aceşti oameni vor

---

[1] Adică şi aceste adevăruri sînt evidente.

[2] Locke se expune aici în mod voit unei obiecţii pe care o va combate mai departe. Dacă acceptăm principiul contradicţiei, acceptăm şi aplicaţiile acestuia la diverse cazuri ; acesta este chiar rostul unui astfel de principiu. De unde reiese că diversele cazuri, mai mult sau mai puţin corect exprimate de Locke, nu sînt alt fel de adevăruri, ci exemple folosite ocazional ale unui principiu universal ; ele sînt evidente ca şi principiul pe care se bizuie. În paragraful 19 Locke va răspunde că propoziţiile mai puţin generale, departe de a deriva din propoziţii mai generale, se găsesc dimpotrivă la originea acestora.

rămîne credincioşi propriei lor reguli, susţinînd că „asentimentul acordat de prima dată cînd termenii sînt auziţi şi înţeleşi“ este un semn că propoziţia este înnăscută, ei trebuie să admită că există nu numai atîtea propoziţii înnăscute cîte idei distincte au oamenii, ci atîtea cîte propoziţii, în care idei diferite sînt negate una de către alta, pot forma oamenii ; căci orice propoziţie, în care o idee este negată de altă idee diferită de ea, va primi cu siguranţă asentimentul de prima dată cînd vor fi auziţi şi înţeleşi termenii ei la fel ca şi propoziţia generală : „este imposibil ca acelaşi lucru să fie şi totodată să nu fie“ sau ca aceasta care este fundamentul său şi este dintre amîndouă mai uşor de înţeles : „acelaşi lucru nu este diferit“, şi potrivit cu aceasta ei vor avea nenumărate propoziţii înnăscute numai de acest fel, fără să mai vorbim despre altele. Deoarece însă nici o propoziţie nu poate să fie înnăscută dacă ideile la care se referă ea nu sînt înnăscute, aceasta va însemna că toate ideile noastre despre culori, sunete, gusturi, forme etc., să fie considerate ca înnăscute ; ceea ce ar contrazice mai mult decît orice altceva raţiunea şi experienţa. Sînt de acord, asentimentul universal şi prompt dat atunci cînd termenii unei propoziţii sînt auziţi şi înţeleşi, este un semn de evidenţă de la sine, dar deoarece evidenţa de la sine nu depinde de întipăriri înnăscute, ci de altceva (după cum vom arăta mai departe), ea revine mai multor propoziţii despre care nimeni nu a fost încă atît de absurd încît să pretindă că sînt înnăscute.

GEORGE BERKELEY

Gînditor de origine irlandeză; a trăit între anii 1685—1753, fiind episcop de Cloyne.

Operele sale principale sînt Tratat asupra principiilor cunoașterii omenești *(1710)* și Trei dialoguri între Hylos și Philonous *(1713).*

Într-un anume fel, s-ar putea spune că Berkeley se comportă față de filozofia propagată de J. Locke ca și Spinoza față de Descartes. Dar pe cînd spiritul critic al filozofului olandez îl duce spre monismul materialist, Berkeley ancorează în cele din urmă în idealismul subiectiv.

Dacă Locke acceptase ideea existenței unei realități obiective, Berkeley o așază sub semnul întrebării. Pornind de la premiza cunoașterii prin percepții și reprezentări, gînditorul englez ajunge la concluzia că realitatea nu este, în ultimă instanță, decît o sumă a reprezentărilor ființei umane.

După opinia sa, nu există decît stări spirituale care au caracterul unor substanțe nemijlocite, cu o existență autentică, în vreme ce existența corpurilor nu poate fi decît reprezentată.

El respinge ipoteza unei lumi corporale şi nu admite decît ideile ca obiect al reprezentării. Berkeley acceptă şi el ideea de divinitate ca un produs al raţiunii creatoare. Demonstraţia sa duce spre panteism.

Idealismul subiectiv propagat de Berkeley face din el un adversar al filozofiei materialiste, profesată de gînditorii iluminişti dar reprezintă în acelaşi timp baza gnoseologică a sentimentalismului în literatura engleză a secolului al XVIII-lea, influenţa sa fiind evidentă în operele unor scriitori ca Edward Young, Thomas Gray, Oliver Goldsmith, Laurence Sterne.

PRINCIPIILE CUNOȘTINȚEI OMENEȘTI[1]

NU EXISTĂ IDEI GENERALE ABSTRACTE

6. Pentru a înlesni cititorului înțelegerea a ceea ce urmează, se impune să fac în introducere unele observațiuni prealabile asupra naturii și întrebuințării greșite a limbii. Relevînd această problemă, însă, sînt nevoit într-o măsură oarecare să anticipez asupra scopului meu principal, și să arăt cauza care în cea mai mare parte a încurcat speculațiunea și a cauzat nenumărate erori și dificultăți, aproape în toate cunoștințele. Această cauză constă în părerea că sufletul are puterea de a-și forma idei abstracte sau noțiuni. Cel care nu e complet străin de scrierile și discuțiunile filozofice trebuie neapărat să admită că o mare parte din ele tratează despre idei abstracte. Acestea sînt considerate ca obiect special al științelor care poartă numele de *Logică* și *Metafizică*, și ca problema a tot ceea ce face parte din noțiunea celei mai abstracte și sublime învățături, unde abia se va găsi tratată o chestie, care să nu se bazeze pe presupunerea că sufletul are idei abstracte și le cunoaște foarte bine.

7. În genere e recunoscut că însușirile sau modurile lucrurilor nu există fiecare aparte prin sine și izolat de cele-

---

[1] Din *Antologia filozofică* (N. Bagdasar, Virgil Bogdan și C. Narly), 1943.

lalte, ci că în același obiect sînt totdeauna legate și contopite mai multe calități. Sufletul însă, precum se zice, e capabil a privi fiecare calitate în parte sau independent de toate celelalte cu care e unită, și astfel își formează idei abstracte. De ex. : printr-o senzație vizuală se observă un obiect extins, colorat și mișcat ; sufletul dizolvă în părțile sale simple și constituente această idee mixtă și compusă, și privind fiecare însușire în parte și izolată de rest, își formează ideile despre întindere, culoare și mișcare. Prin aceasta însă, nu se presupune că mișcarea sau culoarea poate exista fără întindere, ci numai că sufletul e în stare să-și formeze, prin *abstracțiune*, ideea de culoare, fără a concepe în același timp întinderea și ideea de mișcare, fără culoare și întindere.

8. Sufletul observă de asemenea, că toate întinderile particulare, percepute prin senzație, au ceva comun și asemănător, iar altceva specific, și anume cutare sau cutare formă sau mărime, prin care se deosebesc unele de altele ; el privește separat sau scoate afară ceea ce este comun tuturora, formîndu-și astfel o foarte abstractă idee despre întindere, care nu este nici linie, nici suprafață, nici corp și n-are nici o formă sau mărime, ci este o idee complet deosebită de toate acestea. În același fel, sufletul lasă la o parte, din culorile particulare percepute prin senzație, tot ceea ce o deosebește pe una de alta, și consideră ceea ce este comun tuturora, formîndu-și o idee abstractă despre culoare, care nu este nici roșie, nici albastră, nici albă și nici n-are o nuanță determinată. Și astfel, sufletul, despărțind mintal nu numai mișcarea de corpul mișcat, ci și de figura pe care el o descrie și de toate direcțiunile și iuțelile particulare, formează ideea abstractă de mișcare, o idee care corespunde deopotrivă tuturor mișcărilor particulare ce pot fi percepute prin senzație.

9. Și precum mintea își formează idei abstracte despre însușirile sau modurile lucrurilor, tot așa, prin aceeași izolare sau despărțire mintală, obține ideile abstracte despre cele mai compuse ființe, care conțin în ele o mulțime de calități coexistente. Spre ex. : sufletul observă că Petru,

Iacob și Ioan se aseamănă între ei prin anumite trăsături comune de statură sau de alte calități : atunci din ideea complexă sau compusă pe care o are despre Petru, Iacob și Ioan și orice altă persoană particulară, el lasă la o parte tot ceea ce e specific fiecăruia dintre ei, considerînd numai ceea ce le este comun, și astfel își formează o idee abstractă despre ceea ce aparține deopotrivă fiecăruia dintre acești indivizi, neconsiderînd pe deplin și separînd toate acele împrejurări și diferențieri care ar contribui la formarea unei idei despre o existență particulară. Și astfel, se zice că ajungem la ideea abstractă de *om* sau, dacă doriți, *omenire* sau *natura omenească*, în care idee e conținută și aceea de culoare, fiindcă nu există nici un om fără ea ; dar ea nu poate fi nici albă, nici neagră, nici orice alta particulară, fiindcă nu există nici una la care să participe toți oamenii la fel. De asemenea e cuprinsă în ideea de om și ideea de statură, dar nici ideea unei staturi zvelte, sau mici, sau mijlocii, ci cu totul altceva, format prin abstracție. Și așa despre toate celelalte calități. Mai mult încă, dat fiind că există o mulțime de alte ființe, care în unele privințe, dar nu în toate, participă la ideea complexă de om, sufletul lasă la o parte toate însușirile specifice ale unui om și, considerînd numai pe acelea care sînt comune tuturor ființelor viețuitoare, el își formează ideea de animal, făcînd abstracție nu numai de toți indivizii, ci și de păsări, mamifere, pești și insecte. Părțile constitutive ale ideii abstracte de animal sînt : *corp, viață, senzație* și *mișcare spontană*. Prin corp se înțelege corpul fără nici o formă sau figură particulară, fiindcă nu există nici o formă sau figură, care să fie comună tuturor animalelor ; de asemenea, fără nimic care să-l acopere, fie păr sau pene sau solzi, dar nici nud, căci părul, penele, solzii și nuditatea sînt semnele distinctive ale animalelor, particulare, și din această cauză ele au rămas în afară de ideea abstractă. După același principiu, mișcarea spontană nu poate să fie nici mersul, nici zborul, nici tîrîrea ; dar cu toate acestea ea este o mișcare : nu e însă ușor de înțeles ce fel de mișcare este.

10. Dacă alţii au această facultate admirabilă de a-şi forma idei abstracte, ei vor şti mai bine să ne-o spună ; din partea mea (pot afirma că nu o posed) ştiu într-adevăr că am facultatea de a-mi imagina sau reprezenta ideile acelor lucruri particulare pe care le-am observat odată, compunîndu-le sau separîndu-le unele de altele în diferite feluri. Îmi pot imagina un om cu două capete sau părţile de sus ale unui cal. Îmi pot reprezenta o mînă, un ochi, un nas, fiecare din aceste organe în parte şi izolat de restul trupului. Atunci însă, orice mînă sau ochi pe care mi-l voi reprezenta va trebui să aibă o anumită culoare sau formă particulară. Trebuie de asemenea ca ideea de om, pe care mi-o formez, să fie o idee despre un om alb, sau negru, sau brun, drept sau gîrbovit, lung sau scurt, sau, în fine, de o statură mijlocie. Prin nici o sforţare mintală nu voi ajunge să-mi formez idei abstracte de felul cum le-am descris mai sus. E de asemenea imposibil să-mi formez o idee abstractă despre mişcare, care să nu implice şi pe aceea despre corpul mişcat şi să nu exprime nici o viteză, sau încetineală sau direcţie, fie ea dreaptă sau curbă ; şi aceeaşi afirmaţie se poate face despre orice altă idee abstractă şi generală. Pentru a vorbi răspicat, zic că într-un anumit sens sînt în stare să fac abstracţiuni şi anume cînd privesc unele părţi sau calităţi particulare, izolîndu-le de altele cu care sînt unite într-un obiect oarecare, deşi pot exista fără ele. Dar tăgăduiesc că prin abstracţiune pot despărţi mintal sau concepe separat calităţi care nu pot exista separat, sau că îmi pot forma o noţiune generală, făcînd abstracţie de orice calitate particulară în felul sus amintit, aceste două feluri fiind înţelesul obişnuit al termenului abstracţiune. Şi sînt motive pentru a presupune că cei mai mulţi dintre oameni se găsesc în aceeaşi stare ca şi mine. Oamenii simpli şi neînvăţaţi nu pretind că posedă noţiuni abstracte. Ei zic că ele se formează numai cu greu şi nu se dobîndesc decît cu multă trudă şi mult studiu : deci, putem conchide cu drept cuvînt, că dacă există astfel de noţiuni, atunci ele se mărginesc numai la oamenii învăţaţi.

11. Trec la examinarea argumentelor, care pot fi aduse spre apărarea doctrinei abstracțiunii, și încerc dacă pot descoperi motivele care determină pe oamenii de știință să accepte o părere atît de străină concepțiilor comune, precum pare a fi aceea despre abstracțiune. Un foarte apreciat filozof, decedat deunăzi, a fost acela care a dat multă importanță acestei teorii, crezînd, precum se pare, că posesiunea ideilor abstracte este ceea ce, din punct de vedere al înțelegerii, constituie cea mai mare deosebire între om și animal. „Posesiunea ideilor generale", zice el, „este ceea ce constituie distincția perfectă dintre om și animal : ea formează o superioritate la care animalele nu pot ajunge în nici un caz, cu toate însușirile lor. Căci e evident : la animale, noi nu observăm urme din care am putea deduce că ele se folosesc de semne generale pentru idei universale : deci, aceasta ne îndreptățește a presupune că ele n-au facultatea de a forma abstracțiuni sau idei generale, deoarece nu se folosesc de cuvinte sau de alte semne generale". Puțin mai departe el zice : „puteți deci presupune că, tocmai în această privință, speciile animalelor se deosebesc de oameni, și că aceasta este diferența proprie care le separă și sfîrșește prin a pune între animale și oameni o așa mare distanță. Căci dacă în general animalele au idei și dacă nu sînt simple mașini (ceea ce unii presupun), atunci nu putem tăgădui, că într-o măsură oarecare au și rațiune. Mi se pare atît de evident că sînt unele care raționează în anumite împrejurări, încît mi se pare că au senzații, dar aceasta se petrece numai în idei particulare, tocmai după cum le primesc cu ajutorul simțurilor. Cele mai înaintate dintre ele sînt legate în sfera acestor limite înguste și, după părerea mea, nu sînt în stare de a le depăși printr-o abstracție oarecare". (Locke : *Essay on Human Understanding*, Cartea II, Cap. I.) Sînt de acord cu acest autor erudit că animalele nu ajung la facultatea de a forma abstracțiuni. Însă dacă aceasta e însușirea prin care se disting animalele, atunci mi-e teamă că printre ele trebuie socotită și o mare parte din cei considerați ca oameni. Cauza aici relevată, pentru care nu se poate presupune că animalele au

idei abstracte generale, este observarea că ele nu se folosesc de cuvinte sau de alte semne generale ; este deci bazată pe presupunerea că întrebuințarea cuvintelor implică posesiunea ideilor generale. Din aceasta reiese că oamenii sînt în stare de a forma idei generale sau abstracțiuni, fiindcă se folosesc de cuvinte. Că aceasta e părerea și argumentarea autorului se va arăta mai jos prin răspunsul pe care-l dă la întrebarea pusă într-un alt pasaj și anume : „Deoarece toate lucrurile existente sînt particulare, cum ajungem la termeni generali ?“. Răspunsul lui este : „Cuvintele devin generale prin întrebuințarea lor ca semne de idei generale“. („*Essay on Human Understanding*“, Cartea I, Cap. III.) Dar eu cred că un cuvînt devine general prin faptul că se întrebuințează ca un semn, nu al unei idei generale abstracte, ci al mai multor idei particulare, fiecare din acestea fiind sugerate indiferent minții noastre prin acest cuvînt. Spre exemplu, cînd se zice : „schimbarea survenită în mișcare e proporțională cu forța imprimată“, sau : „ceea ce are întindere este divizibil“, aceste teoreme trebuie înțelese ca referitoare la mișcare și întindere în general și totuși nu va rezulta că sugerează minții mele o idee despre mișcare fără nici un corp mișcat sau fără nici o direcție și iuțeală determinată sau că trebuie să concep o idee abstractă generală despre întindere care nu este nici linie, suprafață sau corp solid, și nici mare, mică, neagră, albă, sau roșie și nici de o altă culoare determinată. Se trage numai concluzia că teorema despre orice mișcare particulară ce se consideră, fie rapidă sau înceată, perpendiculară, orizontală sau oblică, sau în orice altă formă, se dovedește în toate cazurile egal de adevărată. Și așa e cazul cu ideea despre întinderea particulară, unde nu importă dacă e o linie, o suprafață, sau un corp, dacă e o mărime sau alta, sau dacă e figură.

12. Dacă observăm cum devin generale ideile, ne putem mai bine da seama cum devin cuvintele. Și aici am să declar, că nu tăgăduiesc absolut de loc existența ideilor generale, ci numai pe aceea a ideilor generale abstracte ·

căci în rîndurile de mai sus, unde am amintit ideile generale, se subînţelege formarea lor prin abstracţiune în felul cum l-am descris în secţia 8 şi 9. Deci, dacă vrem să atribuim un înţeles determinat cuvintelor noastre şi să vorbim numai despre ceea ce de fapt putem concepe, atunci, după părerea mea, trebuie admis că o idee care, considerată în sine, e particulară, devine generală prin faptul că se întrebuinţează pentru a reprezenta sau înlocui toate celelalte idei particulare de acelaşi gen. Pentru a dovedi aceasta printr-un exemplu, să presupunem, că un geometru demonstrează metoda de a se tăia o linie în două părţi egale. El trage, de exemplu, o linie neagră mare de un cot : această linie, care în sine e particulară, e totodată, din punct de vedere al semnificării ei, generală, fiindcă este aici întrebuinţată pentru a reprezenta orice altă linie particulară. Aşa că ceea ce e demonstrat în privinţa ei e dovedit şi în privinţa tuturor liniilor, cu alte cuvinte, se referă la linie în general. Şi precum această linie particulară devine generală prin întrebuinţarea ei ca un semn, tot aşa se face general numele „linie“ care, luat în mod absolut, e particular, luat însă ca un semn, e general. Şi precum acea linie datoreşte generalitatea ei nu faptului că este semnul unei linii generale sau abstracte, ci numai semnul tuturor liniilor particulare care ar putea să existe, tot aşa trebuie presupus că amintitul nume îşi derivă generalitatea sa dintr-o asemenea cauză, adică din toată suma liniilor particulare pe care el le semnifică fără deosebire.

13. Pentru a arăta cititorului şi mai clar natura ideilor abstracte şi scopul pentru care se crede necesar să ne folosim de ele, am să mai adaug un pasaj din : „*Essay on Human Understanding*“, care sună precum urmează : „Pentru copiii sau oamenii fără practică de gîndire ideile abstracte nu sînt ceva atît de obişnuit sau uşor de format ca ideile particulare : dacă oamenilor adulţi le par a fi uşor de format, aceasta se explică prin faptul că în urma unei obişnuinţe continue de a le întrebuinţa, ele au devenit uşor de format. Căci dacă reflectăm cu atenţie asu-

pra lor, vom găsi că ideile generale sînt ficţiuni sau creaţii ale sufletului, legate de anumite dificultăţi care nu ne vin în minte aşa de uşor cum am crede. De exemplu : oare nu e necesară o anumită muncă şi dibăcie pentru a-şi forma ideea generală de triunghi (ceea ce nu este însă cea mai abstractă şi cuprinzătoare idee şi cea mai greu de format) ; căci ea trebuie să fie ideea despre un triunghi, care nu e nici oblic, nici dreptunghiular, nici echilateral, isoscel sau scalen, ci dintr-o dată tot şi nimic din toate acestea ? Într-adevăr, o astfel de idee este ceva necomplet, care nu poate exista, o idee, care e formată din combinarea anumitor părţi din idei diferite şi inconsistente. E adevărat, sufletul în starea sa imperfectă are nevoie de astfel de idei, şi face toate sforţările de a le forma pentru scopul înlesnirii comunicărilor şi lărgirii cunoştinţelor, sforţări spre care e foarte înclinat din fire. Dar sînt motive de a presupune cu drept cuvînt că astfel de idei sînt semne ale imperfecţiunii noastre. În sfîrşit, cele spuse arată cel puţin că ideile cele mai abstracte şi generale nu sînt acelea cu care sufletul se obişnuieşte în primul rînd şi în mod foarte uşor, nici ideile pe care se bazează primele sale cunoştinţe“ (Cartea IV, cap. VII, Secţia 9). Dacă cineva are facultatea de a-şi forma o idee despre un astfel de triunghi, cum e descris aici, atunci e zadarnică încercarea de a discuta aceasta cu el şi eu nici n-aş încerca-o. Tot ceea ce doresc e ca cititorul să-şi dea seama complet şi exact, dacă posedă o astfel de idee sau nu. Şi aceasta, mi se pare, nu poate fi lucru greu pentru mine. Ce-i mai uşor pentru oricine decît puţină introspecţie şi o încercare de a constata dacă are sau poate să aibă o idee corespunzătoare descrierii de mai sus a ideii generale despre triunghi, care nu-i „nici oblic, nici dreptunghiular sau echilateral, isoscel sau scalen, ci dintr-o dată tot şi nimic din acestea“.

15. De asemenea, eu consider ideile abstracte ca tot atît de puţin necesare pentru lărgirea cunoştinţelor cît şi pentru a comunica unii cu alţii. Ştiu cît de accentuată este părerea că orice cunoaştere şi demonstraţie se face cu ajutorul noţiunilor universale, ceea ce eu admit pe deplin.

Dar nu cred că acele noţiuni sînt formate din abstracţia descrisă mai sus, fiindcă, după cum pot judeca, universalitatea nu constă în natura absolută, pozitivă, a unui lucru sau în noţiunea sa, ci în raportul pe care universalul îl are cu lucrurile particulare, pe care le semnifică şi le reprezintă ; şi datorită acestui raport, obiectele, numele, sau noţiunile, care în natura lor proprie sînt *particulare,* devin *universale.* De asemenea, dacă demonstrez o teoremă oarecare despre triunghi, se presupune că am în vedere ideea universală a triunghiului, ceea ce însă nu înseamnă, că aş putea să-mi formez o idee despre triunghi, care să nu fie nici echilateral, nici scalen, nici isoscel ; înţelesul e că triunghiul particular pe care-l consider, fie el de orice fel, înlocuieşte şi reprezintă orice triunghi cu laturi drepte, şi în acest sens ideea e universală. Aceasta mi se pare pe deplin clar şi nu conţine nici o dificultate.

24. Dar îndată ce cunoaştem că aceasta e o greşeală, putem mai uşor evita să nu fim induşi în eroare de cuvinte. Cel care ştie că n-are decît idei particulare, nu se va osteni să afle şi să conceapă o idee abstractă, care e legată de un nume oarecare. Şi cel care ştie că un nume nu totdeauna stă pentru o idee, se va feri de truda zadarnică de a căuta idei acolo unde ele nu pot fi aflate. Ar fi de dorit, deci, ca fiecare să-şi dea cea mai mare silinţă de a-şi dobîndi o idee clară asupra ideilor pe care vrea să le examineze, despărţind de ele toată grămada de cuvinte îngreunătoare, care contribuie atît de mult la orbirea judecăţii şi împiedecă atenţiunea noastră. În zadar îndreptăm noi privirile spre cer şi scormonim intestinele pămîntului, în zadar consultăm scrierile oamenilor învăţaţi şi urmăm paşii obscuri ai antichităţii : trebuie numai să dăm la o parte cortina cuvintelor, ca să contemplăm pomul cel mai frumos al cunoaşterii, ale cărui fructe sînt excelente şi pe care le putem strînge cu mîna noastră.

25. Dacă nu ne străduim a scăpa primele principii ale cunoaşterii de masa inutilă a cuvintelor, atunci toate meditaţiunile noastre vor fi fără rost ; noi vom putea trage concluziuni după concluziuni şi totuşi nu vom deveni mai

înțelepți. Cu cît mergem mai departe, ne vom pierde în erori cu mult mai necorijabile și ne vom încurca în mai multe dificultăți și erori. Deci, cine se hotărăște a citi paginile următoare, îl rog să-și facă pe baza cuvintelor mele meditațiile proprii și să se străduiască a ajunge la aceeași ordine de idei pe care am urmat-o eu cînd am scris aceste pagini. Așa îi va fi ușor să descopere adevărul sau falsitatea celor spuse și va scăpa de orice risc de a fi înșelat de cuvintele mele ; și eu nu văd cum va putea să cadă în eroare, considerînd propriile sale idei pure și nedeghizate.

ETIENNE BONNOT DE CONDILLAC

Este un popularizator al ideilor lui J. Locke pe care încearcă să le urmărească pînă la ultimele lor consecinţe pentru a da o explicaţie mai complexă procesului de cunoaştere.

Operele sale fundamentale sînt Încercare asupra originii cunoaşterii omeneşti *(1746) şi* Tratat despre senzaţii *(1754). După părerea sa, Locke nu a izbutit să clasifice specificitatea surselor interne şi externe ale cunoaşterii. Berkeley a intuit acest gol, dar nu a găsit o soluţie adecvată prin reducerea percepţiei exterioare la cunoaşterea internă.*

Consider că înţelegerea *şi* reflecţia *pot fi cunoscute în profunzime numai prin raportarea lor la* senzaţie, *care demonstrează ce este* începutul, *dar nu* esenţa *vieţii spirituale. Gîndirea este, după opinia lui Condillac, o formă* rafinată, purificată *a senzaţiei.*

În Tratatul despre senzaţii *autorul precizează că amintirea, comparaţia, judecata, reflecţia, cunoaşterea etc. reprezintă forme ale observaţiei, iar afecte ca* dorinţa, voinţa *sînt forme ale* cerinţei, *originea tuturor acestora, în ultimă instanţă, fiind* senzaţia.

Condillac consideră că în spiritul definițiilor sale genetice, percepția și conștiința reprezintă același lucru. Senzația vie se transformă astfel în observație și aceasta prin efectul ei duce la cristalizarea memoriei, conștiința fiind concepută de gînditorul francez ca o senzație transformată.

Afectele sînt și ele analizate pe aceeași cale, deoarece după opinia lui Condillac toate senzațiile trezesc plăcerea sau neplăcerea.

Explicațiile lui Condillac au un vădit caracter mecanicist. Concepția sa despre existență este dualistă.

Capitolul X

DESPRE ODIHNA, DESPRE SOMNUL ȘI DESPRE TREZIREA UNUI OM LIMITAT LA SIMȚUL PIPÂITULUI

1. Statuia noastră consideră că mișcarea este o stare atît de firească, ea e atît de curioasă să circule pretutindeni și să pună mîna pe orice, încît, fără îndoială, nu prevede starea de inactivitate în care va cădea în mod inevitabil. Dar încetul cu încetul, puterile o părăsesc și începînd să simtă oboseala care o cuprinde, luptă un timp împotriva ei cu ajutorul dorinței de a continua să se miște ; în cele din urmă, repausul devine cea mai puternică dintre nevoile ei, încît curiozitatea începe să-i slăbească. Atunci brațele îi cad de-a lungul trupului și statuia rămîne nemișcată.

2. Totuși, activitatea memoriei sale încă n-a dispărut și-i dă impresia că nu mai trăiește decît din amintirea a ceea ce a fost ; însă, memoria se odihnește la rîndul ei ; ideile pe care le aduce la suprafață slăbesc pe nesimțite și par să se piardă într-o depărtare de unde mai aruncă doar o lumină care se va stinge. În sfîrșit, toate facultățile ațipesc și aceasta constituie pentru statuie somnul.

3. După cîteva ore somnul începe să-i redea forțele. Ideile îi revin treptat ; se pare că ele nu apar decît pentru

[1] Din volumul : Condillac, *Tratatul despre senzații*, traducere de Iulia Soare, note de Dan Bădărău, Editura științifică, 1962.

a dispare şi sufletul statuii noastre, suspendat între somn şi veghe, se simte ca un abur uşor care se împrăştie şi se formează de la un moment la altul. Totuşi, mişcarea renaşte încetul cu încetul în părţile corpului său, ideile ei se fixează, deprinderile revin, sufletul îi este restituit în întregime şi statuia are impresia că renaşte.

Trezirea aceasta i se pare delicioasă. Se pipăie mirată cu mîinile, apoi le poartă asupra a tot ceea ce o înconjură ; încîntată că se regăseşte şi că mai regăseşte obiectele care îi sînt familiare, simte reînviind în ea mai puternic decît oricînd curiozitatea şi dorinţele de altădată. Atunci se lasă toată în voia lor, circulă dintr-un loc într-altul, recunoaşte ceea ce a cunoscut înainte şi dobîndeşte noi cunoştinţe. În felul acesta ajunge să obosească a doua oară şi, cedînd sfîrşelii, adoarme iar.

4. Trecînd de mai multe ori prin aceste stări diferite, statuia se va deprinde să le prevadă şi să le considere atît de firești, încît va ajunge să adoarmă şi să se trezească fără să se mai mire.

5. Ceea ce o ajută să le deosebească este amintirea de a fi trecut de la una la alta. La început a simţit că puterile o părăsesc pe nesimţite, apoi că renasc deodată. Această trecere bruscă de la o inactivitate totală la exerciţiul tuturor facultăţilor sale o izbeşte, o surprinde şi îi dă impresia că trăieşte o viaţă nouă. Iată deci cum e de ajuns contrastul dintre momentul de slăbiciune care a precedat somnul şi cel de forţă cînd statuia se trezeşte, pentru ca să se simtă ca şi cum ar fi încetat să existe. Dacă ar fi recăpătat folosinţa facultăţilor sale treptat, n-ar fi putut observa nimic asemănător.

6. Totuşi, ea nu-şi poate închipui cam ce înseamnă starea din care iese la deşteptare, nu evaluează durata şi nu ştie nici măcar dacă a durat. Căci nimic n-o poate face să presupună că ar fi existat înăuntrul sau în afara ei o succesiune oarecare. Ea nu are deci nici o noţiune în legătură cu starea de somn şi nu distinge starea de veghe decît datorită zguduirii ce-i imprimă toate facultăţile sale, în clipa cînd îşi recapătă forţele.

Partea a IV-a

Capitolul III

DESPRE JUDECĂȚILE ASUPRA BUNĂTĂȚII ȘI FRUMUSEȚII LUCRURILOR, AȘA CUM LE FORMULEAZĂ UN OM LĂSAT ÎN VOIA LUI

1. Cuvintele bunătate și frumusețe desemnează acele calități prin care lucrurile contribuie la plăcerile noastre. Prin urmare, orice ființă sensibilă are idei despre o bunătate și despre o frumusețe relative la ea.

Într-adevăr, se numește bun ceea ce place mirosului sau gustului și se numește frumos ceea ce place vederii, auzului sau pipăitului.

Binele și frumosul sînt relative și la pasiuni sau la spirit. Ceea ce desfată pasiunile e bun, ceea ce place spiritului e frumos, iar ceea ce place în același timp pasiunilor și spiritului este și bun și frumos.

2. Statuia noastră cunoaște mirosuri și gusturi plăcute, precum și obiecte care-i trezesc pasiunile ; așadar ea are ideea a ce este bun. Mai cunoaște și obiecte pe care le vede, le aude, le pipăie și la care spiritul ei se gîndește cu plăcere ; așadar are și ideea a ce e frumos.

3. O consecință a acestei situații este că bunul și frumosul nu sînt absolute, ci variază potrivit caracterului celui care le judecă și potrivit structurii sale [1].

4. Bunul și frumosul își fac servicii reciproce. Statuia privește o piersică și-i place pentru că e viu colorată ; în

---

[1] Titlul acestui capitol nu trebuie pierdut din vedere. Ne gîndim la un om care trăiește singur, fără să examinăm care e bunătatea sau frumusețea lucrurilor, ci numai ce fel de judecăți cu privire la ele poate el să facă. Nu tot ceea ce judecă el că e bun va fi bun din punct de vedere moral, după cum nu tot ce va găsi el frumos va fi într-adevăr așa.

ochii ei, piersica e frumoasă. Imediat după aceea gustul ei îi revine în minte, atunci o privește cu și mai multă plăcere, găsind-o și mai frumoasă.

Statuia mănîncă această piersică și plăcerea produsă de vederea ei vine să se adauge plăcerii de a gusta din ea, făcînd-o și mai bună.

5. Utilitatea contribuie la bunătatea și la frumusețea lucrurilor. Fructele bune și frumoase numai pentru plăcerea de a le vedea și a le gusta sînt mai bune și mai frumoase cînd ne gîndim că ne pot reface forțele.

6. Noutatea și raritatea își aduc și ele contribuția ; căci surprinderea produsă de un obiect bun și frumos prin el însuși, împreună cu greutatea de a intra în posesia lui, sporesc plăcerea ce procură.

7. Bunătatea și frumusețea lucrurilor constă într-o singură idee sau în mai multe idei avînd anumite raporturi între ele. Un singur gust, un singur miros pot fi bune ; lumina este frumoasă, un sunet luat separat poate fi frumos.

Cînd sîntem însă în prezența mai multor idei, socotim că un obiect e mai bun sau mai frumos în măsura în care ideile despre el se deslușesc mai ușor și raporturile dintre ele pot fi observate mai bine ; căci în cazul acesta, el produce o plăcere mai mare. Un fruct în care deosebim mai multe gusturi la fel de plăcute e mai bun decît unul singur din aceste gusturi ; un obiect ale cărui culori își sporesc reciproc strălucirea e mai frumos decît lumina singură.

Organele nu pot surprinde în mod precis decît un anumit număr de senzații și spiritul poate compara numai un anumit număr de idei în același timp ; cînd sînt prea multe se produce o confuzie care dăunează plăcerii și, prin urmare, bunătății și frumuseții lucrurilor.

Un număr mic de senzații sau de idei se mai confundă dacă una dintre ele este cu mult mai pronunțată decît celelalte. Asta înseamnă că pentru a face simțite adevărata bunătate și adevărata frumusețe a lucrurilor, amestecul trebuie realizat în anumite proporții.

8. Statuia noastră poate cuprinde mai multe idei și mai multe raporturi datorită exercițiului organelor și spiritului său. Așadar, binele și frumosul depind și de folosința pe care s-a învățat s-o dea facultăților sale. Cutare lucru, care a fost odată foarte bun sau foarte frumos, nu va mai fi astfel, la un moment dat, în timp ce un altul, căruia nu-i acordase nici o atenție, va deveni foarte bun și foarte frumos.

Acum, ca și în alte ocazii, statuia va judeca numai în raport cu ea. La început, își ia drept model obiectele care au o contribuție mai directă la fericirea ei și pe urmă le judecă pe celelalte după aceste modele, avînd impresia că sînt cu atît mai frumoase cu cît asemănarea dintre ele e mai mare. Căci după ce a făcut această comparație, le privește cu o plăcere pe care n-o încercase încă. De pildă, un pom încărcat de fructe îi place și o determină să considere plăcută vederea altui arbore, care deși neroditor seamănă oarecum cu primul.

9. E cu neputință să ne închipuim toate diferitele judecăți pe care le va forma potrivit cu împrejurările; ar fi, de altfel, o cercetare destul de inutilă. E de ajuns să observăm că statuia, ca și noi, cunoaște o bunătate reală și o frumusețe reală; iar dacă ideile ei în aceste domenii sînt mai puțin numeroase, faptul e explicabil cînd ne gîndim că are mai puține nevoi, mai puține cunoștințe și mai puține pasiuni.

VOLTAIRE

François-Marie Arouet, cunoscut sub numele Voltaire, s-a născut în 21 noiembrie 1694 la Paris şi a murit înconjurat de mari onoruri, în capitala Franţei, în 30 mai 1778.

Face studii la colegiul Louis le Grand, unde îşi formează o solidă cultură clasică. Se dedică după aceasta literelor, refuzînd orice alte profesiuni cu caracter practic.

Conflictul cu cavalerul de Rohan duce la exilarea sa în Anglia, unde îi cunoaşte pe Pope şi Swift, fiind profund impresionat de creaţia lor literară. Dar ceea ce îl cucereşte în primul rînd în Anglia este modul de organizare a societăţii şi sistemul parlamentar. La aceste prime impresii se adaugă cunoaşterea scrierilor ştiinţifice ale lui Newton şi a operelor filozofice ale lui J. Locke, care vor exercita o profundă influenţă asupra formaţiei sale intelectuale.

Rodul acestor idei şi convingeri este însumat în Scrisorile filozofice *(1734), urmate de* Observaţii despre Pascal.

Condamnarea Scrisorilor filozofice *şi considerarea autorului ca un tip subversiv îl determină pe Voltaire să părăsească Parisul, fixîndu-se la Cirey, alături de marchiza de Chatelet, pentru care scrie* Filozofia lui Newton *(1738).*

Corespondenţa cu Frederich al II-lea şi propunerile acestuia de a veni la Berlin modifică o anumită vreme situaţia scriitorului şi în Franţa.

Ales la Academia franceză, numit istoriograf al regelui, Voltaire traversează o scurtă etapă de glorie oficializată, după care în urma unei alte rupturi cu cei de la curte, scriitorul pleacă la Berlin (1750), unde Frederich al II-lea îi acordă titlul de şambelan.

Conflictul cu regele Prusiei încheie perioada de la Berlin (1753), unde a publicat Secolul lui Ludovic al XIV-lea.

Dornic de independenţă, scriitorul îmbogăţit îşi cumpără un domeniu lîngă Geneva pe care îl numeşte Délices, de unde revine în Franţa, la Ferney, abia în 1759.

De aici, unde era situat la apropierea graniţei cu Elveţia, Voltaire domină epoca, fiind un adevărat patriarh al literelor. Dintre scrisorile filozofice menţionăm Tratatul despre toleranţă *(1763),* Chestiuni despre enciclopedie *(1764) la care se adaugă şi alte articole ce duc la* Dicţionarul filozofiei. Tratatul de metafizică *a fost publicat postum.*

Voltaire nu are un sistem filozofic original. El aderă la ideile lui Newton şi Locke pe care le popularizează în Franţa.

Preocupările lui filozofice fundamentale îl duc spre teoria existenţei şi a cunoaşterii, dar şi spre anumite probleme care vizează etica şi filozofia practică, social-politică.

Adversar al evoluţionismului, Voltaire este un deist care apără ideea imutabilităţii naturii şi a popoarelor. Ca şi Locke, gînditorul francez admite principiul cunoaşterii prin simţuri, materialitatea lumii ducîndu-l la concluzia că ideea de nemurire a sufletului este un mit al teologilor.

Apărător al ideii de toleranţă, ostil faţă de regimurile despotice, scriitorul francez impregnează toate scrierile sale literare cu ideile filozofiei pe care le-a îmbrăţişat.

Ales la Academia franceză, numit istoriograf al regelui, Voltaire traversează o scurtă etapă de glorie oficializată, după care în urma unei alte rupturi cu cei de la curte, scriitorul pleacă la Berlin (1750), unde Frederich al II-lea îi acordă titlul de şambelan.

Conflictul cu regele Prusiei încheie perioada de la Berlin (1753), unde a publicat Secolul lui Ludovic al XIV-lea.

Dornic de independenţă, scriitorul îmbogăţit îşi cumpără un domeniu lîngă Geneva pe care îl numeşte Délices, de unde revine în Franţa, la Ferney, abia în 1759.

De aici, unde era situat la apropierea graniţei cu Elveţia, Voltaire domină epoca, fiind un adevărat patriarh al literelor. Dintre scrisorile filozofice menţionăm Tratatul despre toleranţă *(1763),* Chestiuni despre enciclopedie *(1764) la care se adaugă şi alte articole ce duc la* Dicţionarul filozofiei. Tratatul de metafizică *a fost publicat postum.*

Voltaire nu are un sistem filozofic original. El aderă la ideile lui Newton şi Locke pe care le popularizează în Franţa.

Preocupările lui filozofice fundamentale îl duc spre teoria existenţei şi a cunoaşterii, dar şi spre anumite probleme care vizează etica şi filozofia practică, social-politică.

Adversar al evoluţionismului, Voltaire este un deist care apără ideea imutabilităţii naturii şi a popoarelor. Ca şi Locke, gînditorul francez admite principiul cunoaşterii prin simţuri, materialitatea lumii ducîndu-l la concluzia că ideea de nemurire a sufletului este un mit al teologilor.

Apărător al ideii de toleranţă, ostil faţă de regimurile despotice, scriitorul francez impregnează toate scrierile sale literare cu ideile filozofiei pe care le-a îmbrăţişat.

TRATAT DE METAFIZICA [1]

Capitolul V

DACĂ OMUL ARE UN SUFLET ȘI CE POATE FI ACESTA

Nu ne îndoim că sîntem materie, că simțim și că gîndim. Sîntem pe deplin convinși de existența lui Dumnezeu care ne-a făurit, pentru rațiuni împotriva cărora mintea noastră nu se poate răzvrăti. Noi ne-am dovedit nouă înșine că acest Dumnezeu a creat tot ceea ce există. Ne-am convins că ne este imposibil și că trebuie să ne fie cu neputință să știm în ce fel ne-a dat el ființă ; dar putem oare ști ce anume gîndește în noi ? care anume este această facultate pe care ne-a dat-o Dumnezeu ? oare materia este cea care simte și care gîndește ? este oare o substanță imaterială ? într-un cuvînt, ce este oare un suflet ? Aici e nevoie, mai mult ca oricînd, să mă substitui iarăși în locul unei ființe care cugetă, pogorîtă din alt corp ceresc, fără nici una dintre prejudecățile acestuia pe care ne aflăm și avînd aceeași capacitate ca și mine, nefiind nicidecum ceea ce numim un om și judecînd tot ce privește omul într-un mod dezinteresat.

Dacă aș fi o făptură superioară, căreia creatorul i-ar fi destăinuit tainele, aș spune îndată, văzînd omul, ce este acest animal ; i-aș defini sufletul și toate facultățile lui

---

[1] *Tratat de metafizică*, în românește de Sergiu Dan. Din : Voltaire, *Opere alese*, vol. I, E.S.P.L.A., Clasicii literaturii universale, 1957.

în cunoștință de cauză, cu aceeași îndrăzneală cu care l-au definit atîția filozofi care habar n-aveau. Mărturisindu-mi însă ignoranța și punîndu-mi la încercare firava mea judecată, nu pot face altceva decît să mă slujesc de calea analizei, această cîrjă pe care natura a dat-o orbilor și, cercetînd totul, părticică cu părticică, să-mi dau apoi seama dacă sînt în stare să judec întregul. Mă presupun deci sosit în Africa, înconjurat de negri, de hotentoți și de alte animale. Observ de la început că organele vieții sînt aceleași la toți aceștia, funcțiunile corpului lor pornesc toate de la aceleași principii de viață ; în ochii mei, toți au aceleași dorinți, aceleași pasiuni, aceleași nevoi și le exprimă toți, fiecare în graiul lui. Graiul pe care-l aud mai întîi este al animalelor ; nici nu poate fi altminteri. Sunetele prin care se exprimă nu par să fie nicidecum arbitrare și sînt semnele vii ale pasiunilor lor. Aceste semne poartă pecetea lucrurilor pe care le exprimă : lătratul unui cîine care cere de mîncare, împreună cu toate atitudinile sale, are o relație sensibilă cu obiectul său. Îl deosebesc numaidecît de lătratul cu care lingușește un alt animal, de lătratul cu care vînează sau de cel cu care scheaună ; mai deosebesc dacă scheunatul cîinelui exprimă îngrijorarea singurătății, sau durerea unei răni, sau năbădăile dragostei. Astfel, cu un pic de atenție, înțeleg graiul tuturor animalelor, ele n-au nici un sentiment pe care să nu-l exprime ; poate că nu se întîmplă la fel cu ideile lor, dar cum natura pare să le fi dat doar puține idei, mi se pare de asemeni că era firesc să n-aibă decît un limbaj mărginit, pe măsura percepțiilor lor.

Ce deosebiri voi afla la animalele negre ? Ce-aș putea să văd dacă nu cîteva idei în plus și cîteva potriveli în capul lor, exprimate printr-un limbaj articulat în mod diferit ? Cu cît cercetez mai mult aceste făpturi, cu atît mai mult trebuie să bănuiesc că sînt speciile diferite ale aceleiași seminții. Această admirabilă facultate de a reține ideile le este comună tuturor ; toate au în somnul lor vise și palide imagini ale ideilor primite în timpul cît sînt

treji ; facultatea lor de-a simți și gîndi crește cu organele lor, slăbește și piere cu ele deodată. De iei sînge unei maimuțe sau unui negru, se va resimți și la unul și la celălalt un anume grad de epuizare, care îi va aduce în starea de a nu mă mai recunoaște ; puțin mai tîrziu, simțurile exterioare nu mai funcționează și, în cele din urmă, mor.

Întreb atunci ce anume le-a dat viața, senzația, gîndirea ; acestea nu erau propria lor operă, nu erau opera materiei, cum am și dovedit-o ; așadar, Dumnezeu e acela care a dat acestor corpuri puterea de a simți și de a avea idei în grade diferite, pe măsura organelor lor : iată ce voi bănui mai întîi.

În sfîrșit, văd oameni care mi se par superiori acestor negri, așa cum negrii aceștia sînt superiori maimuțelor și cum maimuțele sînt superioare stridiilor și altor animale din aceeași specie.

Unii filozofi îmi spun : „Să nu cădeți în greșeala asta. Omul este cu totul deosebit de celelalte animale, el are un suflet, spiritual și nemuritor, căci (luați bine aminte la asta) dacă gîndirea este un compus al materiei, ea trebuie să fie în mod necesar una cu materia din care e compusă, ea trebuie să fie divizibilă, capabilă de mișcare etc. ; dar gîndirea nu se poate nicidecum diviza, deci ea nu este nicidecum un compus al materiei, ea n-are nicidecum părți, e simplă, e nemuritoare și e opera și imaginea unui Dumnezeu. „Ascult pe acești maeștri și le răspund, mereu neîncrezător în mine însumi, dar nici încrezător într-înșii : „Dacă omul are un suflet așa cum spuneți voi, trebuie să cred că acest cîine și această cîrtiță au unul aidoma“. Filozofii însă mi se jură că nu. Îi întreb atunci care e deosebirea dintre ei și acest cîine. Unii îmi răspund : „Acest cîine este o formă substanțială“. Alții îmi spun : „Să nu crezi una ca asta : formele substanțiale sînt himere, pe cînd acest cîine este o mașină la fel cu mașina de învîrtit frigarea și nimic mai mult“. Mai întreb pe născocitorii formelor substanțiale ce înțeles dau ei acestui cuvînt și

cum ei îmi răspund alandala, mă-ntorc spre născocitorii mașinii de învîrtit frigarea și le spun : „Dacă aceste dobitoace nu-s decît mașini, domniile voastre nu sînteți pe lîngă ele decît ceea ce este un ceas cu repetiție în comparație cu frigarea de care vorbiți, sau dacă aveți cinstea de-a avea un suflet spiritual, atunci animalele au și ele unul, căci ele sînt tot ce sînteți și domniile voastre, au aceleași organe cu care aveți senzații ; iar dacă aceste organe nu le servesc pentru aceeași finalitate, Dumnezeu, dîndu-le aceste organe, ar fi făcut o operă inutilă, și Dumnezeu, chiar după opinia dumneavoastră, nu face nimic în zadar. Alegeți deci : ori să atribuiți un suflet spiritual unui purice, unui vierme, unui strepede, ori să fiți mașini automate ca ei.“ Tot ceea ce acești domni îmi pot da drept răspuns este părerea că resorturile animalelor, acelea care par a fi organele sentimentelor lor, sînt necesare vieții lor și nu sînt, la ele, decît resorturile vieții, dar acest răspuns e doar o presupunere lipsită de judecată.

Este cert că pentru a trăi nu e nevoie nici de nas, nici de urechi, nici de ochi. Există animale care nu au aceste simțuri și care trăiesc ; deci aceste organe ale simțirii nu sînt date decît pentru simțire ; deci animalele simt ca și noi ; deci numai dintr-un exces de vanitate ridicolă oamenii își atribuie un suflet de o speță deosebită de aceea care însuflețește dobitoacele. Este deci limpede pînă acum că nici filozofii, nici eu nu știu ce-i aceea suflet ; îmi este numai dovedit că e ceva comun între animalul numit *om* și cel pe care-l numim *dobitoc*. Să vedem dacă această facultate comună tuturor acestor animale este sau nu materie.

E cu neputință, mi se spune, ca materia să gîndească. Nu văd de ce n-ar fi cu putință. Dacă gîndirea este un compus al materiei, așa cum îmi spun filozofii, aș recunoaște că gîndirea trebuie să aibă întindere și să fie divizibilă ; dar dacă gîndirea este un atribut al materiei, dat de Dumnezeu, nu văd să fie necesar ca acest atribut să aibă întindere și să fie divizibil ; căci văd că Dumnezeu a

comunicat materiei alte însuşiri care n-au nici întindere, nici divizibilitate ; mişcarea, gravitaţia, de-o pildă, care acţionează fără corpuri intermediare şi care acţionează în raport direct cu masa, iar nu cu suprafeţele şi în raport dublu invers cu distanţele, este o calitate reală demonstrată şi a cărei cauză e tot atît de ascunsă ca şi cea a gîndirii.

Într-un cuvînt, eu nu pot judeca decît conform celor văzute şi conform cu ceea ce mi se pare cel mai probabil ; văd că în natură aceleaşi efecte presupun aceeaşi cauză. Astfel, eu socot că aceeaşi cauză acţionează şi la dobitoace şi la oameni pe măsura organelor lor şi cred că acest principiu comun oamenilor şi dobitoacelor este un atribut dat de Dumnezeu materiei. Căci, dacă ceea ce numim *suflet* ar fi o fiinţă aparte, de orice natură ar fi această fiinţă, ar trebui să cred că gîndirea este esenţa ei, sau, în caz contrar, n-aş avea idee de această substanţă. Astfel, toţi aceia care au admis existenţa unui suflet imaterial s-au văzut nevoiţi să spună că acest suflet gîndeşte neîncetat ; dar chem mărturia conştiinţei tuturor oamenilor, întrebînd : gîndesc ei oare neîncetat ? Gîndesc ei oare cînd dorm un somn deplin şi adînc ? Dobitoacele au în orice clipă idei ? Cineva care a leşinat are multe idei în această stare, care este într-adevăr o moarte trecătoare ? Dacă sufletul nu gîndeşte mereu, este deci absurd să recunoşti în om o substanţă a cărei esenţă e de a gîndi. La ce altă concluzie am putea ajunge decît că Dumnezeu a organizat corpurile spre a gîndi, aşa cum le-a organizat să mănînce şi să mistuie ? Cercetînd istoria semin ţiei omeneşti, aflu că oamenii au avut multă vreme aceeaşi opinie ca şi mine în privinţa asta. Citesc una dintre cărţile cele mai vechi din cîte sînt în lume, păstrată de un neam care se pretinde cel mai vechi ; cartea asta îmi spune că Dumnezeu însuşi pare a gîndi ca mine. Ea mă învaţă că Dumnezeu a dat odinioară evreilor legile cele mai amănunţite pe care vreun neam le-a primit vreodată. El binevoieşte să le

comunicat materiei alte însușiri care n-au nici întindere, nici divizibilitate ; mișcarea, gravitația, de-o pildă, care acționează fără corpuri intermediare și care acționează în raport direct cu masa, iar nu cu suprafețele și în raport dublu invers cu distanțele, este o calitate reală demonstrată și a cărei cauză e tot atît de ascunsă ca și cea a gîndirii.

Într-un cuvînt, eu nu pot judeca decît conform celor văzute și conform cu ceea ce mi se pare cel mai probabil ; văd că în natură aceleași efecte presupun aceeași cauză. Astfel, eu socot că aceeași cauză acționează și la dobitoace și la oameni pe măsura organelor lor și cred că acest principiu comun oamenilor și dobitoacelor este un atribut dat de Dumnezeu materiei. Căci, dacă ceea ce numim *suflet* ar fi o ființă aparte, de orice natură ar fi această ființă, ar trebui să cred că gîndirea este esența ei, sau, în caz contrar, n-aș avea idee de această substanță. Astfel, toți aceia care au admis existența unui suflet imaterial s-au văzut nevoiți să spună că acest suflet gîndește neîncetat ; dar chem mărturia conștiinței tuturor oamenilor, întrebînd : gîndesc ei oare neîncetat ? Gîndesc ei oare cînd dorm un somn deplin și adînc ? Dobitoacele au în orice clipă idei ? Cineva care a leșinat are multe idei în această stare, care este într-adevăr o moarte trecătoare ? Dacă sufletul nu gîndește mereu, este deci absurd să recunoști în om o substanță a cărei esență e de a gîndi. La ce altă concluzie am putea ajunge decît că Dumnezeu a organizat corpurile spre a gîndi, așa cum le-a organizat să mănînce și să mistuie ? Cercetînd istoria seminției omenești, aflu că oamenii au avut multă vreme aceeași opinie ca și mine în privința asta. Citesc una dintre cărțile cele mai vechi din cîte sînt în lume, păstrată de un neam care se pretinde cel mai vechi ; cartea asta îmi spune că Dumnezeu însuși pare a gîndi ca mine. Ea mă învață că Dumnezeu a dat odinioară evreilor legile cele mai amănunțite pe care vreun neam le-a primit vreodată. El binevoiește să le

prescrie pînă și modul cum trebuie să meargă la umblătoare și nu le spune nici o vorbă despre sufletul lor ; nu le vorbește decît de pedepse și recompense lumești. Asta dovedește, cel puțin, că autorul acestei cărți nu trăia în mijlocul unei națiuni care credea în spiritualitatea și nemurirea sufletului.

Mi se spune, e adevărat, că două mii de ani mai tîrziu Dumnezeu a venit să vestească oamenilor că sufletul lor e nemuritor ; eu însă care sînt dintr-altă sferă, nu-mi pot stăpîni uimirea față de această nepotrivire pusă în socoteala lui Dumnezeu. Minții mele i se pare ciudat că Dumnezeu a făcut pe oameni să creadă și pentru și contra, dar dacă dau de un punct de revelație în care rațiunea mea nu vede nimic, tac și ador în tăcere. Nu eu voi cerceta ceea ce a fost revelație, observînd numai că aceste cărți revelate nu spun de fel că sufletul ar fi spiritual, afirmînd doar că este nemuritor. Nu-mi vine greu s-o cred ; căci lui Dumnezeu îi era tot atît de ușor să-l fi făurit (oricare i-ar fi natura) pentru a-l păstra, ca și pentru a-l distruge. Dumnezeul acesta, care poate să păstreze sau să nimicească mișcarea unui corp, după cum îi place, poate face, desigur, să dureze veșnic facultatea de a gîndi într-o parte a acestui corp. Dacă ne-a spus într-adevăr că această parte e nemuritoare, trebuie să fim încredințați că așa este.

Dar din ce este făcut sufletul ? despre acest lucru Ființa supremă n-a socotit nimerit să-i informeze pe oameni. Neavînd deci pentru a mă călăuzi în aceste cercetări decît propriile mele lumini, pofta de-a cunoaște cîte ceva și sinceritatea inimii mele, caut cu toată sinceritatea ceea ce mintea mea poate descoperi prin ea însăși. Îi pun la încercare puterile nu pentru că o cred în stare să ducă aceste poveri uriașe, ci ca să o întăresc prin acest exercițiu și ca să aflu pînă unde poate merge. Astfel, întotdeauna gata să cedez de îndată ce revelația îmi va arăta limitele, merg mai departe cu reflecțiile și presupunerile mele, numai ca filozof, pînă acolo unde mintea mea nu va mai putea înainta.

Capitolul VI

DACĂ CEEA CE NUMIM SUFLET E NEMURITOR

Nu e aici locul să examinăm dacă într-adevăr Dumnezeu a relevat nemurirea sufletului. Mă socot mereu un filozof dintr-altă lume decît a noastră şi care judecă doar cu mintea lui. Mintea aceasta m-a învăţat că toate ideile oamenilor şi animalelor le vin prin simţuri şi mărturisesc că nu mă pot opri de a rîde cînd mi se spune că oamenii vor continua să aibă idei şi cînd nu vor mai avea simţuri. Cînd un om şi-a pierdut nasul, acest nas nu mai e o parte din el însuşi, aşa cum nu e nici Steaua polară. Pierzîndu-şi toate părţile şi nemaifiind om, nu e cam straniu atunci să se spună că îi rămîne rezultatul a tot ceea ce a pierdut ? Mi-ar fi tot atît de mult pe plac să spun că mănîncă şi bea după ce a murit, cît îmi e pe plac să spun că îi rămîn idei după ce a murit ; una nu-i mai nechibzuită ca alta şi desigur că au trebuit multe veacuri înainte de a se putea face o atît de uluitoare presupunere. Ştiu bine, o mai spun o dată, că Dumnezeu, înzestrînd o parte a creierului cu facultatea de a avea idei, poate păstra această părticică a creierului cu facultatea ei, căci să păstreze această facultate fără partea respectivă e tot atît de imposibil ca şi cum ai vrea să păstrezi rîsul unui om sau cîntecul unei păsări, după moartea păsării şi a omului. Dumnezeu poate astfel să fi dat oamenilor şi dobitoacelor un suflet simplu, imaterial şi să-l păstreze independent de trupul lor. Acest lucru îi este tot atît de posibil cum i-ar fi să creeze un milion de lumi mai mult decît a creat şi să dea oamenilor cîte două nasuri, cîte patru mîini, aripi şi gheare ; dar ca să credem că a făcut într-adevăr toate aceste lucruri cu putinţă, mi se pare că ar trebui să fie văzute.

Fără să constat deci că înţelegerea, senzaţia omului, este un lucru nemuritor, cine îmi va dovedi că există ? Cum ! Eu care habar n-am care este natura acestui lucru, să afirm că este etern ! Eu care ştiu că omul nu exista ieri, să afirm că în acest om este o parte eternă prin natura ei !

și în timp ce refuz să recunosc nemurirea a ceea ce însufleţeşte pe acest cîine, pe acest papagal, pe acest sturz, s-o acord omului pentru că el o doreşte ?

Ar fi foarte plăcut într-adevăr să-ţi supravieţuieşti ţie însuţi, să-ţi păstrezi veşnic cea mai minunată parte a fiinţei tale, cînd cealaltă parte e nimicită, să trăieşti mereu cu prietenii tăi etc. ! Această himeră (privind-o numai în acest sens) ar fi mîngîietoare în necazurile reale. Iată poate pentru ce a fost născocit odinioară sistemul metempsihozei ; dar sistemul acesta are oare mai multă verosimilitate decît au poveştile din *O mie şi una de nopţi ?* şi nu este el un fruct al imaginaţiei vii şi absurde a celor mai mulţi dintre filozofii orientali ? Dar, presupun în ciuda oricărei verosimilităţi, că Dumnezeu păstrează după moartea omului ceea ce se numeşte sufletul său şi că lasă sufletul dobitocului în prada nimicirii obişnuite a tuturor lucrurilor. Întreb atunci, ce cîştigă omul din asta, întreb ce are comun spiritul lui Jacques cu Jacques după ce el a murit ?

Ceea ce constituie persoana lui Jacques, ceea ce face ca Jacques să fie el însuşi, şi acelaşi care era ieri în ochii săi proprii, e faptul că îşi reaminteşte ideile pe care le avea ieri şi că în înţelegerea lui uneşte existenţa sa de ieri cu cea de astăzi ; căci, dacă şi-ar fi pierdut memoria în întregime, existenţa sa trecută i-ar fi tot aşa de străină ca şi a altuia ; el n-ar mai fi Jacques de ieri, aceeaşi persoană, cum n-ar mai fi Socrate sau Cezar. Aşadar, presupun că Jacques, în timpul ultimei boli de care a suferit, şi-a pierdut cu totul memoria, murind, prin urmare, fără a mai fi Jacques acela care a trăit. Dumnezeu va reda sufletului său memoria pe care a pierdut-o ? Îi va crea el din nou aceste idei care nu mai există ? În acest caz, nu va fi el oare un om cu totul nou, atît de deosebit de cel dintîi pe cît este un indian din răsărit de un european ?

Dar s-ar putea spune de asemeni că Jacques pierzîndu-şi cu totul memoria înainte de a muri, sufletul său ar putea s-o redobîndească aşa cum o redobîndeşti după un leşin sau după o sminteală a minţii, căci un om care şi-a pier-

dut cu totul memoria într-o boală grea nu încetează să fie același om cînd își recapătă memoria. Sufletul lui Jacques, deci, dacă are unul și dacă este nemuritor prin voința Creatorului, cum se presupune, ar putea să-și recapete memoria după moarte așa cum și-o recapătă după leșin, în timpul vieții ; Jacques va fi deci același om.

Aceste obiecții merită într-adevăr osteneala de a fi discutate și acela care va găsi un mijloc sigur de a dezlega ecuația acestei necunoscute va fi, cred, un om iscusit.

Nu merg mai departe printr-aceste întunecimi ; mă opresc unde lumina minții mele nu mă mai ajută. Mi-e de ajuns că pot să văd pînă unde pot merge. Nu vreau să spun că am dovezi împotriva spiritualității și nemuririi sufletului, dar toate aparențele adevărului sînt împotriva lor. Este tot atît de nedrept și nechibzuit să vrei o dovadă într-o cercetare care nu e susceptibilă decît de conjecturi.

Numai că trebuie să deschidem ochii acelora care ar crede că ideea sufletului muritor e potrivnică binelui societății, aducîndu-le aminte că vechii evrei, ale căror legi le admiră, credeau sufletul material și muritor, fără a mai socoti marea tagmă a filozofilor, care cîntăresc cît evreii și care erau oameni foarte cumsecade.

DICȚIONARUL FILOZOFIC [1]

Fanatism

Secția I

Fanatismul este consecința unei false conștiințe, care supune religia capriciilor imaginației și pasiunilor dezordonate.

În general, fanatismul se explică prin vederile mărginite ale legislatorilor sau prin depășirea limitelor, pe care și le propuseseră la început. Legile lor erau făcute pentru o societate aleasă. Răspîndite în rîndurile poporului de zelul cuiva și transplantate de ambiția altcuiva de la o regiune la alta, ele ar fi trebuit să se schimbe și să se adapteze după locuri și după oameni. Dar ce s-a întîmplat de fapt ? Unii oameni, ale căror firi se potriveau mai bine cu firea micii turme, pentru care fuseseră făcute legile, le-au primit cu înflăcărare, au devenit apostolii și chiar martirii lor, dar nu s-au înduplecat să primească schimbarea unei silabe măcar. Ceilalți, dimpotrivă, mai puțin înflăcărați, sau mai legați de prejudecățile educației lor, s-au răzvrătit împotriva noului jug și nu l-au acceptat decît cu oarecare rezerve. Așa se explică schisma dintre rigoriști și moderați, care-i stîrnește pe toți să lupte, unii pentru robie, alții pentru libertate.

---

[1] *Dicționarul filozofic*, în românește de Iulia Soare, note de N. N. Condeescu. Din : Voltaire, *Opere alese*, vol. III, E.S.P.L.A., Clasicii literaturii universale, 1960.

Să ne închipuim o sală uriașă ; un panteon cu mii de altare ; în mijlocul domului, să ne închipuim cîte un discipol din fiecare sectă, trecută sau prezentă, prosternat la picioarele zeului căruia i se închină în legea lui, sub toate formele ciudate pe care le-a putut crea imaginația. În dreapta, un contemplativ e întins pe o rogojină și așteaptă, cu buricul în vînt, ca lumina cerească să pătrundă în sufletul lui. În stînga, un energumen prosternat își lovește fruntea de pămînt, ca să scoată bogăția din el. Dincolo vezi un saltimbanc, care țopăie pe mormîntul divinității invocate. Mai încoace, iată un penitent nemișcat și mut asemenea statuii, în fața căreia se umilește. Un altul expune în văzul tuturor organe pe care pudoarea le ascunde, pretextînd că Dumnezeu nu se rușinează de ce îi seamănă ; celălalt își acoperă pînă și fața, ca și cum meșteșugarului i-ar fi silă de ce a ieșit din mîinile sale. Un altul stă cu spatele spre sud pentru că din direcția aceea bate vîntul diavolului ; un altul își întinde mîinile spre răsărit, fiindcă acolo își arată Dumnezeu fața radioasă. Fete tinere înlăcrimate își chinuie trupul încă nevinovat, pentru a potoli diavolul poftelor, deși mijloacele de care se folosesc sînt menite să-l stîrnească ; altele, într-o poziție cu totul diferită, așteaptă apropierea divinității. Pentru a-și domestici organul bărbăției, un tînăr atîrnă de el inele de fier de o greutate proporțională cu forța sa ; un altul curmă ispita chiar la izvorul ei, procedînd la o operație cu totul neomenească, apoi așterne pe altar dovada jertfei sale.

Iată-i pe toți ieșind din templu ; însuflețiți de zeul care-i frămîntă, răspîndesc teama și amăgirea pe suprafața pămîntului. Își împart între ei globul pămîntesc ; în curînd, în toate cele patru colțuri ale lumii, flăcările se ridică pînă la cer, popoarele se supun, regii se înfioară. Autoritatea exercitată de entuziasmul unui singur om asupra mulțimii care-l vede și-l aude, căldura pe care și-o transmit între ele mai multe minți adunate la un loc, toate aceste frămîntări violente, sporite de tulburarea fiecărui particular, provoacă în scurtă vreme o zăpăceală gene-

rală. E de ajuns ca un singur popor să se lase fermecat de cîţiva impostori ; puterea de seducţie va face un număr tot mai mare de minuni şi iată că lumea întreagă îşi va pierde minţile. O dată ieşit din făgaşul luminos al naturii, spiritul omenesc nu se mai întoarce la el ; rătăceşte în jurul adevărului fără să întîlnească nimic altceva decît licăriri, iar acestea, amestecîndu-se cu limpezimea mincinoasă pe care o împrăştie superstiţia în jurul lui, sfîrşesc prin a-l cufunda în întuneric.

Alteori, un Dumnezeu sălbatic cere să-i fie jertfiţi oameni drepţi. Geţii se ceartă între ei pentru cinstea de a-i transmite lui Zamolxe [1] dorinţele ţării lor. Acela pe care o soartă fericită îl desemna pentru sacrificiu era aruncat cu toată puterea în sus şi lăsat să cadă pe vîrfuri de lănci ; dacă rănile căpătate erau mortale, însemna că negocierile care vor urma aveau sorţi de izbîndă şi că solul trimis fusese bine ales ; dacă supravieţuia, însemna că e un ticălos pe care Dumnezeu îl respinge.

Alteori, zeii cereau înapoi viaţa unor copii care abia începuseră să se bucure de ea ; dreptate lacomă de sîngele nevinovaţilor, spune Montaigne [2]. Alteori e vorba de sîngele cel mai scump : cartaginezii îi sacrificau lui Saturn [3] pe propriii lor fii, ca şi cum timpul nu i-ar fi înghiţit şi aşa destul de curînd. Alteori, se jertfea sîngele cel mai ales : Amestris a poruncit să fie îngropaţi de vii doisprezece oameni, pentru ca Pluto [4] să-i dea în schimb o viaţă mai lungă ; aceeaşi Amestris sacrifica pe altarul zeului nesătul şi paisprezece copii din familiile cele mai strălucite din Persia, asta pentru că preoţii i-au convins totdeauna pe oameni că trebuie să ofere divinităţilor tot ce au mai de preţ. Pe temeiul acestui principiu, la unele popoare primii născuţi erau ucişi, la altele răscumpăraţi prin ofrande mai folositoare, aduse preoţilor care îndeplineau sacrificiul. Aşa s-a instituit, probabil, obiceiul care s-a

---

[1] Zeul geţilor şi dacilor.
[2] Filozof şi moralist progresist francez (1533—1592).
[3] Zeul timpului, tatăl lui Iupiter în mitologia romană.
[4] Zeul infernului în mitologia romană.

practicat în Europa timp de cîteva secole, anume de a-i sorti pe copii celibatului, încă de la vîrsta de cinci ani, și de a-i închide în mînăstiri pe fraţii prinţului moștenitor, în loc de a-i sugruma, ca în Asia.

Alteori, este jertfit sîngele cel mai curat : există o seminţie de indieni, foarte ospitalieri cu toată lumea, dar care își fac un merit din a-i ucide pe toţi marii cărturari străini ce trec prin ţinutul lor, crezînd că astfel le moștenesc virtuţile și talentele. Alteori, se sacrifică sîngele cel mai sfînt : e drept că la majoritatea populaţiilor păgîne oficiul de călăi în faţa altarelor îl fac preoţii ; în schimb siberienii își omoară preoţii, trimiţîndu-i să se roage pentru oameni pe lumea cealaltă.

Dar iată cîteva alte exemple de nebunie, cîteva alte aspecte : Europa întreagă pornește spre Asia [1] pe un drum scăldat în sîngele evreilor care se ucid între ei, ca să nu piară de sabia dușmanilor. Această molimă pustiește jumătate din ţinuturile locuite ale pămîntului ; regi, preoţi, femei, copii, bătrîni, toţi sînt tîrîţi în vîrtejul sfînt, care, timp de două secole, provoacă masacrul a nenumărate naţiuni, în jurul mormîntului unui Dumnezeu al păcii. Profeţi mincinoși, schivnici războinici își fac apariţia ; regii oficiază pe treptele altarelor, preoţii coboară pe cîmpul de bătaie ; toate statele se învălmășesc, se transformă în hoarde ieșite din minţi : oamenii trec peste mări și ţări, și-și lasă în părăsire moșiile de dragul unor cuceriri care nu mai înseamnă „pămîntul făgăduinţei" ; sub ceruri străine, moravurile se pervertesc ; suverani, care și-au sărăcit ţara pentru a răscumpăra ţinuturi ce nu le-au aparţinut niciodată, o ruinează definitiv ca să se răscumpere pe ei înșiși ; mii de oșteni răzleţiţi sub conducerea prea multor căpetenii, nu mai vor să li se supună și fug de pe cîmpul de luptă, grăbind înfrîngerea prin această dezertare ; și flagelul nu ia sfîrșit decît pentru a face loc unei molime și mai cumplite.

Pofta nebună de a cuceri ţinuturi îndepărtate are la ori-

---

[1] Este vorba de **cruciade.**

gine tot fanatismul : Europa abia își vindecase rănile, cînd descoperirea unei lumi noi grăbi prăbușirea lumii noastre. Cineva rosti cuvintele grozave : „Porniți după pradă !“ și America fu pîrjolită, iar populația ei distrusă ; zadarnic se căzniră Europa și Africa s-o populeze la loc ; aurul și plăcerile otrăviseră neamul omenesc și pămîntul se pomeni pustiu, amenințat să devină tot mai pustiu din pricina războaielor neîncetate pe care pofta de a stăpîni niște insule străine le dezlănțuise pe continentul nostru.

Să facem acum numărătoarea miilor de sclavi pe care trebuie să-i punem în seama fanatismului, atît în Asia, unde a nu fi circumcis era o rușine, în Africa unde numele de creștin era o crimă, cît și în America, unde pretextul botezului a înăbușit orice sentiment umanitar. Să facem numărătoarea miilor de oameni care au pierit pe eșafod în veacurile de persecuții sau care, în timpul războaielor civile, au fost uciși de proprii lor concetățeni, ori s-au sinucis, canonindu-și îngrozitor trupul. Să străbatem pămîntul în lung și-n lat și, după ce vom fi aruncat o privire asupra atîtor stindarde desfășurate în numele religiei, în Spania împotriva maurilor, în Franța împotriva turcilor, în Ungaria împotriva tătarilor, după ce vom fi văzut atîtea ordine militare întemeiate în vederea convertirii prin sabie a necredincioșilor, ordine ce se măcelăresc între ele în fața altarelor pe care trebuiau să le apere, să ne întoarcem ochii de la acest tribunal cumplit, ridicat pe trupurile nevinovaților și ale nenorociților, și să-i judecăm pe cei vii, așa cum Dumnezeu îi va judeca pe cei morți, dar folosindu-ne de un alt cîntar.

Într-un cuvînt : grozăviile a cincisprezece secole, reînnoite de mai multe ori într-un singur secol, noroade fără apărare sugrumate în fața altarelor, regi înjunghiați sau otrăviți, un stat imens pe care propriii săi cetățeni l-au redus la jumătate, națiunea cea mai războinică și cea mai pașnică împărțită în două, spada trasă între tată și fiu, uzurpatori, tirani, călăi, paricizi și profanatori care, în numele religiei, au nesocotit toate legile divine și umane : iată istoria fanatismului și isprăvile sale.

DENIS DIDEROT

S-a născut la Langres în 5 octombrie 1713 şi a murit în 31 iulie 1784.

Diderot provine dintr-o familie modestă. El îşi începe studiile la un colegiu al iezuiţilor din Langres, după care vine la Paris, unde îşi continuă studiile la colegiul Louis le Grand pînă în 1732.

Destinat de familie carierei eclesiastice, ajuns în faţa unei rupturi cu tatăl care dorea pentru fiul său o carieră practică, Diderot face studii de drept după care urmează o etapă obscură cînd a fost nevoit să trăiască din cele mai diverse expediente.

Meditaţiile, corespondenţa pe care o face pentru alţii, îi lasă totuşi suficient timp pentru studiu, deoarece în anii cînd este introdus în saloanele Parisului, Diderot demonstrează o erudiţie remarcabilă, susţinută de verva şi spontaneitatea sa captivantă.

În viaţa culturală a epocii, scriitorul pătrunde în primul rînd prin traduceri; dintre acestea menţionăm Istoria Greciei *(1742) de Stanyan şi* Eseul despre merit şi virtute *(1745) de Shaftesbury.*

Obținerea conducerii lucrărilor de pregătire a Enciclopediei *îl situează în rîndul personalităților de prim rang în cultura vremii. La aceasta se adaugă scrierile sale filozofice, dintre care menționăm* Meditații filozofice *(1746),* Scrisori despre orbi pentru folosul celor care văd *(1749) și* Reflecții despre interpretarea naturii *(1754). Deist la început, Diderot evoluează spre un materialism ateu foarte ferm la care se adaugă apologia moralei naturale. Impulsionat de pasiuni, omul se găsește între dorința fericirii și necesitate, care rezultă dintr-un anume determinism existențial.*

Societatea este aceea care imprimă pasiunilor o anumită forță de autoreglare. Influența lui Diderot se exercită în primul rînd asupra lui Helvétius și Holbach.

DESPRE INTERPRETAREA NATURII [1]

I

Voi scrie despre natură. Voi lăsa gîndurile să se înșire sub pana mea, în ordinea în care obiectele s-au înfățișat reflecției mele, pentru că astfel ele vor arăta mai bine mișcările și mersul gîndirii mele. Vor fi priviri generale asupra meșteșugului experimental, sau priviri particulare asupra unui fenomen ce pare a preocupa pe filozofii noștri și care îi împarte în două categorii. Unii au, după cît mi se pare, multe instrumente și puține idei ; ceilalți au idei, dar n-au de loc instrumente. Interesul adevărului ar cere ca cei ce reflectează să binevoiască, în sfîrșit, să se asocieze cu cei ce acționează, încît teoreticianul să fie scutit de a se mișca, iar cel ce mînuiește lucrurile, să aibă un scop în mișcările lui nesfîrșite ; toate eforturile noastre să fie unite și îndreptate în același timp împotriva rezistenței naturii și, ca într-un fel de ligă filozofică, fiecare să joace rolul ce i se potrivește.

---

[1] Din volumul colectiv : *Materialiști francezi din secolul al XVIII-lea*, Editura științifică, 1954.

II

Unul din adevărurile ce au fost enunțate în zilele noastre cu cel mai mare curaj și cu cea mai mare hotărîre, un adevăr pe care un bun fizician nu-l va pierde de loc din vedere și care va avea desigur cele mai bune urmări, este că domeniul matematicienilor este o lume intelectuală, în care ceea ce se ia drept adevăruri riguroase își pierde în mod necondiționat această calitate, cînd se coboară pe pămînt. De aici s-a conchis că rectificarea calculelor geometriei revine filozofiei experimentale. Această consecință a fost recunoscută și de geometri. Dar la ce bun să se corecteze calculul geometric prin experiență ? Nu este oare o cale mai scurtă să ne mulțumim cu rezultatul experienței ? De unde se vede că matematicile, cele transcendente mai ales, nu duc la nimic precis fără experiență și sînt un fel de metafizică generală, în care corpurile sînt despuiate de calitățile lor individuale și că nu ne mai rămîne decît să alcătuim o lucrare pe care am putea să o numim : *Aplicarea experienței la geometrie,* sau *Tratat despre aberația măsurilor.*

V

Cînd începe să se nască o știință, considerația extrem de mare pe care o au în societate inventatorii, dorința de a cunoaște singur un lucru, care a făcut mult zgomot, speranța de a se ilustra prin vreo descoperire, ambiția de a împărtăși un titlu cu oameni iluștri, fac ca toate spiritele să se îndrepte spre ea. La un moment dat, ea este cultivată de o mulțime mare de oameni cu caractere diferite ; oameni de lume pe care îi apasă lipsa de activitate, sau transfugi, care își închipuie că vor cîștiga o reputație în știința la modă, reputație pe care au căutat-o în zadar în alte științe pe care le părăsesc pentru ea : unii își fac din ea o meserie, alții sînt atrași de ea datorită înclinațiilor. Atîtea eforturi la un loc duc destul de repede

știința pînă unde poate să meargă. Dar, pe măsură ce limitele ei se întind, se restrîng limitele considerației. Numai cei ce se disting printr-o mare superioritate se mai bucură de considerație. Atunci mulțimea se micșorează ; îmbarcarea pentru un ținut unde șansele au devenit rare și grele încetează. Știința nu mai rămîne decît cu mercenarii cărora le dă pîine și cîțiva oameni de geniu pe care continuă să-i ilustreze mult timp după ce s-a risipit prestigiul și s-a dovedit inutilitatea lucrărilor lor. Aceste lucrări sînt considerate drept eforturi ce fac onoare umanității. Iată, pe scurt, istoria geometriei și a tuturor științelor ce vor încerca să mai instruiască sau să placă și, după părerea mea, și istoria naturii.

VI

Cînd ne gîndim la mulțimea nesfîrșită a fenomenelor naturii și la limitele înțelegerii noastre, la slăbiciunea organelor noastre, putem, oare, să ne așteptăm ca încetineala lucrărilor noastre, întreruperile lor lungi și dese și raritatea geniilor creatoare să ne dea altceva decît cîteva verigi rupte și răzlețe din marele lanț ce leagă toate lucrurile ?... Chiar dacă filozofia experimentală ar lucra secole de-a rîndul, iar materialul pe care l-ar îngrămădi ar întrece orice combinație, acel material ar fi totuși foarte departe de o enumerare exactă. Cîte volume ar fi necesare pentru ca să cuprindă numai termenii cu care am denumi colecțiile distincte de fenomene, dacă fenomenele ar fi cunoscute ? Cînd va fi completă limba filozofică ? Care om ar putea să o știe dacă ar fi completă ? Dacă Cel veșnic, pentru a-și arăta atotputernicia în chip mai evident decît prin minunile naturii, s-ar fi îndurat să dezvăluie mecanismul universal pe pagini scrise de mîna lui, credeți, oare, că această carte mare ar fi mai de înțeles pentru noi decît universul însuși ?... De altfel utilul pune margini tuturor. El va pune margini fizicii experimentale, peste cîteva secole, precum astăzi este pe cale să le pună

geometriei. Eu îi acord secole acestui studiu, pentru că sfera utilității sale este infinit mai mare decît aceea a oricărei științe abstracte și pentru că este, fără îndoială, baza cunoștințelor noastre adevărate.

VII

Cît timp lucrurile se află doar în înțelegerea noastră, ele sînt păreri, noțiuni ce pot fi adevărate sau false, confirmate sau infirmate. Ele nu capătă tărie decît legîndu-se cu existențe exterioare. Această legătură se face sau printr-un lanț neîntrerupt de experiențe, ce se leagă la un capăt cu observația, iar la celălalt cu experiența, sau printr-un lanț de experiențe, presărate din loc în loc, printre raționamente ; aceste experiențe sînt ca niște greutăți așezate de-a lungul unui fir legat de cele două capete. Fără aceste greutăți, firul ar deveni jucăria celei mai mici adieri de vînt.

VIII

Noțiunile ce nu au fundament în natură se pot asemăna cu pădurile din nord, ale căror arbori nu au rădăcini. O slabă adiere de vînt, un fapt mic sînt de ajuns ca să răstoarne o pădure întreagă de arbori și de idei.

IX

Oamenii abia pot să înțeleagă cît de severe sînt legile investigației și cît de redus este numărul mijloacelor de care dispunem. Totul se reduce la a ne reîntoarce de la simțuri la reflecție și de la reflecție la simțuri. A se reîntoarce în sine și a ieși din sine neîncetat, este munca albinei. În zadar cutreieră ea locuri întinse, dacă

nu se reîntoarce la stup încărcată cu ceară. În zadar ar strînge grămezi de ceară, dacă nu știe să facă din ea faguri.

X

Din nenorocire însă, e mai ușor și mai comod să ne consultăm pe noi decît să consultăm natura. Astfel, raţiunea are tendinţa să rămînă în ea însăși, pe cînd instinctul are tendinţa să se reverse în afară. Instinctul umblă neîncetat privind, gustînd, pipăind, ascultînd. Și poate că am avea de învăţat mai multă fizică experimentală dacă am studia animalele, decît dacă am urmări cursurile unui profesor. În felul în care procedează ele, nu există nici o șarlatanie. Ele năzuiesc spre ţintă, fără să le pese ce se află în jurul lor : dacă ele ne surprind, aceasta nu se întîmplă nicidecum din intenţia lor. Mirarea este cel dintîi efect al unui fenomen mare : datoria filozofiei este să o risipească. Menirea unui curs de filozofie experimentală este ca auditorul să plece mai instruit, nu mai mirat. Cel ce se mîndrește cu fenomenele naturii, ca și cînd ar fi el autorul lor, dă dovadă de o prostie care seamănă cu prostia unui editor al *Eseurilor,* care nu putea să audă numele lui Montaigne fără să roșească. De multe ori avem prilejul să dăm o mare lecţie, mărturisindu-ne ignoranţa. Oare nu e mai bine să ne cîștigăm încrederea altora printr-un sincer „nu știu nimic despre aceasta“, decît să îngînăm vorbe și să ajungem să ne fie silă de noi înșine, trudindu-ne să explicăm tot felul de lucruri ? Cel ce mărturisește liber că nu știe ceea ce de fapt nu știe, mă face să dau crezămînt lucrurilor pe care vrea să mi le explice.

XI

Adeseori mirarea izvorăște din faptul că presupunem mai multe minunăţii acolo unde nu este decît una singură, din faptul că ne închipuim că există în natură

atîtea acte particulare cîte fenomene observăm, în timp ce ea poate că nu a săvîrșit decît doar un singur act. Se pare chiar, că rezultatele diferite ale acestor acte ar fi izolate, dacă natura ar fi silită să săvîrșească mai multe acte, că am avea colecții de fenomene independente unele de altele și că lanțul general, pe care filozofia îl socotește continuu, s-ar rupe în mai multe locuri. Independența absolută a unui singur fapt este incompatibilă cu ideea de tot ; și, fără ideea de tot, nu mai există filozofie.

XII

S-ar părea că naturii i-a plăcut să varieze unul și același mecanism într-o infinitate de feluri deosebite. Ea nu renunță la un gen de producții, decît după ce a înmulțit indivizii acestui gen sub toate fețele posibile. Cînd privim regnul animal și ne dăm seama că nu există un singur patruped care să nu aibă funcțiile și părțile, mai ales interne, întru totul similare altui patruped, nu vom crede, oare, că a existat un prim animal, prototip al tuturor animalelor, natura nefăcînd altceva decît să lungească, să scurteze, să transforme, să înmulțească, să distrugă unele organe ? Închipuiți-vă că degetele mîinii ar fi unite, iar materia din care sînt făcute unghiile ar fi atît de bogată încît, întinzîndu-se și umflîndu-se, le-ar înfășura și le-ar acoperi cu totul, și veți avea în loc de o mînă de om, un picior de cal.

Cînd vedem metamorfozele succesive ale învelișului prototipului, oricare ar fi el, apropiind un regn de alt regn prin grade insensibile, și umplînd granițele ambelor regnuri (dacă ne este permis să întrebuințăm termenul de *granițe* acolo unde nu există o despărțire reală), și umplînd, zic, granițele ambelor regnuri cu ființe nehotărîte, ambigue, despuiate în mare parte de formele, calitățile și funcțiile unuia, și împodobite cu formele, calitățile și funcțiile celuilalt, cine n-ar înclina să creadă că n-a existat decît o primă ființă prototip al tuturor ființelor ?...

XV

Avem trei mijloace principale : observaţia naturii, reflecţia şi experienţa. Observaţia adună faptele. Reflecţia le combină. Experienţa verifică rezultatul combinării. Observaţia naturii trebuie să fie stăruitoare, reflecţia trebuie să fie adîncă, iar experienţa exactă. Vedem rar aceste trei mijloace împreună. De aceea, geniile creatoare nu sînt comune.

XXI

A aduna şi a lega faptele sînt două ocupaţii foarte grele ; de aceea, filozofii le-au împărţit între ei. Unii îşi petrec viaţa adunînd material, ca nişte salahori folositori şi muncitori ; ceilalţi, ca nişte arhitecţi trufaşi, se străduiesc să le prelucreze. Timpul însă a răsturnat pînă astăzi aproape întreaga construcţie a filozofiei raţionale. Mai curînd sau mai tîrziu salahorul plin de colb scoate din adîncul pămîntului unde el sapă orbeşte, buturuga mică ce va răsturna această arhitectură ridicată cu truda minţii. Ea se năruie şi nu mai rămîne decît material amestecat talmeş-balmeş, pînă cînd un alt geniu îndrăzneţ întreprinde o combinaţie nouă. Fericit e filozoful sistematic căruia natura i-a dăruit, ca odinioară lui Epicur, Lucreţiu, Aristotel şi Platon, o imaginaţie puternică, o elocvenţă mare, arta de a-şi prezenta ideile prin imagini vii şi sublime ; edificiul pe care îl va fi construit va putea să cadă într-o zi, dar statuia lui va rămîne în picioare în mijlocul ruinelor ; piatra ce se va desprinde din munţi nu o va sfărîma, pentru că piedestalul ei nu este din lut.

XXIII

Am deosebit două feluri de filozofii, una experimentală şi una raţională. Cea dintîi e cu ochii legaţi, umblă veşnic dibuind, apucă tot ce-i cade în mînă

și, pînă la urmă, găsește lucruri prețioase. Cealaltă adună aceste materiale prețioase și se căznește să-și facă din ele o făclie. Pînă acum însă, această pretinsă făclie i-a slujit mai puțin decît dibuirea rivalei sale. Așa și trebuia să fie. Experiența își sporește la infinit mișcările ; ea e veșnic ocupată ; tot timpul pe care rațiunea îl folosește în căutarea analogiilor, ea îl folosește căutînd fenomene. Filozofia experimentală nu știe nici ce se va întîmpla, nici ce nu se va întîmpla cu munca ei ; dar ea muncește fără preget. Filozofia rațională, dimpotrivă, cîntărește posibilitățile, se pronunță și se oprește brusc. Ea spune cu îndrăzneală : *lumina nu se poate descompune.* Filozofia experimentală o ascultă și tace în fața ei secole întregi ; apoi, deodată, îi arată prisma și spune : *lumina se descompune.*

XXVIII

În privința rezultatelor sale bune, fizica experimentală se poate asemăna cu sfatul unui părinte, care, fiind pe patul de moarte, a spus fiilor lui că pe ogorul pe care îl avea se află o comoară ascunsă, dar nu știe în care loc. Fiii săi au început să scormonească pămîntul, dar n-au găsit comoara pe care o căutau, au obținut însă o recoltă îmbelșugată, la care nu se așteptau.

XXIX

În anul următor, unul din ei zise fraților săi : am cercetat cu grijă ogorul ce ni l-a lăsat tatăl nostru și cred că am găsit locul unde se află comoara. Ascultați ce m-am gîndit. Dacă această comoară este ascunsă în ogor, ea trebuie să aibă, în apropiere, vreun semn oarecare care să arate locul. Am observat niște urme ciudate în partea dinspre răsărit : pămîntul se pare acolo ca și cînd ar fi fost scos din locul lui. Noi ne-am convins prin

munca noastră din anul trecut, că la suprafața pămîntului nu se află nici o comoară ; prin urmare, ea trebuie să fie ascunsă sub pămînt. Să luăm neîntîrziat cazmaua și să săpăm pînă vom ajunge la ea. Toți frații se apucară de lucru, nu fiindcă ar fi fost convinși de puterea argumentului, ci din dorința de a se îmbogăți. Ei au săpat mult în adîncime, fără să găsească ceva. Speranța începea să-i părăsească și se auzeau murmure de nemulțumire. Dar iată că unul din ei crezu că a dat peste o mină, după niște fărîmituri ce străluceau. Era, de fapt, o mină de plumb, exploatată mai demult, și pe care apoi au pus-o în valoare și care le-a adus mult cîștig. Așa sînt uneori și urmările experiențelor sugerate de observații și ideile sistematice ale filozofiei raționale. Tot așa și geometrii și chimiștii, încăpățînîndu-se să rezolve probleme poate imposibile, au ajuns la descoperiri mai importante decît cele pe care le căutau.

XL

Nu e de ajuns să faci revelații ; revelația trebuie să fie întreagă și clară. Există un fel de obscuritate care s-ar putea defini *afectația marilor maeștri*, un văl pe care le place să-l pună între popor și natură. Cu tot respectul pe care îl datorăm numelor celebre, aș spune că o obscuritate de felul acesta domnește în unele lucrări ale lui Stahl și în *Principiile matematice* ale lui Newton. Numai faptul că sînt scrise în chip neinteligibil împiedică aceste cărți să fie prețuite așa cum merită ; și n-ar fi costat mai mult de o lună pe autorii lor, ca să le facă clare ; această lună ar fi cruțat o mie de oameni de bun simț de muncă și de trudă. Iată, deci, aproape trei mii de ani, pierduți pentru alte lucrări. Să facem populară filozofia cît mai curînd. Dacă vrem ca filozofia să meargă înainte, să apropiem poporul de nivelul la care sînt filozofii. Dacă ei vor spune că unele lucrări nu pot să fie aduse niciodată

la nivelul comun al minţilor, atunci nu-şi dau seama ce roade pot să aducă metoda bună şi obişnuinţa îndelungată.

Dacă este îngăduit unor autori să fie obscuri, aş îndrăzni să spun că este îngăduit numai metafizicienilor propriu-zişi — chiar dacă aş fi acuzat că-mi fac propria mea apologie. Abstracţiile mari nu pot avea decît o licărire sumbră. Actul generalizării tinde să dezbrace conceptele de tot ce au sensibil. Pe măsură ce înaintează acest act, aspectele corporale dispar, noţiunile se retrag încetul cu încetul spre înţelegere, iar ideile devin pur intelectuale. Atunci filozoful speculativ seamănă cu cel ce priveşte de pe nişte munţi înalţi ale căror vîrfuri se pierd în nori ; obiectele de pe cîmpie au dispărut din faţa lui şi nu-i mai rămîne decît priveliştea gîndurilor lui şi conştiinţa înălţimii la care s-a ridicat şi la care, poate, nu este dat oricui să-l urmeze şi să respire.

XLII

Dacă cineva a făurit în capul lui un sistem care trebuie să fie verificat prin experienţă, nu trebuie nici să se lege de el cu încăpăţînare, nici să-l părăsească cu uşurinţă. Cîteodată credem că presupunerile noastre sînt false, pentru că nu am luat măsurile potrivite ca să găsim că sînt adevărate. Încăpăţînarea are în acest caz mai puţine neajunsuri decît excesul opus. Dacă, în ciuda unor încercări repetate, nu găsim ce căutăm, se poate întîmpla să găsim ceva mai bun. Timpul pe care l-am întrebuinţat întrebînd natura nu e niciodată cu totul pierdut. Trebuie să ne potrivim stăruinţa cu gradul de analogie. Ideile absolut bizare nu merită decît o primă încercare. Celor verosimile trebuie să le dăm ceva mai mult şi nu trebuie să renunţăm la cele care promit o descoperire importantă, decît după ce ne-au sleit puterile. În această privinţă, se pare că nu e de loc nevoie de precepte. Cercetările ne pasionează în raport cu interesul care ne leagă de ele.

la nivelul comun al minților, atunci nu-și dau seama ce roade pot să aducă metoda bună și obișnuința îndelungată.

Dacă este îngăduit unor autori să fie obscuri, aș îndrăzni să spun că este îngăduit numai metafizicienilor propriu-ziși — chiar dacă aș fi acuzat că-mi fac propria mea apologie. Abstracțiile mari nu pot avea decît o licărire sumbră. Actul generalizării tinde să dezbrace conceptele de tot ce au sensibil. Pe măsură ce înaintează acest act, aspectele corporale dispar, noțiunile se retrag încetul cu încetul spre înțelegere, iar ideile devin pur intelectuale. Atunci filozoful speculativ seamănă cu cel ce privește de pe niște munți înalți ale căror vîrfuri se pierd în nori ; obiectele de pe cîmpie au dispărut din fața lui și nu-i mai rămîne decît priveliștea gîndurilor lui și conștiința înălțimii la care s-a ridicat și la care, poate, nu este dat oricui să-l urmeze și să respire.

XLII

Dacă cineva a făurit în capul lui un sistem care trebuie să fie verificat prin experiență, nu trebuie nici să se lege de el cu încăpățînare, nici să-l părăsească cu ușurință. Citeodată credem că presupunerile noastre sînt false, pentru că nu am luat măsurile potrivite ca să găsim că sînt adevărate. Încăpățînarea are în acest caz mai puține neajunsuri decît excesul opus. Dacă, în ciuda unor încercări repetate, nu găsim ce căutăm, se poate întîmpla să găsim ceva mai bun. Timpul pe care l-am întrebuințat întrebînd natura nu e niciodată cu totul pierdut. Trebuie să ne potrivim stăruința cu gradul de analogie. Ideile absolut bizare nu merită decît o primă încercare. Celor verosimile trebuie să le dăm ceva mai mult și nu trebuie să renunțăm la cele care promit o descoperire importantă, decît după ce ne-au sleit puterile. În această privință, se pare că nu e de loc nevoie de precepte. Cercetările ne pasionează în raport cu interesul care ne leagă de ele.

XLVII

Experienţa trebuie să fie lăsată liberă. Dacă îi arătăm numai latura doveditoare şi ascundem latura care contrazice, o ţinem prizonieră. Acest inconvenient nu se datoreşte faptului că avem idei, ci faptului că ne lăsăm orbiţi de ele, atunci cînd încercăm o experienţă. Sîntem severi în examenul nostru numai atunci cînd rezultatul este contrar sistemului. Atunci nu uităm nimic din ceea ce poate schimba faţa fenomenului sau a limbajului naturii. În cazurile opuse, observatorul este indulgent ; el trece uşor peste împrejurări, nici nu se gîndeşte să facă obiecţii naturii ; o crede de la primul cuvînt, nu bănuieşte nici un echivoc şi ar merita să i se spună : „Meseria ta este să întrebi natura şi tu o faci să mintă sau te temi să-i ceri explicaţii".

XLVIII

Cînd apucăm pe un drum greşit, cu cît mergem mai repede, cu atît ne rătăcim mai mult. Prin ce mijloc am putea să ne reîntoarcem la locul de unde am plecat, după ce am parcurs o distanţă imensă ? Puterile noastre sleite nu ne îngăduie, mîndria deşartă ne împiedică să ne dăm seama că sîntem pe un drum greşit, principiile la care ţinem cu încăpăţînare răspîndesc peste tot ce ne înconjoară un prestigiu ce desfigurează lucrurile. Nu le mai vedem aşa cum sînt ele, ci aşa cum ne-ar conveni să fie. În loc să ne corectăm noţiunile după realitate, se pare că ne silim să modelăm realitatea după noţiunile noastre. Această patimă nebunească îi stăpîneşte pe filozofii metodişti mai mult decît pe toţi ceilalţi filozofi. Îndată ce un metodist a aşezat în sistemul lui pe om în fruntea patrupedelor, el nu-l mai vede în natură decît ca pe un animal cu patru picioare. În zadar protestează raţiunea

sublimă cu care e înzestrat împotriva denumirii de animal și în zadar organizarea sa contrazice denumirea de patruped...

LIII

Atît în invenţia instrumentelor cît şi în perfecţionarea lor, există o precauţie pe care nu o putem recomanda îndeajuns fizicianului, anume, să nu se încreadă în analogii, să nu conchidă niciodată de la mai mult la mai puţin, sau de la mai puţin la mai mult, să supună unui examen toate proprietăţile fizice ale substanţelor pe care le întrebuinţează. Dacă neglijează acest lucru, nu va reuși niciodată. Chiar dacă ar lua toate măsurile, de cîte ori nu se întîmplă ca un obstacol mic, pe care nu l-a prevăzut și căruia nu i-a dat importanță, să fie limita naturii și să-l silească să-și părăsească munca tocmai cînd credea că a isprăvit-o.

LVI

DESPRE CAUZE

1. Dacă am consulta numai conjecturile deșarte ale filozofiei și lumina slabă a raţiunii noastre, am crede că lanțul cauzelor n-a avut nici un început, iar lanțul efectelor nu va avea nici un sfîrșit. Dacă presupunem că s-a mișcat o moleculă, ea nu s-a mișcat singură ; cauza mișcării sale are o altă cauză, iar aceasta are alta și așa mai departe, fără ca să putem găsi limitele naturale ale cauzelor, în trecut. Să presupunem că s-a mișcat o moleculă. Această mișcare va avea un efect, acest efect va avea un alt efect, și așa mai departe, fără să putem găsi limitele naturale ale efectelor, în viitor. Mintea, înspăimîntată de acest progres la infinit al cauzelor celor mai slabe și al celor mai mici efecte, nu renunță la

această supoziţie şi la alte cîteva de acelaşi fel, decît în urma prejudecăţii că dincolo de limitele simţurilor noastre nu se întîmplă nimic şi că totul se sfîrşeşte acolo unde noi nu mai vedem nimic. Dar una din principalele deosebiri dintre cel ce observă natura şi cel ce o interpretează este aceea că cel din urmă porneşte de unde îl părăsesc pe celălalt simţurile şi instrumentele ; din ceea ce este, el presupune ceea ce trebuie să mai fie, şi din ordinea lucrurilor trage concluzii abstracte şi generale, ce au pentru el tot atîta evidenţă ca şi adevărurile sensibile şi particulare ; el se ridică la esenţa însăşi a ordinii ; el vede că pura şi simpla coexistenţă a unei fiinţe sensibile cu o înlănţuire oarecare de cauze şi de efecte nu ajung pentru formularea unei prejudecăţi absolute ; se opreşte aici ; dacă ar face un pas mai mult, ar ieşi din natură.

DESPRE CAUZELE FINALE

2. Cine sîntem noi, ca să explicăm scopurile naturii ? Oare, nu ne dăm seama că aproape totdeauna îi preamărim înţelepciunea în dauna puterii ei şi că răpim resurselor ei mai mult decît am putea să dăm vreodată planurilor ei ? Acest fel de a interpreta natura este fals, chiar şi în teologia naturală, căci am substitui conjecturile omului lucrării lui Dumnezeu şi am face ca soarta celui mai important adevăr teologic să depindă de soarta unei ipoteze. Să presupunem că un fizician, întrebat despre natura laptelui, ar răspunde că laptele este un aliment care începe să se formeze la femelă, cînd a conceput şi pe care natura l-a destinat pentru hrana animalului ce trebuie să se nască. Ce mă învaţă această definiţie asupra formării laptelui ? Ce aş putea să cred despre pretinsa destinaţie a acestui lichid, şi despre celelalte idei fiziologice care îl însoţesc, cînd ştiu că au existat bărbaţi care au stors lapte din mamelele lor, că anastomozele arterelor epigastrice şi mamare îmi dovedesc că laptele pricinuieşte umflarea pieptului, care incomodează uneori şi fetele în preajma evacuării pe-

riodice, cînd știu că nu există aproape nici o fată care să nu devină doică, dacă se mulge, și cînd am chiar sub ochii mei o femelă atît de mică încît nu i s-a putut găsi un mascul care să i se potrivească, care n-a fost în contact cu nici un mascul, n-a fost însărcinată niciodată și ale cărei mamele s-au umflat de lapte, încît a trebuit să se recurgă la mijloace obișnuite ca să i se ușureze suferințele ? Cît de ridicol să auzi pe unii anatomiști atribuind cu seriozitate pudorii naturii o umbră pe care ea a răspîndit-o și asupra unor părți ale corpului nostru, unde nu este nimic necinstit de acoperit. Rostul pe care i-l atribuie alți anatomiști nu face pudorii naturii o onoare mai mică, dar nici priceperii lor nu le face una mai mare. Fizicianul, a cărui meserie este să instruiască, iar nu să dea povețe, va părăsi deci întrebarea *pentru ce* și nu se va ocupa decît cu întrebarea *cum*. Acest *cum* se scoate din realități, iar *pentru ce*, din înțelegerea noastră. Acest *cum* se leagă de sistemul nostru și depinde de progresul cunoștințelor de care dispunem. Cîte idei absurde, presupuneri false, noțiuni himerice abundă în imnurile pe care cîțiva apărători temerari ai cauzelor finale au îndrăznit să le compună în cinstea Creatorului ! În loc să fie copleșiți de admirație împreună cu Profetul și la vederea stelelor fără număr ce luminează noaptea bolta cerului, să exclame : *Caeli enarrant gloriam dei (David*, psalm. XVIII, v 1) [1], ei s-au lăsat robiți de superstițiile conjecturilor lor. În loc să-l preamărească pe Atotputernicul în înseși ființele naturii, ei s-au prosternat în fața fantomelor imaginației lor. Dacă cineva, stăpînit de prejudecată, se îndoiește de tăria reproșului meu, îl sfătuiesc să compare tratatul pe care l-a scris Galilei despre întrebuințarea părților corpului omenesc cu fiziologia lui Boërhaave și fiziologia lui Boërhaave cu aceea a lui Haller : eu invit posteritatea să compare conținutul sistematic și trecător al lucrării acestuia din urmă cu ceea ce va deveni fiziologia în secolele următoare.

---

[1] Cerurile povestesc slava lui Dumnezeu (n. red.).

Omul face din micile sale idei un merit al Celui veşnic, iar Cel veşnic, care îl ascultă din înălţimea tronului său şi care îi cunoaşte gîndul, îi primeşte lauda imbecilă şi zîmbeşte văzînd îngîmfarea lui.

LVII

DESPRE CÎTEVA PREJUDECĂŢI

Nu există nimic, nici în faptele naturii, nici în împrejurările vieţii care să nu fie o cursă întinsă pentru căderea noastră. Ca dovadă că este aşa, aduc aceste axiome generale, socotite drept bunul simţ al naţiunilor. Se zice, *sub soare nu se întîmplă nimic nou*. Această axiomă este adevărată pentru cel ce se mulţumeşte cu aparenţele izbitoare. Dar ce sens poate avea această sentinţă pentru filozoful a cărui treabă de fiecare zi este să descopere deosebirile cele mai imperceptibile, pentru cel ce a dovedit că un arbore întreg nu are două frunze în chip perceptibil de acelaşi verde, pentru cel ce, — reflectînd asupra numărului mare de cauze, chiar cunoscute, care ar trebui să conlucreze pentru ca să producă exact aceeaşi nuanţă de culoare — ar pretinde fără să se gîndească să exagereze părerea lui Leibniz, că e lucru dovedit că, datorită aşezării lucrurilor în puncte diferite din spaţiu, şi datorită acestui număr uriaş de cauze, poate n-a existat niciodată şi poate nu vor exista niciodată în natură două fire de iarbă *absolut* de acelaşi verde? Dacă realităţile se schimbă succesiv, trecînd prin nuanţele cele mai imperceptibile, atunci timpul, care nu se opreşte niciodată, trebuie să producă pînă la urmă cea mai mare deosebire între formele care au existat foarte de de mult, cele care există astăzi şi cele care vor exista în veacuri îndepărtate. *Nil sub sole novum* (nimic nou sub soare) nu este deci decît o prejudecată bazată pe slăbiciunea organelor noastre, pe imperfecţiunea instrumentelor şi pe scurtimea vieţii noastre. În morală se spune : *quot capita, tot sensus* (cîte capete, atîtea păreri).

Tocmai contrariul este adevărat, căci nimic nu e mai comun decît capul și nimic mai rar decît părerea. În literatură se spune : *despre gusturi nu se discută.* Dacă prin aceasta se înțelege că nu trebuie să acuzăm un om că are un anumit gust, atunci aceasta e o copilărie. Dacă se înțelege că gustul nu are în el nici bine, nici rău, atunci este o falsitate. Filozoful va examina cu severitate toate aceste axiome ale înțelepciunii populare.

LVIII

ÎNTREBĂRI

Există un singur chip posibil de a fi omogen. Există o infinitate de chipuri deosebite de a fi eterogen. Mi se pare că este tot atît de imposibil ca toate ființele din natură să fi fost produse dintr-o materie perfect omogenă, pe cît ar fi să ni le închipuim că au una și aceeași culoare. Mai mult, eu cred că diversitatea fenomenelor nu poate să fie rezultatul unei eterogenități oarecare. Voi numi deci elemente, diferitele materii eterogene necesare pentru producerea generală a fenomenelor naturii și voi numi natură rezultatul general actual, sau rezultatele generale succesive ale combinării elementelor. Elementele trebuie să aibă diferențe esențiale, altfel totul s-ar fi putut naște din omogenitate, deoarece totul s-ar putea reîntoarce în ea. Există, a existat sau va exista o combinație naturală, sau o combinație artificială, în care un element este, a fost sau va fi dus pînă la cea mai mare divizibilitate a sa posibilă. Molecula unui element, în această stare de diviziune ultimă, este indivizibilă, de o indivizibilitate absolută, deoarece o diviziune ulterioară a acestei molecule, fiind în afara legilor naturii și dincolo de puterile artei, este doar inteligibilă. Starea de ultimă divizibilitate posibilă în natură sau prin artă nefiind aceeași, după toate aparențele, la materii care sînt în chip esențial eterogene, urmează că există molecule esențial deosebite în masă, și totuși indi-

vizibile în ele însele. Cîte materii absolut eterogene sau elementare există ? Nu știm. Care sînt deosebirile esențiale ale materiilor pe care le considerăm absolut eterogene sau elementare ? Nu știm. Pînă unde a fost dusă diviziunea unei materii elementare, fie în lucrările naturii ; nu știm etc., etc. Am pus la un loc combinațiile artei cu cele ale naturii, deoarece printre infinitatea de fapte pe care nu le cunoaștem și pe care nu le vom cunoaște niciodată, există unul care ne este și el ascuns, anume, dacă diviziunea unei materii elementare n-a fost, nu este sau nu va fi dusă mai departe în vreo operație a artei, dacă n-a fost, nu este și nu va fi dusă în vreuna din combinațiile naturii lăsată pe seama ei. Din prima întrebare de mai jos, se va vedea de ce am introdus în unele din teoremele mele noțiunea de trecut, prezent și viitor și de ce am inserat ideea de succesiune în definiția pe care am dat-o naturii.

1. Dacă fenomenele nu sînt înlănțuite unele cu altele, nu există nici o filozofie. Chiar dacă fenomenele ar fi toate înlănțuite, starea fiecăruia din ele ar putea să nu fie permanentă. Dacă însă starea ființelor este într-o schimbare continuă, dacă natura încă lucrează, cu toate că există lanțul care leagă fenomenele, nu există nici o filozofie. Întreaga noastră știință asupra naturii devine tot atît de trecătoare ca și cuvintele. Ceea ce luăm drept istorie a naturii, nu este decît istoria foarte incompletă a unei clipe. Întreb, deci : dacă metalele au fost totdeauna și vor fi totdeauna așa cum sînt, dacă plantele au fost totdeauna și vor fi totdeauna așa cum sînt, dacă animalele au fost totdeauna și vor fi totdeauna așa cum sînt ? etc. După ce ați meditat adînc asupra unor anumite fenomene, o îndoială care poate că vi se va ierta, scepticilor, nu este dacă lumea a fost creată, ci dacă ea este acum așa cum a fost și cum va fi.

2. Dacă în regnurile vegetal și animal, un individ începe, ca să zicem așa, crește, durează, moare și dispare, oare nu se întîmplă tot așa și cu speciile întregi ? Dacă religia nu ne-ar fi învățat că animalele au ieșit din mîna Creatorului așa precum le vedem și dacă s-ar fi îngăduit cea mai mică

incertitudine despre începutul și sfîrșitul lor, oare filozoful sprijinit numai pe conjecturile sale n-ar putea presupune că elementele animalității au fost din totdeauna răspîndite și amestecate în masa materiei ; că aceste elemente s-au unit întîmplător, pentru că acest lucru era cu putință, că embrionul format din aceste elemente a trecut prin nesfîrșite organizări și dezvoltări ? Că mișcarea, senzația, ideile, gîndirea, reflecția, conștiința, sentimentele, pasiunile, semnele, gesturile, sunetele, sunetele articulate, limba, legile, științele și artele au urmat unele după altele și că s-au scurs milioane de ani între fiecare din aceste stadii de dezvoltare ; că mai sînt și alte stadii de dezvoltare prin care vor trece și alte progrese pe care nu le cunoaștem ; că a existat sau că va exista o stare staționară ; că se îndepărtează sau se va îndepărta de această stare printr-o dispariție veșnică, în timpul căreia facultățile vor dispărea așa cum au apărut : că va dispărea pentru totdeauna din natură, sau mai de grabă va continua să existe în ea, dar sub o formă și cu facultăți cu totul altele decît acelea pe care le vedem în clipa aceasta ? Religia ne scutește de multe rătăciri și de multe munci. Dacă ea nu ne-ar fi lămurit de loc asupra originii lumii și asupra sistemului universal al ființelor, cîte ipoteze diferite am fi fost amăgiți să le luăm drept taina naturii ? Aceste ipoteze fiind toate la fel de false ni s-ar fi părut aproape toate la fel de adevărate. Întrebarea de ce există ceva, este întrebarea ce încurcă mai mult decît oricare altă întrebare pe care și-o pune filozofia ; numai revelația îi poate răspunde.

3. Dacă ne aruncăm privirea asupra animalelor și asupra pămîntului brut pe care îl călcăm în picioare, asupra moleculelor organizate și asupra lichidelor în care se mișcă, asupra insectelor microscopice și asupra materiei care le produce și care le înconjoară, este evident că materia în general este divizată în materie moartă și în materie vie. Dar cum se poate că materia nu e una, sau în întregime vie, sau în întregime moartă ? Oare materia vie este totdeauna vie ? Materia moartă este totdeauna

în chip real moartă ? Oare materia vie nu moare ? Materia moartă nu începe niciodată să trăiască ?

4. Oare între materia moartă și materia vie se poate determina cu precizie și o altă deosebire decît organizarea și spontaneitatea reală sau aparentă a mișcării ?

5. Ceea ce se numește materie vie, nu este oare numai o materie care se mișcă prin ea însăși ? Ceea ce se numește materie moartă nu este oare o materie ce se poate mișca de către o altă materie ?

6. Dacă materia vie este o materie care se mișcă prin ea însăși, cum poate să nu se mai miște fără ca să moară ?

7. Dacă există o materie vie și o materie moartă în ele însele, oare aceste două principii sînt suficiente pentru producerea generală a tuturor formelor și a tuturor fenomenelor ?

8. În geometrie, o cantitate reală adăugată unei cantități imaginare ne dă un tot imaginar ; în natură, dacă o moleculă de materie vie se adaugă unei molecule de materie moartă, totul va fi viu sau va fi mort ?

9. Dacă agregatul poate să fie sau viu sau mort, cînd și pentru ce va fi viu, cînd și pentru ce va fi mort ?

10. Mort sau viu, el există sub o formă. Sub orice formă ar exista, care este principiul lui ?

11. Midiile reprezintă originea formelor ? Ce este o midie ? O ființă reală și preexistentă, sau reprezintă doar limitele inteligibile ale energiei unei molecule vii unită cu materia moartă sau vie ; limite determinate prin raportul de energie în toate sensurile cu rezistențele în toate sensurile ? Dacă este o ființă reală și preexistentă, cum s-a format ?

12. Oare energia unei molecule vii variază prin ea însăși, sau nu variază decît după cantitatea, calitatea, formele materiei moarte sau vii cu care se unește ?

13. Există, oare, materii vii deosebite în chip specific de materii vii, sau întreaga materie vie este în chip esențial una și capabilă de orice ? Aceeași întrebare o pun și cu privire la materiile moarte.

14. Oare materia vie se combină cu materia vie ? Cum se face această combinare ? Care este rezultatul ei ? Aceeași întrebare o pun și cu privire la materia moartă.

15. Dacă s-ar putea presupune că întreaga materie este vie, sau că întreaga materie este moartă, oare ar putea să existe vreodată altceva decît materie moartă, sau altceva decît materie vie ? Moleculele vii n-ar putea, oare, să capete din nou viață, după ce au pierdut-o, pentru a o pierde din nou și așa mai departe, la infinit ?

. . . . . .

RUGĂCIUNE

Am început cu Natura, pe care ei au numit-o creațiunea ta, și voi sfîrși cu tine, cel care te numești pe pămînt Dumnezeu.

O, Doamne ! Nu știu dacă exiști, dar voi gîndi ca și cum tu ai vedea în sufletul meu și voi lucra ca și cînd aș fi în fața ta.

Dacă am greșit cîteodată împotriva rațiunii mele sau a legii tale, nu voi fi mulțumit de viața mea trecută, dar nu voi fi mai puțin liniștit de soarta mea în viitor, pentru că tu ai uitat greșeala mea îndată ce am recunoscut-o.

Nu-ți cer nimic pe lumea aceasta, deoarece cursul lucrurilor este necesar prin el însuși, dacă tu nu exiști, sau prin voința ta, dacă exiști.

Nădăjduiesc că voi fi răsplătit de tine pe lumea cealaltă, dacă așa ceva există, deși tot ce fac pe lumea aceasta fac de la mine.

Dacă săvîrșesc binele, îl săvîrșesc fără ca să fac eforturi, dacă urăsc răul îl urăsc fără ca să mă gîndesc la tine.

Iată cum sînt eu, o parte în chip necesar organizată a materiei eterne și necesare, sau, poate, creatura ta.

Dar, dacă sînt binefăcător și bun, ce-i privește pe semenii mei că sînt așa datorită unei organizări fericite, datorită unor acte libere ale voinței mele sau datorită harului tău ?

Ori de cîte ori, tinere, vei recita acest simbol al filozofiei noastre, să citeşti şi ceea ce urmează :

Numai un om cinstit poate să fie ateu.

Un om rău, care neagă existenţa lui Dumnezeu, este şi judecător şi inculpat : este un om care se teme şi care ştie că trebuie să se teamă că va veni un răzbunător pentru faptele rele pe care le-a săvîrşit.

Un om de bine, dimpotrivă, dacă ar aştepta să fie răsplătit în viitor pentru virtuţile lui, ar lupta împotriva propriului său interes.

Primul pledează pentru el, celălalt pledează împotriva lui. Primul nu poate fi niciodată sigur de adevăratul motiv care determină felul său de a filozofa. Celălalt nu se poate îndoi că este tîrît în mod evident de o credinţă atît de opusă speranţelor celor mai dulci şi celor mai mîngîietoare cu care s-ar putea hrăni.

Dat fiind că Dumnezeu a lăsat, ori că mecanismul universal ce se numeşte destin a voit să fim expuşi, în timpul vieţii, la tot felul de evenimente, dacă eşti un om înţelept şi un părinte mai bun decît mine, vei convinge din timp pe fiul tău că el este stăpînul existenţei lui, pentru ca să nu se plîngă de tine, care i-ai dăruit-o.

PRINCIPII FILOZOFICE ASUPRA MATERIEI ŞI MIŞCĂRII

Nu știu în ce sens au presupus filozofii că materia ar fi indiferentă față de mișcare și față de repaus. Ceea ce este foarte sigur, este că toate corpurile se atrag unele pe altele, că toate particulele corpurilor se atrag, că în acest univers totul este în translație sau *in nisu* [1] sau în translație și *in nisu* în același timp.

Această ipoteză a filozofilor poate că se aseamănă cu aceea a geometrilor, care admit puncte fără nici o dimensiune, linii fără lățime și adîncime, suprafețe fără grosime ; sau poate că ei vorbesc despre repausul relativ al unei mese față de altă masă. Într-un vas bătut de furtună, totul este într-un repaus relativ. Nimic nu este în repaus absolut, nici chiar în moleculele ce compun vasul sau în cele ale corpurilor pe care le conține.

Într-un corp oarecare, ei nu concep o tendință mai mare spre repaus decît spre mișcare, pentru că, după cît se pare, consideră materia ca omogenă, pentru că fac abstracție de toate calitățile ei esențiale, pentru că în clipa aproape indivizibilă a speculației lor, ei o consideră inalterabilă, pentru că au în vedere repausul relativ al unui agregat față de alt agregat, pentru că uită că — în timp ce judecă asupra

[1] *Nisus* (lat.), efort, încordare, tensiune (n. red.).

indiferenței corpului față de mișcare sau față de repaus — blocul de marmură tinde a se dizolva, pentru că ei anulează în gînd mișcarea generală care însuflețește toate corpurile și acțiunea lor particulară reciprocă, care le distruge pe toate, pentru că această indiferență, deși e falsă în ea însăși, fiind momentană, nu va face ca legile mișcării să fie greșite.

După unii filozofi, corpul este, prin el însuși, lipsit de acțiune și de forță ; este o nemaipomenită greșeală, cu totul contrară unei fizici juste, unei chimii juste : corpul prin el însuși, prin natura calităților sale esențiale, fie că sînt considerate în molecule, fie că sînt considerate în masă, este plin de acțiune și de forță.

Pentru a ne reprezenta mișcarea, mai adaugă ei, trebuie să ne închipuim, în afară de materia existentă, o forță care lucrează asupra ei. Nu este așa. Molecula fiind înzestrată cu o calitate proprie naturii sale, este prin sine însăși o forță activă. Ea acționează asupra unei alte molecule, care acționează la rîndul ei asupra primei. Toate aceste paralogisme izvorăsc din ipoteza falsă că materia ar fi omogenă. Dv., care vă închipuiți atît de bine materia în repaus, vă puteți închipui focul în repaus ? Tot ce există în natură are o acțiune a sa diferită, ca și această îngrămădire de molecule pe care o numiți foc. În această îngrămădire de molecule pe care o numiți foc, fiecare moleculă își are natura ei, acțiunea ei.

Iată adevărata deosebire dintre repaus și mișcare. Repausul absolut este un concept abstract. El nu există în natură. Mișcarea este o calitate tot atît de reală ca și lungimea, lățimea și adîncimea. Ce importanță are ce se petrece în capul dv. ? Ce importanță are că dv. socotiți că materia este omogenă sau eterogenă ? Ce importanță are că — făcînd abstracție de calitățile ei și neavînd în vedere decît existența ei — dv. o vedeți în repaus ? Ce-mi pasă că, în consecință, dv. căutați o cauză care o mișcă ? Puteți să faceți geometrie și metafizică cît vă place ; eu însă, care sînt fizician și chimist, care privesc corpurile în natură și nu în capul meu, văd că ele există, că sînt diferite, că sînt

înzestrate cu proprietăți și acțiuni, că se agită în univers ca în laborator, unde o scînteie nu poate să stea alături de trei molecule combinate de salpetru, cărbune și sulf, fără să urmeze în chip necesar o explozie.

Greutatea nu este o tendință spre repaus, ci o tendință spre mișcare locală.

Se mai spune că, pentru ca materia să fie mișcată e nevoie de o acțiune, de o forță ; da, sau exterioară moleculei, sau inerentă, esențială, în molecula însăși și constituind natura ei de moleculă de foc, de apă, de nitru, alcalină, sulfuroasă. Oricare ar fi această natură, din ea izvorăște o forță, o acțiune a ei în afară, o acțiune a altor molecule asupra ei.

Forța care lucrează asupra moleculei se epuizează ; forța intimă a moleculei nu se epuizează de loc. Ea este imuabilă, eternă. Aceste două forțe pot să producă două feluri de nisus ; cea dintîi un nisus care încetează ; cea de a doua un nisus ce nu încetează niciodată. Prin urmare, este absurd să se spună că materia se împotrivește în chip real mișcării.

Cantitatea de forță este constantă în natură ; însă suma nisus-urilor și suma translațiilor sînt variabile. Cu cît suma nisus-urilor este mai mare, cu atît suma translațiilor este mai mică ; și invers, cu cît suma translațiilor este mai mare cu atît suma nisus-urilor este mai mică. Incendiul unui oraș sporește dintr-o dată, într-o cantitate enormă, suma translațiilor.

Un atom mișcă din loc lumea. Nimic mai adevărat. E tot atît de adevărat ca și aceea că atomul este mișcat din loc de lume : pentru că atomul are forța lui proprie, și ea nu poate exista fără efect.

. . . . . .

CLAUDE-ADRIEN HELVÉTIUS

A realizat o filozofie materialistă cu un caracter pragmatic, evident utilitarist. De aici rezultă referinţele sale permanente la morală *şi* educaţie, *explicaţiile sau argumentele pe care le aduce în favoarea unor teze filozofice fiind adeseori de ordin psihologic sau sociologic.*

A trăit între anii 1715—1771. Operele sale sînt : Despre spirit *(1758) şi* Despre om, facultăţile sale intelectuale şi educaţia sa, *scrierea aceasta fiind tipărită postum în 1772.*

Motivaţia acţiunilor umane este concepută de Helvétius funcţional şi utilitarist. Năzuinţele spre plăcere şi iubire de sine sînt considerate de el mobiluri fundamentale ale acţiunilor umane. Înseşi raporturile dintre indivizi sînt explicate prin nevoia sprijinului celuilalt şi dorinţa de amuzament.

Temelia actului de cunoaştere este elucidată de către Helvétius în spiritul lui Condillac. În starea sa iniţială, sufletul este identificat cu capacitatea de a simţi. Sensibilitatea este impulsionată de anumite dorinţe ca gloria, ura sau stări afective de altă natură, ca plictiseala. Fără

pasiuni, sufletul omenesc nu ar putea ajunge la evoluția sa firească și complexă.

Facultățile înnăscute ale oamenilor sînt, după părerea lui Helvétius, aceleași, diferențierile rezultînd doar din educație. Omul este produsul contextului său. De aceea, autorul acordă legilor sociale și educației un rol deosebit în procesul de formare a ființei umane.

pasiuni, sufletul omenesc nu ar putea ajunge la evoluția sa firească și complexă.

Facultățile înnăscute ale oamenilor sînt, după părerea lui Helvétius, aceleași, diferențierile rezultînd doar din educație. Omul este produsul contextului său. De aceea, autorul acordă legilor sociale și educației un rol deosebit în procesul de formare a ființei umane.

DESPRE SPIRIT [1]

Capitolul XXII

DESPRE DRAGOSTEA PE CARE O AU UNELE POPOARE PENTRU GLORIE ȘI VIRTUTE

Acest capitol este o consecință atît de necesară a celui precedent, încît m-aș socoti scutit de orice altă cercetare, dacă nu mi-aș da seama cît poate fi de plăcută cititorilor expunerea mijloacelor care îi îndeamnă pe oameni la virtute și cît sînt de instructive în această privință amănuntele, chiar pentru acei care sînt foarte virtuoși. Intru deci în subiect. Îmi arunc privirile asupra statelor celor mai fecunde în oameni virtuoși ; mi le opresc asupra Greciei și Romei și văd aci născîndu-se o mulțime de eroi. Faptele lor mari, păstrate cu grijă în istorie, par să fi fost culese pentru a răspîndi mireasma virtuții peste veacurile cele mai îndepărtate și cele mai corupte, ca tămîia de pe altarul zeilor care umple întreg templul cu aroma ei.

Cercetînd continuitatea faptelor virtuoase pe care o înfățișează istoria acestor popoare, dacă vreau să descopăr cauza, o găsesc în măiestria cu care legislatorii acestor națiuni au legat interesul particular de interesul public [2].

---

[1] Din volumul : Helvétius, *Despre spirit* ; traducere și note de I. Firu, Editura științifică, 1959.

[2] Tocmai în această legătură constă adevăratul spirit al legilor (n. lui Helvétius).

Drept dovadă a acestui adevăr iau fapta lui Regulus. Nu presupun la acest general nici un sentiment de eroism, nici chiar dintre acelea pe care trebuia să i le inspire educaţia romană şi afirm că, în secolul acestui consul, legislaţia era în unele privinţe atît de perfecţionată, încît chiar dacă nu l-ar fi călăuzit decît interesul său personal, Regulus nu putea să nu săvîrşească fapta generoasă pe care a săvîrşit-o. Într-adevăr, dacă cunoaştem disciplina romanilor ştim că dezertarea, sau chiar pierderea scutului în timpul bătăliei. era pedepsită prin bătaia cu vergile, cu care prilej vinovatul de obicei murea. Şi atunci, nu este oare de la sine înţeles că un consul învins, făcut prizonier şi trimis de cartaginezi să trateze schimbul de prizonieri, nu putea apare în ochii romanilor fără să se teamă de dispreţul totdeauna atît de umilitor al republicanilor şi atît de insuportabil pentru un suflet superior ? Oare nu este limpede că în această împrejurare, singura hotărîre pe care putea s-o ia Regulus era de a şterge printr-o faptă eroică ruşinea înfrîngerii sale ? El trebuia deci să se împotrivească tratatului de schimb pe care Senatul era gata să-l semneze. Dînd acest sfat, el îşi expunea desigur viaţa ; dar această primejdie nu era iminentă. Este destul de probabil că Senatul, uimit de curajul său, s-ar fi grăbit şi mai mult să semneze un tratat prin care trebuia să i se restituie un cetăţean atît de virtuos. De altfel, presupunînd că Senatul i-ar fi acceptat părerea, era totuşi foarte probabil că, temîndu-se de represalii sau din admiraţie pentru virtutea lui, cartaginezii să nu-l supună schingiuirilor cu care îl ameninţaseră. Regulus nu se expunea deci decît unei primejdii pe care trebuia să o înfrunte nu numai un erou, ci chiar şi un om prevăzător şi înţelept, spre a evita dispreţul şi a se face admirat de romani.

Există deci o artă de a constrînge oamenii să săvîrşească fapte eroice, ceea ce nu înseamnă că eu aş insinua aci că Regulus nu a făcut decît să asculte de această constrîngere şi că aş încerca să-i umbresc gloria ; fapta lui Regulus a fost fără îndoială efectul entuziasmului plin de

avînt care îl ducea spre virtute, dar un astfel de entuziasm nu putea să se aprindă decît la Roma.

Viciile și virtuțile unui popor sînt totdeauna efectul necesar al legislației sale. Fără îndoială că tocmai cunoașterea acestui adevăr a dat ființă acelei legi admirabile din China, lege prin care, ca să rodească sămînța virtuții, s-a hotărît ca mandarinii să ia parte la gloria sau la umilința faptelor virtuoase ori netrebnice din timpul guvernării lor [1] și, prin urmare, să poată fi înălțați în posturi superioare sau coborîți la grade inferioare.

Cum să pui la îndoială că virtutea nu este la toate popoarele decît efectul unei administrații mai mult sau mai puțin înțelepte ? Dacă grecii și romanii au fost atît de mult timp însuflețiți de acele virtuți bărbătești și îndrăznețe care sînt, așa cum spune [J.L.G. de] Balzac „curse pe care sufletul le face în afara îndatoririlor obișnuite", aceasta s-a întîmplat pentru că virtuțile de acest fel sînt aproape totdeauna o zestre a acelor popoare în care fiecare cetățean deține o parte a suveranității.

Numai în aceste țări găsești un Fabricius. Zorit de Pyrrhus să-l urmeze în Epir, el îi zise : „Pyrrhus, tu ești fără îndoială un principe strălucit, un mare războinic ; însă popoarele tale gem în mizerie. Ce îndrăzneală din partea ta să vrei să mă duci în Epir ! Oare te îndoiești că, îndată ce vor fi organizate după legile mele, popoarele tale nu vor prefera scutirea de tributuri, birurilor tale încărcate și siguranța avuturilor, incertitudinii lor ? Favoritul tău astăzi, mîine ți-ar fi stăpîn". Astfel de cuvinte nu puteau fi rostite decît de un roman. Numai în republici [2] putem

---

[1] Nu se întîmplă la fel cu celelalte state din Orient, unde guvernatorii nu au decît sarcina să încaseze birurile și să se împotrivească răzvrătirilor. De altfel nici nu li se cere să se ocupe de fericirea locuitorilor din provinciile lor ; în această privință însăși puterea lor este foarte mărginită (n. lui Helvétius).

[2] Din scrisorile cardinalului Mazarin, se vede că el își dădea seama de întregul folos al acestui fel de guvernare. El se temea ca nu cumva Anglia, transformîndu-se în republică, să devină prea de temut pentru vecinii ei. Într-o scrisoare către Le Tellier,

avînt care îl ducea spre virtute, dar un astfel de entuziasm nu putea să se aprindă decît la Roma.

Viciile și virtuțile unui popor sînt totdeauna efectul necesar al legislației sale. Fără îndoială că tocmai cunoașterea acestui adevăr a dat ființă acelei legi admirabile din China, lege prin care, ca să rodească sămînța virtuții, s-a hotărît ca mandarinii să ia parte la gloria sau la umilința faptelor virtuoase ori netrebnice din timpul guvernării lor [1] și, prin urmare, să poată fi înălțați în posturi superioare sau coborîți la grade inferioare.

Cum să pui la îndoială că virtutea nu este la toate popoarele decît efectul unei administrații mai mult sau mai puțin înțelepte ? Dacă grecii și romanii au fost atît de mult timp însuflețiți de acele virtuți bărbătești și îndrăznețe care sînt, așa cum spune [J.L.G. de] Balzac „curse pe care sufletul le face în afara îndatoririlor obișnuite", aceasta s-a întîmplat pentru că virtuțile de acest fel sînt aproape totdeauna o zestre a acelor popoare în care fiecare cetățean deține o parte a suveranității.

Numai în aceste țări găsești un Fabricius. Zorit de Pyrrhus să-l urmeze în Epir, el îi zise : „Pyrrhus, tu ești fără îndoială un principe strălucit, un mare războinic ; însă popoarele tale gem în mizerie. Ce îndrăzneală din partea ta să vrei să mă duci în Epir ! Oare te îndoiești că, îndată ce vor fi organizate după legile mele, popoarele tale nu vor prefera scutirea de tributuri, birurilor tale încărcate și siguranța avuturilor, incertitudinii lor ? Favoritul tău astăzi, mîine ți-ar fi stăpîn". Astfel de cuvinte nu puteau fi rostite decît de un roman. Numai în republici [2] putem

---

[1] Nu se întîmplă la fel cu celelalte state din Orient, unde guvernatorii nu au decît sarcina să încaseze birurile și să se împotrivească răzvrătirilor. De altfel nici nu li se cere să se ocupe de fericirea locuitorilor din provinciile lor ; în această privință însăși puterea lor este foarte mărginită (n. lui Helvétius).

[2] Din scrisorile cardinalului Mazarin, se vede că el își dădea seama de întregul folos al acestui fel de guvernare. El se temea ca nu cumva Anglia, transformîndu-se în republică, să devină prea de temut pentru vecinii ei. Într-o scrisoare către Le Tellier,

vedea cu uimire pînă unde poate merge înălțimea curajului și eroismul răbdării. În acest sens voi cita drept exemplu pe Temistocle. Cu puține zile înainte de lupta de la Salamina, acest războinic, jignit în plin consiliu de generalul spartan, nu răspunse amenințărilor acestuia decît prin două cuvinte : „Lovește, dar ascultă !“ La acest exemplu voi adăuga pe acela al lui Timoleon. El a fost învinuit de necinste ; poporul era gata să-i rupă în bucăți pe denunțători, dar Timoleon i-a potolit mînia spunînd : „Cetățeni ai Siracuzei ! Ce vreți să faceți ! Nu uitați că orice cetățean are dreptul de a mă învinui. Voind să-mi fiți recunoscători, feriți-vă de a încălca această libertate pe care sînt atît de mîndru că v-am redat-o“.

Dacă istoria greacă și romană este plină de astfel de fapte eroice, și dacă parcurgem aproape în zadar istoria despotismului pentru a găsi ceva asemănător, aceasta se datorește faptului că sub forma despotică de guvernare, interesul particular nu este niciodată legat de interesul public ; faptului, că în aceste țări, între mii de calități, numai josnicia este onorată, numai mediocritatea este răsplătită [1] ; acestei mediocrități i se încredințează aproape totdeauna administrația publică, iar oamenii de spirit sînt înlăturați. Aceștia, fiind prea neliniștiți și prea agitați, ar tulbura, zice-se liniștea statului — liniște care e asemănătoare acelei clipe de tăcere care, în natură, precede izbucnirea furtunii. Nu totdeauna liniștea unui stat dovedește că cetățenii lui sînt fericiți. Sub guvernări arbitrare, oamenii sînt ca niște cai care, cu botul strîns în clește, suferă fără să se miște cele mai grele operații ; armăsarul liber

---

el spune : „Don Louis și cu mine știm prea bine că acum Carol al II-lea se află în afara regatelor care-i aparțin ; însă dintre toate motivele care îi pot îndemna pe regi — stăpînii noștri — să se gîndească la revenirea lui, unul dintre cele mai puternice este acela de a împiedica Anglia să se transforme într-o republică puternică, fiindcă după aceea ea ar da de gîndit tuturor vecinilor săi.“ (N. lui Helvétius).

[1] În aceste țări, spiritul și talentele nu sînt onorate decît sub conducerea marilor principi și marilor miniștri (n. lui Helvétius).

sare în două picioare la prima lovitură. În aceste țări, letargia e luată drept liniște. Numai pasiunea pentru glorie, necunoscută la aceste popoare, poate întreține în organismul politic acea fermentație binefăcătoare care îl face sănătos și robust și care ușurează dezvoltarea tuturor felurilor de virtute și de talent. De aceea, veacurile cele mai favorabile literaturii au fost totdeauna cele mai rodnice în generali străluciți și mari oameni politici : același soare dă viață și cedrilor și platanilor.

De altfel această pasiune pentru glorie, care a fost divinizată la păgîni și lăudată de toate republicile, a fost onorată mai ales în republicile sărace și războinice.

PAUL HENRI D'HOLBACH

Face și el parte din pleiada filozofilor materialiști francezi din secolul al XVIII-lea. A trăit între anii 1723—1789, fiind un entuziast colaborator și susținător al Enciclopediei. *Cenaclul patronat de el era frecventat de scriitori și filozofi care aduceau un spirit radical foarte pronunțat în gîndirea epocii.*

Lucrarea sa fundamentală este Sistemul naturii *(1770), operă din care unele capitole au fost revăzute de intelectuali de seamă ca Diderot, Naigeon și matematicianul Lagrange. D'Holbach este un adversar consecvent al religiei și al superstițiilor. Concepția sa filozofică materialistă pune în lumină profilul spiritual al unui filozof ateu.*

Partizan al evoluționismului, D'Holbach demonstrează că într-o lume care este o eternă trecere, mitul sufletului nemuritor este o aberație.

În această lume mereu transformabilă, libertatea și autonomia ființei umane sînt limitate, omul fiind supus necesității într-un univers în care acțiunea *și* reacțiunea *împotriva acesteia dau nota distinctivă a dinamicii existenței. În-*

tr-un univers material, gîndirea apare ca un produs al creierului, care este şi el o creaţie a forţelor naturii, mişcarea indiferent de ce gen ar fi, neputînd fi niciodată despărţită de materie. Gîndirea şi voinţa, adaugă el, se bazează pe senzaţie, iar aceasta este un echivalent al mişcării.

In univers, doar materia *şi* mişcarea *sînt veşnice, forţele spiritului fiind, de fapt, acelea ale corpului.*

Modul acesta de gîndire duce la respingerea teoriei creaţioniste.

SISTEMUL NATURII [1]

Capitolul III

DESPRE MATERIE, DESPRE DIFERITELE EI COMBINĂRI ȘI DESPRE MIȘCĂRILE EI DIFERITE, SAU DESPRE MERSUL NATURII

Noi nu cunoaștem elementele corpurilor, dar cunoaștem unele dintre proprietățile sau calitățile lor și deosebim diferitele materii după efectele sau schimbările pe care le produc în simțurile noastre, adică prin diferitele mișcări pe care prezența lor le produce în noi. Ca atare, noi găsim la ele întindere, mobilitate, divizibilitate, soliditate, gravitație, forță de inerție. Din aceste proprietăți generale și primare decurg altele ca, densitatea, figura, culoarea, greutatea etc. Astfel că, în raport cu noi, materia în general este tot ce ne afectează simțurile într-un fel oarecare ; iar calitățile pe care le atribuim diferitelor feluri de materie se bazează pe diferitele impresii sau pe diferitele schimbări pe care le produc în noi.

Pînă acum, nu s-a dat o definiție satisfăcătoare a materiei ; oamenii înșelați în prejudecățile lor, nu au avut despre ea decît noțiuni imperfecte, vagi și superficiale. Ei au privit materia aceasta ca pe o existență unică, grosolană, pasivă, incapabilă de a se mișca, de a se combina, de a produce ceva prin ea însăși ; în vreme ce ei trebuiau să o considere ca o complexitate de existențe în care indi-

[1] Din volumul : Holbach, *Sistemul naturii*, traducere de Dan Bădărău, Editura științifică. 1954.

vizii deosebiți, deși au unele proprietăți comune, ca întinderea, divizibilitatea, figura etc., nu trebuie să fie cuprinși nici în aceeași clasă, nici sub aceeași denumire.

Un exemplu poate să ne lămurească deplin cele spuse și să ne ușureze explicația ; proprietățile comune oricărei materii sînt : întinderea, divizibilitatea, impenetrabilitatea, figurabilitatea, mobilitatea sau proprietatea de a fi mișcată printr-o mișcare de masă ; materia focului, pe lîngă aceste proprietăți generale și comune oricărei materii, mai are și proprietatea particulară de a fi afectată de o mișcare care produce asupra organelor noastre impresia de căldură, precum și de o altă mișcare care produce în ochii noștri senzația de lumină. Fierul, ca materie în general, are întindere, este divizibil, poate avea o înfățișare, este mobil în masă ; dacă materia focului se combină cu el într-o oarecare proporție sau cantitate, fierul mai dobîndește alte două proprietăți, anume aceea de a ne face să simțim căldura și lumina, proprietăți pe care nu le avea mai înainte etc. Toate aceste proprietăți distinctive sînt inseparabil legate de materie, iar fenomenele care decurg, decurg în mod necesar, în înțelesul strict al cuvîntului.

Dacă vom observa oricît de puțin căile naturii și vom urmări ființele în diferitele stări prin care trebuie ele să treacă datorită proprietăților lor, ne vom convinge că numai mișcării i se datoresc schimbările, combinațiile, formele, într-un cuvînt toate schimbările materiei. Numai prin mișcare tot ce există se produce, se schimbă, crește și se distruge, mișcarea este aceea care schimbă înfățișarea ființelor, care le dă sau le ia proprietăți și care face ca fiecare ființă, după ce a ocupat un anumit rang sau a stat într-o anumită ordine, să fie silită, prin însăși natura sa, să-și părăsească locul, ca să ocupe alt loc și să contribuie la nașterea, la menținerea și la descompunerea altor ființe cu totul diferite ca esență, rang și specie.

În ceea ce fizicienii au numit cele *trei regnuri ale naturii*, are loc, cu ajutorul mișcării, o transmigrație, un

schimb, o circulaţie continuă a moleculelor materiei ; natura are nevoie, într-un anumit loc, de acelea pe care le aşezase pentru un timp în altul : aceste molecule, după ce au constituit, pe baza unor combinări particulare, fiinţe înzestrate cu esenţe, proprietăţi, feluri de a acţiona determinate, se dizolvă sau se separă mai mult sau mai puţin uşor, şi, combinîndu-se altfel, formează lucruri noi. Observatorul atent vede această lege aplicîndu-se, într-un fel mai mult sau mai puţin sensibil, de către tot ce-l înconjoară ; el vede natura populată de germeni rătăcitori dintre care unii se dezvoltă, în timp ce alţii aşteaptă ca mişcarea să-i aşeze în sferele, în matriţele, în împrejurimile trebuitoare pentru ca să se poată întinde, să poată să crească sau să devină mai sensibili prin adăugirea unor substanţe sau a unor materii corespunzătoare firii lor originare. În toate acestea nu vedem decît efecte ale mişcării, în mod necesar dirijate, modificate, accelerate sau frînate, întărite sau slăbite în raport cu diferitele proprietăţi pe care fiinţele le dobîndesc şi le pierd unele după altele ; ceea ce duce, neapărat, în fiecare clipă, la alterări mai mult sau mai puţin însemnate în toate corpurile ; aceste alterări nu pot fi riguros aceleaşi în două momente succesive ale duratei lor : ele sînt în fiece moment silite să se îmbogăţească sau să piardă, într-un cuvînt sînt silite să treacă prin schimbări continue în esenţele, proprietăţile, forţele, masele, calităţile lor şi în felul lor de-a fi.

Animalele, după ce s-au dezvoltat în matriţa potrivită elementelor din care sînt alcătuite, cresc, se întăresc, dobîndesc noi proprietăţi, o nouă energie, noi facultăţi, fie hrănindu-se cu plante corespunzătoare firii lor, fie mîncînd alte animale a căror substanţă este potrivită pentru conservarea lor, adică potrivită pentru înlocuirea pierderii continue a unei părţi din propria lor substanţă, pierdere care are loc în fiecare clipă. Aceste animale, la rîndul lor, se hrănesc, se conservă, cresc şi se întăresc cu ajutorul aerului, al apei, al pămîntului şi al focului. Lipsite de aer,

adică de acest fluid care le înconjoară, le apasă, le pătrunde, le dă vioiciune, ele încetează foarte repede de a trăi. Apa combinată cu aerul pătrunde în întreg mecanismul lor și îi ușurează mersul. Pământul le servește de bază, dăruind soliditate țesutului lor ; el este cărat de aer și de apă, care îl duc în părțile corpului cu care se poate combina. În sfîrșit, focul chiar, sub nesfîrșit de multe forme și înfățișări, este mereu primit în animal, dîndu-i acestuia căldura și viața și făcîndu-l în stare să-și îndeplinească funcțiunile. Alimentele, care conțin toate aceste principii diferite, pătrunzînd în stomac, reîmprospătează mișcările în sistemul nervos și, datorită propriei lor activități și a elementelor pe care le cuprind, refac mașina care începuse să lîncezească și să se istovească de pe urma pierderilor suferite. De îndată, totul se schimbă în animal : el are mai multă energie și activitate, devine mai viguros și dă dovadă de mai multă voie bună, lucrează, se mișcă, chibzuiește într-un chip deosebit, toate facultățile sale funcționînd cu o mai mare îndemînare [1]. De unde se vede că ceea ce numim elemente sau părți primare ale materiei, combinate în felurite chipuri, sînt mereu adăugite și asimilate, cu ajutorul mișcării substanței animalelor, le modifică în mod vădit firea, influențează asupra acțiunilor lor, adică asupra mișcărilor fie perceptibile fie ascunse, care se produc în ele.

---

[1] Este nimerit să observăm aici de la început, că toate substanțele spirtoase, adică acelea care conțin din belșug materii inflamabile și care cuprind foc ca vinul, rachiul, lichiorurile etc., sînt acelea care accelerează cel mai mult mișcările organice ale animalelor, transmițîndu-le căldură. Astfel vinul dă curaj și chiar iuțește mintea, deși vinul este un lucru material. Primăvara și vara se nasc atîtea insecte și atîtea animale, se produce vegetație, iar natura învie, fiindcă în acele anotimpuri există mai din belșug materie aprinsă decît iarna. Materia aprinsă este în chip evident cauza fermentației, a nașterii, a vieții : ea este acel Jupiter al celor din vechime (n. lui Holbach).

Aceleași elemente care slujesc la a hrăni, a întări, și a menține animalul în viață devin, în anumite împrejurări, principiile și instrumentul descompunerii, slăbirii și morții lui ; ele îl duc la pieire de îndată ce nu mai sînt în acea proporție justă care le face în stare să-i mențină ființa. Astfel, prea multă apă în corpul animalului îi slăbește puterile, îi moleșește fibrele și împiedică acțiunea necesară a celorlalte elemente. Tot astfel focul introdus în cantitate prea mare produce la animal mișcări dezordonate și distrugătoare pentru organism, iar aerul, încărcat cu principii prea puțin analoge cu mecanismul său, îi aduce contagiuni și boli primejdioase. În sfîrșit, alimentele alterate în anumite chipuri, în loc să-l hrănească pe animal, îl distrug și îl duc la pieire. Toate aceste substanțe nu conservă animalul decît în măsura în care îi sînt analoge ; ele îi dăunează atunci cînd nu mai sînt într-un just echilibru care le făcea apte de a-i menține existența.

Plantele, care, după cum am văzut, servesc la hrana și la întremarea animalelor, se hrănesc ele însele din pămînt, se dezvoltă în sînul pămîntului, cresc și se întăresc pe socoteala lui, primesc neîncetat în țesuturile lor, prin rădăcinile și prin porii lor, apa, aerul și materia aprinsă. Apa le înviorează în chip vădit, ori de cîte ori vegetația și felul lor de viață tînjesc ; ea le aduce principiile corespunzătoare care le pot desăvîrși ; aerul este trebuincios creșterii lor și le aduce apa, pămîntul și focul cu care el însuși este combinat. În sfîrșit, ele primesc mai multe sau mai puține materii inflamabile. Iar diferitele proporții ale acestor principii constituie diferitele *familii* sau *clase* în care botaniștii au împărțit plantele, după formele și combinările lor, de unde rezultă o infinitate de proprietăți foarte diferite. Așa vedem crescînd cedrul și isopul, cel dintîi înălțîndu-se pînă la cer, pe cînd celălalt se tîrăște umil pe pămînt. Așa vedem că dintr-o ghindă iese încetul cu încetul stejarul, care ne umbrește cu crengile sale înfrunzite ; așa vedem că un bob de grîu, după ce s-a hrănit cu sevă

Aceleași elemente care slujesc la a hrăni, a întări, și a menține animalul în viață devin, în anumite împrejurări, principiile și instrumentul descompunerii, slăbirii și morții lui ; ele îl duc la pieire de îndată ce nu mai sînt în acea proporție justă care le face în stare să-i mențină ființa. Astfel, prea multă apă în corpul animalului îi slăbește puterile, îi moleșește fibrele și împiedică acțiunea necesară a celorlalte elemente. Tot astfel focul introdus în cantitate prea mare produce la animal mișcări dezordonate și distrugătoare pentru organism, iar aerul, încărcat cu principii prea puțin analoge cu mecanismul său, îi aduce contagiuni și boli primejdioase. În sfîrșit, alimentele alterate în anumite chipuri, în loc să-l hrănească pe animal, îl distrug și îl duc la pieire. Toate aceste substanțe nu conservă animalul decît în măsura în care îi sînt analoge ; ele îi dăunează atunci cînd nu mai sînt într-un just echilibru care le făcea apte de a-i menține existența.

Plantele, care, după cum am văzut, servesc la hrana și la întremarea animalelor, se hrănesc ele însele din pămînt, se dezvoltă în sînul pămîntului, cresc și se întăresc pe socoteala lui, primesc neîncetat în țesuturile lor, prin rădăcinile și prin porii lor, apa, aerul și materia aprinsă. Apa le înviorează în chip vădit, ori de cîte ori vegetația și felul lor de viață tînjesc ; ea le aduce principiile corespunzătoare care le pot desăvîrși ; aerul este trebuincios creșterii lor și le aduce apa, pămîntul și focul cu care el însuși este combinat. În sfîrșit, ele primesc mai multe sau mai puține materii inflamabile. Iar diferitele proporții ale acestor principii constituie diferitele *familii* sau *clase* în care botaniștii au împărțit plantele, după formele și combinările lor, de unde rezultă o infinitate de proprietăți foarte diferite. Așa vedem crescînd cedrul și isopul, cel dintîi înălțîndu-se pînă la cer, pe cînd celălalt se tîrăște umil pe pămînt. Așa vedem că dintr-o ghindă iese încetul cu încetul stejarul, care ne umbrește cu crengile sale înfrunzite ; așa vedem că un bob de grîu, după ce s-a hrănit cu sevă

din pămînt, devine o hrană pentru om, căruia îi aduce elementele sau principiile prin care a crescut el însuși, modificate și combinate într-un fel care face ca această plantă să fie cea mai potrivită a se asimila și combina cu mașina omenească, cu alte cuvinte cu substanțele lichide și solide pe care aceasta le cuprinde.

Aceleași elemente sau principii le găsim și la formarea mineralelor ca și la descompunerea lor, fie pe cale naturală, fie pe cale artificială. Vedem că anumite materii ale pămîntului, schimbate și combinate în diferite feluri, fac ca mineralele să crească, să capete o densitate și o greutate mai mică sau mai mare. Vedem cum aerul și apa contribuie la legarea părților lor, cum materia aprinsă sau principiul inflamabil le dă culorile și uneori se trădează prin scîntei strălucitoare pe care le scoate mișcarea. Aceste corpuri atît de solide, aceste pietre, aceste metale se distrug și se dizolvă sub acțiunea aerului, a apei și a focului, după cum o dovedește cea mai simplă analiză, precum și un mare număr de experiențe care se desfășoară zilnic sub ochii noștri.

Animalele, plantele și mineralele restituie după un timp naturii, adică masei generale a lucrurilor, hambarului universal, elementele și principiile pe care le-au împrumutat. Pămîntul ia atunci înapoi părțile care formau baza și dădeau soliditatea corpului ; aerul se încarcă cu părțile care îi sînt corespunzătoare și care sînt cele mai fine și cele mai ușoare ; apa și le însușește pe acele pe care le poate dizolva ; focul rupîndu-și legăturile, se desprinde ca să se combine cu alte corpuri. Părțile elementare ale animalului, astfel desfăcute, dizolvate, prelucrate, risipite, formează combinații noi ; ele servesc la hrana, la conservarea sau la distrugerea altor ființe, a unor plante între altele, care, ajunse la coacere, hrănesc și conservă alte animale ; acestea la rîndul lor împărtășesc aceeași soartă.

Acesta este mersul neîncetat al naturii ; acesta este cercul veșnic pe care tot ce există trebuie să-l străbată. În

acest fel, mișcarea dă naștere, conservă cîtva timp și distruge una după alta părțile universului, unele prin altele, în timp ce totalitatea existenței rămîne mereu aceeași. Natura, prin combinările ei, dă naștere unor sori care se așază apoi în centrele a tot atîtea sisteme ; ea produce planete care, datorită propriei lor esențe, gravitează și își descriu mișcările de revoluție în jurul acestor sori ; treptat, mișcarea alterează aceste sisteme ; ea va risipi poate, într-o bună zi, părțile din care a alcătuit aceste mase minunate pe care omul, în scurta sa existență, nu poate decît să le întrezărească în treacăt. Mișcarea neîncetată deci, inerentă materiei, este aceea care schimbă și distruge toate ființele, aceea care în fiecare clipă le ia unele din proprietățile lor spre a le înlocui cu altele ; ea este aceea care schimbînd în felul acesta esențele lor actuale, le schimbă și ordinea, direcțiile, tendințele lor, legile care guvernează felurile lor de a fi și de a acționa. De la piatra care s-a format în măruntaiele pămîntului, prin combinarea lăuntrică a moleculelor corespunzătoare și asemănătoare care s-au apropiat între ele, și pînă la soare, acest vast izvor de particole aprinse, care luminează bolta cerească, de la scoica amorțită și pînă la omul activ și înzestrat cu gîndire, vedem o înaintare neîntreruptă, o înlănțuire veșnică de combinări și de mișcări, care produc ființe ce nu se deosebesc între ele decît prin varietatea materiilor lor elementare, a combinărilor și a proporțiilor acestor elemente, din care se nasc feluri infinit diversificate de a exista și de a acționa. În naștere, în nutriție, în conservare, nu vom vedea niciodată decît materii combinate în diferite feluri, fiecare dintre ele avînd mișcări ce le sînt proprii, fiind guvernate de legi fixe și hotărîte, care le fac să sufere schimbări necesare.

Nu vom găsi în formarea, în creșterea și în viața instantanee a animalelor, a vegetalelor, și a mineralelor, decît materii care se combină, se integrează, se acumulează și se întind, și care formează, încetul cu încetul, ființe simți-

toare, vii, vegetative sau lipsite de aceste facultăţi, fiinţe care după ce au existat cîtva timp sub o formă anumită, sînt silite să contribuie prin nimicirea lor, la producerea unor fiinţe noi [1].

---

[1] Destructio unius, generatio alterius. *Pentru a vorbi cu exactitate, nimic nu se naşte şi nimic nu moare în natură : adevărul acesta a fost presimţit de către mai mulţi dintre filozofii antichităţii. Empedocles spune :* „nu este nici naştere, nici moarte pentru fiecare dintre muritori; ci numai o combinare şi o separare a ceea ce era combinat, şi aceasta este ceea ce oamenii numesc naştere şi moarte". *Acelaşi filozof mai spune :* „sînt copilăroşi sau oameni cu vederea scurtă cei care-şi închipuie că se naşte ceva care nu avea fiinţă mai înainte sau că ceva poate să moară sau să dispară cu totul". *Vezi Plutarh* Contr. Colot. *Platon mărturiseşte că, după o veche tradiţie,* „viii se nasc din morţi, după cum morţii provin din cei vii şi că acesta este cercul constant al naturii". *Platon adaugă de la el, în altă parte :* „Cine ştie dacă a trăi nu este a muri şi dacă a muri nu este a trăi ?" *La fel era şi doctrina lui Pitagora în gura căruia Ovidiu pune următoarele versuri :*

— . . . . . Nascique vocatur.
Incipere esse aliud quam guod fuit ante ; morique
Desinere illut idem.

Vezi Metamorfozele, *lib. XV, v. 224.* (N. lui Holbach).

JEAN LE ROND D'ALEMBERT

Matematician și filozof francez, d'Alembert a trăit între anii 1717—1783, fiind unul dintre cei mai apropiați colaboratori ai lui Diderot la realizarea Enciclopediei.

În acest scop a scris Discursul preliminar *al* Enciclopediei *(1751), publicat cu prilejul tipăririi primului volum. În vederea clarificării publicului asupra rosturilor* Enciclopediei, *d'Alembert precizează că aceasta are caracterul unei panorame istorice în ordine alfabetică, care vizează în aceeași măsură* cunoștințele umane, artele liberale *și* artele mecanice.

În considerațiile sale filozofice mai generale, d'Alembert pleacă de la Descartes și Locke. Neacceptînd ipoteza ideilor înnăscute, acesta precizează că ele pot fi directe *sau* reflectate. *Revoluționarea gîndirii epocii s-a produs, după opinia sa, prin scrierile filozofice ale lui Descartes și operele științifice ale lui Newton. Progresul în cultură este continuu,* Renașterea *aducînd pe prim plan* erudiția, clasicismul *în-*

dreptindu-şi atenţia spre artele frumoase, *iar* veacul luminilor *spre* filozofie.

Adversar al ignoranţei şi al fanatismului, d'Alembert subliniază faptul că progresul nu se poate realiza decît cu ajutorul ştiinţei *şi al* raţiunii.

DISCURSUL PRELIMINAR LA ENCICLOPEDIE [1]

. . . . . .

Primul pas pe care îl avem de făcut în această cercetare este să examinăm — să ni se îngăduie acest termen — genealogia și filiația cunoștințelor noastre, cauzele care au trebuit să le facă să se nască și caracterele ce le deosebesc ; într-un cuvînt, să ne ridicăm pînă la originea și zămislirea ideilor noastre. Independent de ajutorul pe care noi îl cîștigăm din acest examen pentru enumerarea enciclopedică a științelor și artelor el nu va fi nelalocul lui, dacă îl vom așeza în fruntea unui dicționar rațional al cunoștințelor omenești.

Toate cunoștințele noastre se pot împărți în cunoștințe directe și reflectate. Cele directe sînt acelea pe care le primim în chip nemijlocit, fără nici o lucrare a voinței noastre. Aceste cunoștințe, găsind deschise, dacă se poate spune așa, toate porțile sufletului nostru, intră în el fără împotrivire și fără efort. Cunoștințele reflectate sînt acelea pe care le cîștigă spiritul lucrînd asupra celor directe, unindu-le și combinîndu-le.

---

[1] Din : *Discursul preliminar* la *Enciclopedie*, în volumul colectiv : *Materialiști francezi din veacul al XVIII-lea*, Editura științifică. 1954.

Toate cunoştinţele noastre directe se reduc la cele pe care le primim prin simţuri. De aci urmează că noi datorăm simţurilor toate ideile pe care le avem. Acest principiu al primilor filozofi a fost privit de către scolastici multă vreme ca o axiomă. Pentru ca ei să-i facă această onoare, era de ajuns ca acest principiu să fie vechi şi ei ar fi apărat cu aceeaşi căldură formele substanţiale şi calităţile oculte. În timpul renaşterii filozofiei, acest adevăr a fost tratat ca şi credinţele absurde cu care nu trebuia să fie confundat ; el a fost proscris, împreună cu aceste opinii, pentru că nimic nu e mai primejdios decît amestecul sau vecinătatea cu eroarea. Sistemul ideilor înnăscute fiind seducător în mai multe privinţe şi mai impresionant, poate fiindcă era mai puţin cunoscut, a luat locul axiomei scolasticilor şi, după o lungă domnie mai are şi acum cîţiva partizani ; atît de greu este pentru adevăr să-şi reia locul, cînd prejudecăţile sau sofismele l-au alungat. În sfîrşit, de destul de puţin timp, aproape toată lumea este de acord că cei vechi aveau dreptate. Şi nu e singura chestiune în care începem să ne apropiem de ei.

Nimic nu este mai incontestabil decît existenţa senzaţiilor noastre. Astfel, pentru a dovedi că ele sînt începutul tuturor cunoştinţelor noastre, este de ajuns să dovedim că ele pot să fie acest început, căci, după părerea mea, orice deducţie care are la baza ei fapte sau adevăruri recunoscute, este de preferat celei care nu se sprijină decît pe ipoteze, chiar dacă aceste ipoteze ar fi ingenioase. De ce să presupunem dinainte noţiuni pur intelectuale, dacă pentru a le forma, nu avem nevoie decît să reflectăm asupra senzaţiilor noastre ? Amănuntele în care vom intra vor arăta că aceste noţiuni nici nu au o altă origine.

Primul lucru pe care îl aflăm din senzaţiile noastre şi de care nici nu sînt despărţite este existenţa noastră. De aci urmează că primele noastre idei reflectate trebuie să se îndrepte asupra noastră, cu alte cuvinte, asupra acestui principiu care gîndeşte, care constituie natura noastră şi care nu este ceva deosebit de noi înşine. A doua cunoştinţă pe care o aflăm din senzaţiile noastre este existenţa obiec-

Toate cunoștințele noastre directe se reduc la cele pe care le primim prin simțuri. De aci urmează că noi datorăm simțurilor toate ideile pe care le avem. Acest principiu al primilor filozofi a fost privit de către scolastici multă vreme ca o axiomă. Pentru ca ei să-i facă această onoare, era de ajuns ca acest principiu să fie vechi și ei ar fi apărat cu aceeași căldură formele substanțiale și calitățile oculte. În timpul renașterii filozofiei, acest adevăr a fost tratat ca și credințele absurde cu care nu trebuia să fie confundat ; el a fost proscris, împreună cu aceste opinii, pentru că nimic nu e mai primejdios decît amestecul sau vecinătatea cu eroarea. Sistemul ideilor înnăscute fiind seducător în mai multe privințe și mai impresionant, poate fiindcă era mai puțin cunoscut, a luat locul axiomei scolasticilor și, după o lungă domnie mai are și acum cîțiva partizani ; atît de greu este pentru adevăr să-și reia locul, cînd prejudecățile sau sofismele l-au alungat. În sfîrșit, de destul de puțin timp, aproape toată lumea este de acord că cei vechi aveau dreptate. Și nu e singura chestiune în care începem să ne apropiem de ei.

Nimic nu este mai incontestabil decît existența senzațiilor noastre. Astfel, pentru a dovedi că ele sînt începutul tuturor cunoștințelor noastre, este de ajuns să dovedim că ele pot să fie acest început, căci, după părerea mea, orice deducție care are la baza ei fapte sau adevăruri recunoscute, este de preferat celei care nu se sprijină decît pe ipoteze, chiar dacă aceste ipoteze ar fi ingenioase. De ce să presupunem dinainte noțiuni pur intelectuale, dacă pentru a le forma, nu avem nevoie decît să reflectăm asupra senzațiilor noastre ? Amănuntele în care vom intra vor arăta că aceste noțiuni nici nu au o altă origine.

Primul lucru pe care îl aflăm din senzațiile noastre și de care nici nu sînt despărțite este existența noastră. De aci urmează că primele noastre idei reflectate trebuie să se îndrepte asupra noastră, cu alte cuvinte, asupra acestui principiu care gîndește, care constituie natura noastră și care nu este ceva deosebit de noi înșine. A doua cunoștință pe care o aflăm din senzațiile noastre este existența obiec-

telor externe, printre care trebuie să fie cuprinsă și existența propriului nostru corp, deoarece el nu este, ca să spunem așa, exterior, chiar și înainte de a ne fi lămurit asupra naturii principiului care gîndește în noi. Aceste obiecte nenumărate produc asupra noastră un efect atît de puternic, atît de continuu și care ne leagă atît de puternic de ele, încît, după o primă clipă în care ideile noastre reflectate ne recheamă în noi înșine, sîntem siliți să ieșim din noi datorită senzațiilor ce ne asaltează din toate părțile și care ne smulg din singurătatea în care am rămîne fără ele. Multiplicitatea acestor senzații, acordul pe care îl observăm în mărturia lor, nuanțele pe care le deosebim în ele, reacțiile involuntare pe care ne fac să le încercăm, în comparație cu determinările voluntare ce predomină în ideile noastre reflectate și care nu lucrează decît asupra senzațiilor noastre înșeși — toate acestea produc în noi o tendință de neînvins de a afirma existența obiectelor la care raportăm aceste senzații și care ne apar ca fiind cauza lor ; tendința pe care mulți filozofi au considerat-o drept opera unei ființe superioare și argumentul cel mai convingător despre existența acestor obiecte. De fapt, dacă n-ar exista nici un raport între fiecare senzație și obiectul care o prilejuiește sau cel puțin la care o raportăm noi, se pare că nu s-ar putea găsi cu ajutorul raționamentului o trecere posibilă de la unul la celălalt ; numai un instinct mai sigur decît rațiunea însăși ne poate sili să trecem peste un interval atît de mare. Acest instinct este atît de viu în noi, încît, dacă am presupune pentru un moment că el ar mai dăinui în timp ce obiectele exterioare ar fi nimicite, nici chiar reproducerea dintr-o dată a acestor obiecte n-ar putea să-i mărească puterea. Socotim, așadar, fără nici o ezitare, că senzațiile noastre au, de fapt, în afara noastră, cauza pe care presupunem că o au, deoarece efectul care poate să rezulte din existența reală a acestei cauze n-ar putea să fie diferit în vreo privință de acela pe care îl încercăm ; să nu-i imităm pe filozofii despre care vorbește Montaigne, filozofi care, fiind întrebați despre principiul acțiunilor omenești, încă mai caută dacă există oameni...

Dintre toate obiectele, corpul nostru propriu este acela care ne impresionează cel mai mult prin existența lui, pentru că această existență ne aparține în chipul cel mai intim. Îndată, însă, ce simțim corpul nostru, ne dăm seama că el cere de la noi atenție, pentru ca să îndepărtăm primejdiile care îl împresoară. Supus unor nenumărate nevoi și simțitor în cel mai înalt grad la acțiunea corpurilor exterioare, el ar fi nimicit în scurt timp, dacă nu ne-ar preocupa grija de a-l păstra...

Necesitatea de a feri corpul nostru propriu de durere și de distrugere, ne silește să cercetăm care sînt obiectele exterioare ce ne pot fi de folos și care ne sînt vătămătoare, pentru ca pe unele să le căutăm, iar pe celelalte să le evităm.

De îndată ce începem să cercetăm la repezeală aceste obiecte, descoperim printre ele un mare număr de ființe ce ni se par întru totul asemănătoare, adică ce au o înfățișare întocmai ca a noastră și, pe cît ne putem da seama de la prima vedere, ni se pare că au aceleași percepții ca și noi. Totul ne îndeamnă, deci, să credem că ele au și aceleași nevoi și în consecință, același interes de a le satisface. De aci rezultă că trebuie să găsim că e foarte folositor să ne unim cu ele, pentru ca să descoperim ce ne poate conserva și ce ne poate vătăma în natură. Comunicarea ideilor este principiul și suportul acestei uniri și ea face să fie necesară invenția semnelor. Așa s-au născut, de fapt, societățile și, o dată cu ele, trebuia să se nască și limbile.

Aceste relații, pe care atîtea motive puternice ne obligă să le legăm cu ceilalți oameni, ne măresc îndată sfera ideilor și ne aduc altele foarte noi și foarte îndepărtate, după toate aparențele, de cele pe care le-am fi avut fără acest ajutor. Este de datoria filozofilor să cerceteze dacă nu cumva această comunicare reciprocă, împreună cu asemănarea pe care o observăm între senzațiile noastre și ale semenilor noștri, contribuie mult la întărirea tendinței de neînvins pe care o avem de a presupune existența tuturor obiectelor ce ne izbesc. Pentru a mă restrînge la subiectul meu, voi remarca numai că plăcerea și folosul pe care le

găsim în relații de felul acesta, fie pentru a comunica ideile noastre celorlalți oameni, fie pentru a ne îmbogăți ideile noastre cu ideile lor, trebuie să ne facă să strîngem tot mai mult legăturile societății începătoare și să facem să fie cît mai folositoare pentru noi. Dar fiecare membru al societății căutînd, astfel, să tragă din ea un profit cît mai mare pentru el însuși și trebuind să lupte împotriva tuturor celorlalți, toți rîvnind același lucru ca și el, nu pot să aibă toți aceeași parte din avantaje, deși toți au același drept. Un drept atît de legitim este deci înfrînt, în scurtă vreme, de dreptul barbar al inegalității, numit legea celui mai tare, a cărui folosire pare că ne confundă cu animalele și de care este totuși atît de greu să nu se abuzeze. Astfel, puterea pe care a dăruit-o natura anumitor oameni și de care fără îndoială că ei n-ar trebui să se folosească decît pentru a sprijini și a apăra pe cei slabi, este, dimpotrivă, izvorul oprimării acestora din urmă. Dar, cu cît este mai mare oprimarea, cu atît ei o suportă mai greu, pentru că își dau seama că nimeni nu trebuie să-i subjuge. De aici noțiunea de nejust, și, în consecință, noțiunea binelui și a răului moral, al cărui început a fost atît de mult căutat de filozofi și pe care, datorită strigătului naturii ce răsună în fiecare om, o întîlnim chiar și la popoarele cele mai sălbatice. Tot de aci rezultă și acea lege naturală pe care o găsim înăuntrul nostru, izvorul celor dintîi legi pe care au trebuit să le facă oamenii. Chiar și fără ajutorul acestor legi, legea naturală este cîteodată destul de puternică, dacă nu să nimicească oprimarea, cel puțin să o îngrădească în anumite limite. În felul acesta, răul pe care îl suferim din cauza viciilor semenilor noștri, produce în noi cunoștința reflectată a virtuților opuse acestor vicii : cunoștință prețioasă, pe care nu am fi avut-o dacă unirea și egalitatea ar fi fost perfecte.

. . . . . .

Prin urmare, este evident că noțiunile pur intelectuale ale viciului și virtuții, principiul și necesitatea legilor, spiritualitatea sufletului, existența lui Dumnezeu și datoriile noastre față de el, într-un cuvînt, adevărurile de care avem

cea mai arzătoare nevoie și cele mai indispensabile sînt rodul primelor idei reflectate pe care ni le prilejuiesc senzațiile noastre.

Oricît de interesante ar fi aceste prime adevăruri pentru partea cea mai nobilă din noi, corpul, cu care ea este unită, ne readuce îndată la el din necesitatea de a face față unor nevoi ce se înmulțesc fără încetare... De aci au trebuit să se nască întîi agricultura, medicina, în sfîrșit artele cele mai necesare. Ele au fost, în același timp, și cunoștințele noastre primitive și izvorul tuturor celorlalte, chiar și a acelora care ni se par foarte îndepărtate de ele prin natura lor.

. . . . . .

În acest studiu pe care îl facem asupra naturii, în parte din necesitate, în parte pentru distracție, noi remarcăm la corpuri un mare număr de proprietăți. De cele mai multe ori, însă, aceste proprietăți sînt unite în unul și același obiect în așa fel, încît, ca să le putem studia pe fiecare în parte mai temeinic sîntem siliți să le privim ca și cum ar fi separate. Prin această operație a minții noastre noi descoperim îndată proprietăți ce par comune tuturor corpurilor, ca, de exemplu, putința de a se mișca sau de a rămîne în repaus și aceea de a-și transmite mișcarea — izvoarele principalelor schimbări pe care le vedem în natură. Examinînd aceste proprietăți și mai cu seamă pe cea din urmă, ajutîndu-ne de propriile noastre simțuri, ajungem să descoperim curînd o altă proprietate de care ele depind, anume, impenetrabilitatea, sau acea putere prin care fiecare corp înlătură oricare alt corp din locul pe care îl ocupă, încît două corpuri, oricît ar fi de apropiate, nu pot să ocupe niciodată un spațiu mai mic decît acela pe care îl ocupă atunci cînd aceste corpuri sînt neunite. Impenetrabilitatea este proprietatea principală prin care noi distingem corpurile de părțile spațiului nedefinit în care ne închipuim că sînt așezate ; cel puțin așa ne fac să credem simțurile noastre și, dacă ele ne înșală în această privință, greșeala este atît de metafizică, încît n-avem de ce să ne temem pentru existența și conservarea noastră. Ea este o greșeală în care cădem continuu, fără să vrem, datorită

cea mai arzătoare nevoie și cele mai indispensabile sînt rodul primelor idei reflectate pe care ni le prilejuiesc senzațiile noastre.

Oricît de interesante ar fi aceste prime adevăruri pentru partea cea mai nobilă din noi, corpul, cu care ea este unită, ne readuce îndată la el din necesitatea de a face față unor nevoi ce se înmulțesc fără încetare... De aci au trebuit să se nască întîi agricultura, medicina, în sfîrșit artele cele mai necesare. Ele au fost, în același timp, și cunoștințele noastre primitive și izvorul tuturor celorlalte, chiar și a acelora care ni se par foarte îndepărtate de ele prin natura lor.

. . . . . .

În acest studiu pe care îl facem asupra naturii, în parte din necesitate, în parte pentru distracție, noi remarcăm la corpuri un mare număr de proprietăți. De cele mai multe ori, însă, aceste proprietăți sînt unite în unul și același obiect în așa fel, încît, ca să le putem studia pe fiecare în parte mai temeinic sîntem siliți să le privim ca și cum ar fi separate. Prin această operație a minții noastre noi descoperim îndată proprietăți ce par comune tuturor corpurilor, ca, de exemplu, putința de a se mișca sau de a rămîne în repaus și aceea de a-și transmite mișcarea — izvoarele principalelor schimbări pe care le vedem în natură. Examinînd aceste proprietăți și mai cu seamă pe cea din urmă, ajutîndu-ne de propriile noastre simțuri, ajungem să descoperim curînd o altă proprietate de care ele depind, anume, impenetrabilitatea, sau acea putere prin care fiecare corp înlătură oricare alt corp din locul pe care îl ocupă, încît două corpuri, oricît ar fi de apropiate, nu pot să ocupe niciodată un spațiu mai mic decît acela pe care îl ocupă atunci cînd aceste corpuri sînt neunite. Impenetrabilitatea este proprietatea principală prin care noi distingem corpurile de părțile spațiului nedefinit în care ne închipuim că sînt așezate ; cel puțin așa ne fac să credem simțurile noastre și, dacă ele ne înșală în această privință, greșeala este atît de metafizică, încît n-avem de ce să ne temem pentru existența și conservarea noastră. Ea este o greșeală în care cădem continuu, fără să vrem, datorită

felului nostru obișnuit de a concepe. Toate ne fac să credem că spațiul este locul în care se află corpurile, dacă nu locul lor real, cel puțin locul lor presupus : tocmai cu ajutorul părților acestui spațiu, părți pe care le considerăm impenetrabile și imobile, izbutim să ne facem ideea cea mai limpede pe care să o avem despre mișcare. Noi sîntem, așadar, oarecum constrînși în chip natural să deosebim, cel puțin cu mintea, două feluri de întinderi — una penetrabilă, și una care constituie locul corpurilor. Altfel, deși impenetrabilitatea intră în chip necesar în ideea pe care ne-o facem despre părțile materiei, dat fiind că ea este o proprietate relativă, adică nu putem să avem despre ea o idee decît dacă examinăm două corpuri împreună, ne obișnuim repede să o considerăm despărțită de întindere, iar întinderea despărțită de impenetrabilitate.

Datorită acestui nou fel de a veghea, noi nu mai privim corpurile decît ca părți care sînt mărginite de figuri și ca întinderi ale spațiului. Este punctul de vedere cel mai general și cel mai abstract din care le putem privi, căci întinderea în care nu am distinge deloc părți mărginite de figuri, n-ar fi decît un tablou îndepărtat și întunecat, în care ne-ar scăpa totul, pentru că ne-ar fi peste putință să deslușim ceva. Culoarea și figura, proprietăți totdeauna legate de corpuri, deși pot varia la fiecare din ele, ne ajută oarecum să desprindem corpurile din fondul spațiului. Chiar și o singură proprietate din acestea este de ajuns în această privință. Astfel, pentru a considera corpurile sub forma lor cea mai intelectuală, noi preferăm figura față de culoare, fie pentru că ea ne este mai familiară — fiindu-ne cunoscută în același timp prin vedere și pipăit — fie pentru că e mai ușor să considerăm într-un corp figura fără culoare decît culoarea fără figură, fie, în sfîrșit, pentru că figura ne ajută să fixăm mai ușor și mai puțin vag părțile spațiului.

Iată, deci, cum am ajuns să determinăm proprietățile întinderii numai ca avînd figură. Acesta este obiectul geometriei, care, pentru ca să izbutească să facă acest lucru mai ușor, consideră mai întîi întinderea ca fiind limitată

de o singură dimensiune, apoi de două, în sfîrşit de cele trei dimensiuni din care constă esenţa corpului inteligibil, adică esenţa unei părţi a spaţiului care este mărginită, în toate sensurile, de hotare intelectuale.

Astfel, prin operaţii şi abstracţii succesive ale minţii noastre, noi despuiem materia de aproape toate proprietăţile ei sensibile, pentru a nu lua în considerare oarecum decît scheletul ei ; şi trebuie să ne dăm seama că descoperirile la care ajungem prin această cercetare nu vor putea să nu fie foarte folositoare, ori de cîte ori nu va fi necesar să avem în vedere impenetrabilitatea corpurilor, considerîndu-le ca părţi ale spaţiului, mărginite de figuri, nemişcate şi îndepărtate unele de altele.

Fiindcă examinarea întinderii mărginite de figuri ne înfăţişează un mare număr de combinaţii pe care le putem face, trebuie să inventăm un mijloc care să ne uşureze aceste combinaţii ; şi cum ele constau, în primul rînd, din calcularea şi raportarea diferitelor părţi din care ne închipuim că sînt alcătuite corpurile geometrice, această cercetare ne conduce îndată la aritmetică sau ştiinţa numerelor. Ea nu este altceva decît arta de a găsi pe un drum mai scurt expresia unui raport unic care rezultă din compararea mai multor raporturi. Diferitele feluri de a compara aceste raporturi ne dau diferitele reguli ale aritmeticii.

Mai mult, reflectînd asupra acestor reguli, e foarte greu să nu observăm anumite principii sau proprietăţi generale ale raporturilor, cu ajutorul cărora, exprimînd aceste raporturi într-un chip universal, să putem descoperi diferitele combinaţii ce se pot face cu ele. Rezultatele acestor combinaţii, reduse la o formă generală, nu vor fi de fapt decît calcule aritmetice indicate şi reprezentate prin expresia cea mai simplă şi cea mai scurtă pe care o poate îngădui starea lor de generalitate. Ştiinţa sau arta de a exprima în acest chip raporturile este ceea ce se numeşte algebră. Astfel, deşi nu poate exista calcul fără ajutorul numerelor şi nici mărimi care se pot măsura fără întindere (căci fără spaţiu n-am putea măsura timpul), generalizînd neîncetat ideile noastre, ajungem la partea principală a

matematicilor și a tuturor științelor naturii, care se numește știința mărimilor în general. Pe ea se bazează toate descoperirile ce se pot face asupra cantității, adică asupra a tot ce poate fi mărit sau micșorat.

Această știință este limita cea mai îndepărtată la care ne poate duce studierea proprietăților materiei și n-am putea merge mai departe fără ca să ieșim cu totul din universul material. Dar mersul minții în cercetările sale este de așa natură încît, după ce și-a generalizat percepțiile pînă la punctul de a nu le mai putea descompune mai departe, se întoarce de unde a plecat, strînge din nou laolaltă aceste percepții și încetul cu încetul, treptat, alcătuiește din ele existențele reale — obiectul imediat și direct al senzațiilor noastre. Aceste existențe, legate în chip nemijlocit de nevoile noastre, sînt în același timp și acelea pe care avem cel mai mare interes să le studiem. Abstracțiile matematice ne ușurează cunoașterea lor, dar aceste abstracții nu ne sînt de folos decît în măsura în care nu ne mărginim numai la ele.

Iată pentru ce, după ce am epuizat oarecum cu ajutorul speculațiilor geometrice proprietățile întinderii mărginite de figuri, începem prin a-i reda impenetrabilitatea, care constituie corpul fizic și care era ultima calitate sensibilă de care l-am despuiat. Această nouă considerare aduce după sine necesitatea de a examina acțiunea corpurilor unora asupra altora, deoarece corpurile nu acționează decît pentru faptul că sînt impenetrabile. Tocmai de aci se deduc legile echilibrului și mișcării, obiect al mecanicii. Noi ne lărgim cercetările pînă la mișcarea corpurilor însuflețite de forțe sau cauze motrice necunoscute, sub condiția ca legea după care lucrează aceste cauze să fie cunoscută sau să presupunem că este cunoscută.

În sfîrșit, după ce am intrat cu totul în lumea corporală, ne dăm seama îndată de felul cum ne putem folosi de geometrie și de mecanică, pentru ca să cîștigăm cunoștințele cele mai felurite și cele mai adînci despre proprietățile corpurilor. Cam în felul acesta s-au născut toate științele numite fizico-matematice. În fruntea lor se poate așeza

astronomia, al cărei studiu, după studiul asupra noastră înșine, este cel mai demn de osteneala noastră, prin privelișteа măreaţă pe care ne-o înfăţișează...

Cunoștinţele matematice sînt tot atît de importante și în examinarea corpurilor ce ne înconjoară pe pămînt. Toate proprietăţile pe care le observăm la aceste corpuri au între ele raporturi mai mult sau mai puţin vizibile pentru noi. Cunoașterea sau descoperirea acestor raporturi este aproape totdeauna singurul obiect la care ne este îngăduit să tindem și, în consecinţă, pe care trebuie să ni-l propunem. Prin urmare, putem spera că vom cunoaște natura, nu prin ipoteze vagi și arbitrare, ci prin studiul reflectat asupra fenomenelor, prin comportarea lor, prin arta de a reduce, pe cît se poate, un mare număr de fenomene la unul singur, pe care să-l putem socoti ca începutul lor. De fapt, cu cît micșorăm mai mult numărul principiilor unei ştiinţe, cu atît le dăm o întindere mai mare, pentru că obiectul unei ştiinţe fiind în chip necesar determinat, principiile pe care le aplică la acest obiect vor fi cu atît mai fecunde, cu cît numărul lor va fi mai mic. Această reducţie, care de altfel le face să fie mai ușor de sesizat, constituie adevăratul spirit matematic, pe care nu-l întîlnim totdeauna. Vom vorbi despre el, mai pe larg, în cele ce urmează.

Pe măsură, însă, ce obiectul pe care îl îmbrăţișăm este mai mult sau mai puţin greu și mai mult sau mai puţin vast, reducţia despre care vorbim este mai mult sau mai puţin anevoioasă. De aceea, sîntem mai mult sau mai puţin îndreptăţiţi să o pretindem de la cei ce se dedică studiului naturii.

Singurul lucru ce ne rămîne de făcut într-o cercetare atît de anevoioasă, deși atît de necesară și chiar atît de plăcută, este să adunăm cît mai multe fapte și să le așezăm în ordinea lor cea mai naturală, să le raportăm la un anumit număr de fapte principale faţă de care celelalte să nu fie decît niște consecinţe. Dacă uneori îndrăznim să ne ridicăm și mai sus, să o facem cu acea precauţie care se

potrivește atît de bine unei vederi atît de slabe cum este a noastră.

. . . . . .

Cu toate acestea, trebuie să recunoaștem că geometrii abuzează cîteodată în această aplicare a algebrei la fizică. În lipsa unor experiențe care ar putea să le slujească drept bază pentru calculele lor, ei își permit să facă ipoteze — de fapt cele mai comode pe care le pot face — dar foarte îndepărtate de ceea ce există în mod real în natură. S-a urmărit să se reducă la calcul pînă și arta de a vindeca, iar corpul omenesc, această mașină atît de complicată, a fost tratată de medicii noștri algebriști ca și cînd ar fi mașina cea mai simplă sau cea mai ușor de desfăcut. Este un lucru ciudat să-i vedem pe acești autori rezolvînd dintr-un condei probleme de hidraulică și de statică, cărora cei mai mari geometri le dedică viața lor întreagă. Cît despre noi — mai înțelepți sau mai timizi decît ei — să ne mulțumim să considerăm cea mai mare parte din aceste calcule și din aceste supoziții vagi drept jocuri ale spiritului, la care natura nu este obligată să se supună, și să conchidem că singurul chip adevărat de a filozofa în fizică constă sau în aplicarea analizei matematice la experiențe sau numai în experiența luminată de spiritul metodic, ajutată uneori de conjecturi, atunci cînd acestea pot să aducă lumină, ferindu-se însă cu mare grijă de orice ipoteză arbitrară.

. . . . . .

Folosul pe care l-au găsit oamenii în lărgirea sferei ideilor lor, fie prin eforturile lor proprii, fie cu ajutorul semenilor lor, i-a făcut să se gîndească la folosul pe care l-ar avea transformînd în artă modul însuși de a cîștiga cunoștințe, de a-și comunica reciproc propriile lor gînduri. Această artă a și fost găsită și ea s-a numit logică, ea ne învață cum să așezăm ideile în ordinea lor cea mai naturală, cum să le înlănțuim în chipul cel mai nemijlocit, cum să le descompunem pe cele care conțin un număr prea mare de idei simple, cum să le privim sub toate aspectele lor, în sfîrșit, cum să le înfățișăm altora într-o formă ușor

inteligibilă. În aceasta constă știința logicii, care a fost socotită, pe bună dreptate, cheia tuturor cunoștințelor noastre. Cu toate acestea, nu trebuie să credem că ea deține primul loc în ordinea invențiilor. Arta de a raționa este un dar al naturii, un dar pe care ea l-a făcut oamenilor deștepți și se poate spune că scrierile care tratează despre logică sînt folositoare mai ales pentru cei ce se pot lipsi de aceste scrieri. Multe raționamente juste s-au făcut cu mult înainte ca principiile logicii să fi învățat pe cineva cum să descopere ideile greșite, sau chiar să le ascundă cîteodată sub o formă subtilă și înșelătoare.

Această artă, atît de prețioasă pentru înlănțuirea cea mai potrivită a ideilor și, în consecință, pentru trecerea de la o idee la alta, ne oferă oarecum un mijloc de a apropia, pînă la un anumit punct, oameni ce par că se deosebesc cel mai mult. De fapt, toate cunoștințele noastre se reduc, la început, la senzații, iar senzațiile sînt aproape la toți oamenii aceleași. Arta de a combina și de a apropia idei directe n-a adăugat la drept vorbind acestor idei decît o ordine mai mult sau mai puțin exactă și o enumerare care poate fi făcută mai mult sau mai puțin inteligibilă pentru alții. Omul care combină cu ușurință idei nu se deosebește cu nimic de cel care le combină mai greu, precum cel care judecă dintr-o privire un tablou nu se deosebește de cel care are nevoie să fie lăsat ca să observe pe rînd toate părțile lui, pentru ca să-l poată aprecia ; și unul și celălalt, în momentul în care au privit tabloul, au avut aceleași senzații, dar ele au lunecat, ca să spunem așa, la cel de al doilea ; el n-a trebuit decît să-și oprească privirea și să o fixeze mai mult timp asupra fiecărei senzații, pentru a înțelege tabloul așa cum l-a înțeles primul dintr-o dată. În felul acesta, ideile reflectate ale celui dintîi au devenit tot atît de accesibile pentru cel de al doilea ca și ideile directe. Astfel poate că se poate spune pe drept cuvînt că aproape că nu există vreo știință sau artă care să nu poată fi învățată la nevoie, cu ajutorul unor logici bune, chiar și de omul cu mintea cea mai mărginită, pentru că sînt

puține științele și artele ale căror teoreme sau reguli să nu se poată reduce la noțiuni simple și care să nu se poată așeza într-o ordine atît de strînsă, încît înlănțuirea să nu fie întreruptă în nici un loc. Încetineala mai mare sau mai mică a operațiilor minții face ca această înlănțuire să fie mai mult sau mai puțin necesară, iar avantajul celor mai mari genii se reduce la faptul că au mai puțin nevoie de ea, sau mai degrabă la faptul că o formează mai repede și aproape fără să bage de seamă.

Știința comunicării ideilor nu se mărginește numai la ordinea pe care o pune în idei, ea trebuie să ne învețe cum să exprimăm fiecare idee în chipul cel mai clar cu putință și, în consecință, cum să perfecționăm semnele care au menirea de a le clarifica — ceea ce au și făcut oamenii, încetul cu încetul. Limbile, ce s-au născut o dată cu societatea, fără îndoială că n-au fost la început decît o culegere destul de bizară de semne de tot felul, iar corpurile naturale care cad sub simțurile noastre au fost, în consecință, cele dintîi obiecte care au fost desemnate prin cuvinte...

Cu toate acestea, ușurința de a comunica și de a primi idei prin relațiile reciproce avînd avantaje de netăgăduit, nu e surprinzător că oamenii au căutat să mărească această ușurință. În acest scop, ei au început prin a transforma semnele în cuvinte, pentru că ele sînt, ca să spunem așa, simbolurile pe care noi le avem la îndemînă mai ușor. Mai mult, ordinea în care s-au născut cuvintele este aceeași cu ordinea operațiilor pe care le face mintea. După ce s-a dat cîte un nume indivizilor, s-a dat un nume și calităților sensibile care, fără să existe prin ele însele, există în acești indivizi și sînt comune mai multora din ei. În sfîrșit, s-a ajuns, încetul cu încetul, la termenii abstracți dintre care unii au rolul de a lega ideile între ele, alții de a desemna proprietățile generale ale corpurilor, iar alții de a exprima noțiuni pur spirituale. Toți acești termeni pe care copiii îi învățau într-un timp atît de lung, au necesitat fără îndoială și mai mult timp pentru a fi descoperiți. În sfîrșit,

reducînd folosirea cuvintelor în precepte, s-a născut gramatica, ce poate fi considerată ca una din ramurile logicii...

. . . . . .

Iată ramurile principale ale acestei părți a cunoașterii omenești care constă în idei directe pe care le-am căpătat prin simțuri, sau în combinarea și compararea acestor idei, combinare ce se numește în general filozofie. Aceste ramuri se împart la rîndul lor în nenumărate altele a căror înșirare ar fi prea lungă și care aparține mai mult enciclopediei însăși decît prefeței.

...Dar noțiunile ce s-au format prin combinarea primelor idei nu sînt singurele noțiuni pe care este în stare să le formeze mintea noastră. Există și un alt fel de cunoștințe reflectate, despre care trebuie să vorbim acum. Ele constau din ideile pe care ni le făurim noi înșine, închipuindu-ne și comparînd existențe asemănătoare cu cele care sînt obiectul ideilor noastre directe. Este ceea ce se numește imitație a naturii, atît de cunoscută și atît de condamnată de către cei vechi...

În fruntea cunoștințelor ce constau în imitare, trebuie să fie așezate pictura și sculptura pentru că imitația se apropie în ele mai mult decît în toate celelalte de obiectele pe care le reprezintă și pentru că ele vorbesc în chipul cel mai direct simțurilor...

Poezia, care vine după pictură și sculptură și care nu folosește decît cuvinte pentru a imita, așezate într-o ordine plăcută urechii, vorbește mai curînd imaginației decît simțurilor ; ea îi înfățișează într-un chip viu și impresionant, obiectele ce alcătuiesc acest univers și pare că mai degrabă le creează decît le pictează, prin căldura, mișcarea și viața pe care știe să le-o dea. În sfîrșit, muzica, ce vorbește în același timp imaginației și simțurilor, ocupă ultimul loc în ordinea imitației. Aceasta, nu pentru că imitația ar fi mai puțin desăvîrșită în obiectele pe care își propune să le înfățișeze, ci pentru că se pare că ea s-a mărginit pînă acum la un număr mic de imagini — ceea ce nu trebuie să se atribuie atît naturii sale, cît prea puținei invenții și

prea puținelor resurse de care dau dovadă cei mai mulți din cei ce o cultivă. Muzica, ce la începuturile ei poate că nu era menită să reprezinte decît zgomote, a devenit, încetul cu încetul, un fel de a vorbi sau chiar un fel de limbă prin care se exprimă diferite simțăminte sufletești, sau mai degrabă diferite pasiuni. De ce să se reducă însă această expresie numai la pasiuni și să nu se extindă, pe cît se poate, și la senzațiile înseși ? Deși percepțiile pe care le primim prin diferitele organe se deosebesc între ele tot așa de mult ca și obiectele lor, se pot totuși compara dintr-un alt punct de vedere care le este comun, anume plăcerea ori tulburarea pe care o trezesc în sufletul nostru. Un subiect înspăimîntător, un zgomot îngrozitor, produc în noi emoții pe care le putem asocia într-o oarecare măsură și pe care le putem deseori desemna, și într-un caz și în celălalt, sau prin același nume sau prin nume sinonime. De aceea, eu nu înțeleg pentru ce muzicantul care ar avea să zugrăvească un obiect înspăimîntător n-ar putea s-o facă, redînd orice zgomot din natură care poate să producă în noi emoția cea mai asemănătoare cu aceea pe care o trezește acel obiect. Același lucru se poate spune și cu privire la senzațiile plăcute. Dacă am gîndi altfel, ar însemna că vrem să restrîngem hotarele artei și ale plăcerilor noastre...

Vom încheia aci enumerarea cunoștințelor noastre principale. Dacă le privim acum laolaltă și căutăm punctele de vedere ce ne pot ajuta ca să le deosebim, vedem că unele sînt pur practice și au ca scop făurirea unui lucru oarecare, iar altele sînt pur speculative și se mărginesc la examinarea obiectului lor și la studierea proprietăților acestui obiect ; în sfîrșit, altele deduc din studiul speculativ al obiectului lor folosul practic. Speculația și practica constituie principala diferență dintre științe și arte. Cam după acest criteriu cunoștințele noastre au fost numite știință sau artă. Trebuie să mărturisim însă că ideile noastre nu sînt încă bine precizate în această privință. Nu știm adesea ce anume să dăm celor mai multe din cunoștințele noastre în care speculația se unește cu practica. Astfel, spre exemplu, se discută neîncetat în școli dacă

logica este o artă sau o știință. Problema s-ar rezolva numaidecît dacă s-ar răspunde că ea este și una și alta în același timp. Dacă s-ar determina o dată semnificația cuvintelor în chip limpede și precis, am fi scutiți de multe probleme și de multe greutăți.

În general, numele de artă se poate da tuturor sistemelor de cunoștințe care se pot reduce la reguli pozitive, neschimbătoare și independente de capriciu sau de opinie. În acest sens, s-ar putea spune că mai multe din științele noastre sînt arte, dacă sînt privite sub aspectul lor practic. Dar, după cum există reguli pentru lucrările minții sau ale sufletului, există și reguli pentru lucrările corpului, cu alte cuvinte, pentru acelea care se mărginesc la corpurile exterioare și care nu au nevoie decît de mînă ca să fie executate. De aci deosebirea artelor, în arte liberale și arte mecanice, precum și superioritatea ce se atribuie celor dintîi față de celelalte. Această superioritate este fără îndoială nedreaptă, din mai multe puncte de vedere. Totuși, oricît de ridicole ar putea să fie prejudecățile, nu există nici una care să nu aibă cauza sa. Ca să vorbim mai exact, nu există nici una care să nu-și aibă originea sa. Filozofia, adesea neputincioasă în corectarea abuzurilor, poate cel puțin să descopere de unde izvorăsc ele. Puterea corpului fiind cel dintîi principiu care face ca dreptul tuturor oamenilor de a fi egali să devină inutil, cei mai slabi — al căror număr este totdeauna mai mare — s-au unit laolaltă pentru a o ține în frîu. Ei au stabilit, deci, cu ajutorul legilor și al diferitelor feluri de guvernare, o inegalitate convențională, care să nu se mai bazeze pe forță. După ce această nouă egalitate a fost bine întărită, oamenii, unindu-se pe bună dreptate spre a o păstra, n-au încetat totuși să protesteze în ascuns împotriva ei, datorită dorinței de superioritate pe care nimic n-a putut s-o nimicească în ei. Ei au căutat un fel de compensație într-o inegalitate mai puțin arbitrară. Forța corporală, încătușată prin legi, nemaiputînd oferi nici un mijloc de superioritate, ei au fost siliți să caute în deosebirea spirituală un principiu de inegalitate tot atît de natural, dar mai pașnic și mai folositor societății.

În felul acesta, partea cea mai nobilă din ființa noastră a răzbunat oarecum primele avantaje pe care le uzurpase partea cea mai josnică, iar talentele spirituale au fost recunoscute în general ca superioare celor corporale. Artele mecanice, depinzînd de o muncă manuală și fiind subjugate — să mi se îngăduie acest termen — de un fel de rutină, au fost lăsate în seama acelora dintre oameni care, din cauza prejudecăților, au fost așezați în clasa cea mai de jos. Acești oameni s-au dedicat unei astfel de munci, nu atît fiindcă au fost atrași prin gustul sau talentele lor, cît fiindcă i-a silit sărăcia, care, după aceea, a devenit un motiv pentru ca cei ce muncesc să fie disprețuiți ; atît de dăunătoare e sărăcia pentru cei ce îi însoțește. În ce privește lucrările libere ale spiritului, ele au fost partea celor ce s-au crezut cei mai favorizați de natură în această privință. Cu toate acestea, avantajul pe care îl au artele liberale față de artele mecanice, datorită muncii spirituale pe care o cer ele și prin greutatea de a străluci în domeniul lor este îndeajuns de compensat de utilitatea mult superioară pe care ne-o oferă, în cea mai mare parte, artele mecanice. Tocmai această utilitate ne-a silit să le reducem la operații pur mașinale, pentru ca ele să poată fi practicate de un număr mai mare de oameni. Dar societatea, respectînd pe bună dreptate marile genii care o luminează, nu trebuie să înjosească mîinile care o slujesc. Descoperirea busolei nu e mai puțin folositoare pentru neamul omenesc decît explicarea proprietăților acestui ac magnetic în fizică. În sfîrșit, ca să considerăm principiul deosebirii de care vorbim în el însuși, să ne gîndim la cîți pretinși savanți știința nu e propriu-zis decît o artă mecanică ? Și ce deosebire reală există între un cap plin de fapte în dezordine, fără folos și fără legătură și instinctul unui meșteșugar redus la execuția mașinală ?

Disprețul care există pentru artele mecanice se pare că a avut o influență, pînă la un anumit punct, și asupra inventatorilor. Numele acestor binefăcători ai omenirii sînt aproape cu totul necunoscute, în timp ce istoria celor care au distrus-o, adică istoria cuceritorilor, o cunoaște toată

lumea. Cu toate acestea, poate că tocmai la meșteșugari ar trebui să mergem spre a căuta dovezile cele mai minunate despre agerimea minții, despre răbdarea și puterile ei. Recunosc că cele mai multe arte n-au fost inventate decît încetul cu încetul și că a trebuit un șir lung de secole pentru ca să purtăm ceasuri, spre exemplu, la gradul de perfecție la care au ajuns ele astăzi. Dar nu se întîmplă, oare, la fel și cu științele ? Cîte descoperiri care au imortalizat pe autorii lor n-au fost pregătite prin munca secolelor precedente și de multe ori n-au fost duse pînă la acel grad de maturitate, cînd nu mai rămînea de făcut decît un singur pas ? Și, ca să nu ieșim din orologie, de ce nu sînt tot atît de stimați oamenii cărora le datorăm fusul, regulatorul și bătaia orelor la ceasornice, ca și cei ce au muncit, rînd pe rînd, pentru a perfecționa algebra ? De altfel, dacă ar fi să dăm crezare cîtorva filozofi pe care disprețul mulțimii pentru artă nu i-a împiedicat să le studieze, există anumite mașini atît de complicate și ale căror părți depind unele de altele, în așa măsură, încît e greu de crezut că inventarea lor s-a datorit mai multor oameni și nu unuia singur. Acest geniu rar, al cărui nume este învăluit în uitare n-a fost, oare, destul de vrednic să fie așezat alături de acel număr mic de minți creatoare care ne-au deschis drumuri noi în știință ?

Printre artele liberale care au fost reduse la principii, cele care își propun să imite natura au fost numite arte frumoase, pentru că scopul lor principal este să placă. Dar acesta nu este singurul lucru care le deosebește de artele liberale mai necesare și mai utile, cum sînt gramatica, logica și morala. Acestea din urmă au reguli stabile și definitive pe care orice om le poate transmite altuia ; pe cînd practica artelor frumoase constă, în primul rînd, într-o invenție ale cărei legi nu depind decît de geniu, iar regulile ce s-au formulat în aceste arte nu sînt propriu-zis decît partea lor mecanică : ele au oarecum același efect ca și telescopul — nu-i ajută decît pe cei care văd.

Din toate cele spuse pînă aici, urmează că diferitele chipuri în care lucrează mintea noastră asupra obiectelor

lumea. Cu toate acestea, poate că tocmai la meşteşugari ar trebui să mergem spre a căuta dovezile cele mai minunate despre agerimea minţii, despre răbdarea şi puterile ei. Recunosc că cele mai multe arte n-au fost inventate decît încetul cu încetul şi că a trebuit un şir lung de secole pentru ca să purtăm ceasuri, spre exemplu, la gradul de perfecţie la care au ajuns ele astăzi. Dar nu se întîmplă, oare, la fel şi cu ştiinţele ? Cîte descoperiri care au imortalizat pe autorii lor n-au fost pregătite prin munca secolelor precedente şi de multe ori n-au fost duse pînă la acel grad de maturitate, cînd nu mai rămînea de făcut decît un singur pas ? Şi, ca să nu ieşim din orologie, de ce nu sînt tot atît de stimaţi oamenii cărora le datorăm fusul, regulatorul şi bătaia orelor la ceasornice, ca şi cei ce au muncit, rînd pe rînd, pentru a perfecţiona algebra ? De altfel, dacă ar fi să dăm crezare cîtorva filozofi pe care dispreţul multimii pentru artă nu i-a împiedicat să le studieze, există anumite maşini atît de complicate şi ale căror părţi depind unele de altele, în aşa măsură, încît e greu de crezut că inventarea lor s-a datorit mai multor oameni şi nu unuia singur. Acest geniu rar, al cărui nume este învăluit în uitare n-a fost, oare, destul de vrednic să fie aşezat alături de acel număr mic de minţi creatoare care ne-au deschis drumuri noi în ştiinţă ?

Printre artele liberale care au fost reduse la principii, cele care îşi propun să imite natura au fost numite arte frumoase, pentru că scopul lor principal este să placă. Dar acesta nu este singurul lucru care le deosebeşte de artele liberale mai necesare şi mai utile, cum sînt gramatica, logica şi morala. Acestea din urmă au reguli stabile şi definitive pe care orice om le poate transmite altuia ; pe cînd practica artelor frumoase constă, în primul rînd, într-o invenţie ale cărei legi nu depind decît de geniu, iar regulile ce s-au formulat în aceste arte nu sînt propriu-zis decît partea lor mecanică : ele au oarecum acelaşi efect ca şi telescopul — nu-i ajută decît pe cei care văd.

Din toate cele spuse pînă aici, urmează că diferitele chipuri în care lucrează mintea noastră asupra obiectelor

și diferitele întrebuințări pe care le dă acestor obiecte alcătuiesc primul mijloc care ne stă la îndemînă pentru a deosebi, în general, cunoștințele noastre unele de altele. În aceste cunoștințe, totul stă în legătură cu nevoile noastre, fie că e vorba de nevoi absolute, de nevoi convenționale și de agrement, fie chiar de nevoi izvorîte din obiceiuri și capricii. Cu cît sînt mai îndepărtate sau mai greu de împlinit aceste nevoi, cu atît și cunoștințele ce slujesc acestui scop apar mai încet...

. . . . . .

...Acea parte a cunoștinței care are ca obiect prezentul și trecutul, deși nu se întemeiază decît pe simpla mărturie, face să se nască în noi adesea o convingere tot atît de puternică, ca și aceea care se naște din axiome. Sentimentul este de două feluri. Sentimentul care se referă la adevărurile morale se numește conștiință. Conștiința este o urmare a legii naturale și a ideii pe care o avem despre bine și despre rău. Am putea să numim acest sentiment evidență a inimii, pentru că, deși e cu totul deosebit de evidența minții, care se îndreaptă spre adevărurile speculative, el ne stăpînește cu aceeași putere. Celălalt fel de sentiment e legat mai ales de imitarea naturii și, de aceea, se numește frumusețe de expresie. Datorită lui, noi sîntem răpiți de frumusețile sublime și surprinzătoare, descoperim cu finețe frumusețile ascunse și respingem ceea ce nu are decît aparența frumosului...

După amănuntele în care am intrat cu privire la diferitele părți ale cunoștințelor noastre și cu privire la caracterele ce le deosebesc, nu ne mai rămîne decît să alcătuim un arbore genealogic sau enciclopedic, care să le adune laolaltă, sub același punct de vedere și care să ne ajute să arătăm care este originea și care sînt legăturile dintre ele. Vom explica îndată cum înțelegem să ne folosim de acest arbore. Dar alcătuirea lui nu e ușoară. Deși istorisirea filozofică pe care am făcut-o cu privire la originea ideilor noastre este foarte folositoare pentru ușurarea unei astfel de munci, nu trebuie să ne închipuim că arborele enciclopedic va trebui sau va putea chiar să fie sub-

ordonat în mod servil acestei istorii. Sistemul general al științelor și artelor este un fel de labirint, o cale întortocheată pe care apucă mintea, fără ca să cunoască prea bine drumul pe care să-l urmeze. Silită de nevoile ei și de nevoile corpului cu care este unită, mintea studiază la început primele obiecte care i se înfățișează ; pătrunde cît mai adînc în cunoașterea lor, întîmpină îndată dificultăți care o țin în loc și, din speranța sau chiar din disperarea ei de a le învinge, se avîntă pe un drum nou : se întoarce apoi din nou înapoi, trece uneori peste primele piedici, ca să întîlnească altele noi și, trecînd cu repeziciune de la un obiect la altul, începe să facă asupra fiecăruia din ele, în diferite răstimpuri, întrerupîndu-se oarecum, un șir de operații a căror lipsă de continuitate este un efect necesar al însuși felului cum se nasc ideile sale. Dar oricît de filozofic ar fi pentru mintea noastră această dezordine, ea ar desfigura, sau mai degrabă ar nimici cu totul arborele genealogic în care am vrea să o înfățișăm.

De altfel, așa cum am arătat cînd am vorbit despre logică, cea mai mare parte din științele pe care le socotim că cuprind principiile tuturor celorlalte și care de aceea trebuie să ocupe primele locuri în ordinea enciclopedică, nu au același rang în genealogia ideilor, pentru că nu au fost inventate cele dintîi. De fapt, cel dintîi studiu al nostru a trebuit să fie studiul indivizilor. Numai după ce au fost luate în considerare proprietățile lor particulare și palpabile, noi am luat în cercetare, prin abstracția minții noastre, proprietățile lor generale și comune și am alcătuit metafizica și geometria. Numai după o îndelungată întrebuințare a primelor semne, noi am perfecționat arta lor pînă am ajuns să facem din ele o știință. În sfîrșit, numai după un lung șir de operații asupra obiectului ideilor noastre am formulat, prin reflexie, reguli asupra acestor operații...

. . . . . .

...Ceea ce nu trebuie să uităm deloc este, în primul rînd, că ordinea enciclopedică pe care o înfățișează sistemul nostru figurat este foarte deosebită de ordinea genealogică

a operaţiilor minţii ; că ştiinţele care se ocupă cu fenomene generale nu sînt folositoare decît în măsura în care ajută ştiinţele care au ca obiect fenomene particulare ; că nu există cu adevărat decît aceste fenomene particulare, şi că, dacă mintea noastră a creat fenomenele generale, le-a creat ca să poată studia mai uşor şi în parte proprietăţile care prin natura lor există în acelaşi timp în una şi aceeaşi substanţă şi pe care nu le putem despărţi în chip fizic...

...Deşi rostul religiei este numai să ne îndrumeze în ceea ce priveşte moravurile şi credinţa, unii teologi cred că ea are şi menirea să ne lămurească asupra sistemului lumii, adică în acele chestiuni pe care atotputernicul le-a lăsat în chip intenţionat în seama disputelor noastre. Ei nu s-au gîndit că Sfînta Scriptură şi scrierile părinţilor bisericii, ce s-au alcătuit pentru ca să arate poporului, ca şi filozofilor, cum trebuie să se poarte şi ce trebuie să creadă, nu puteau să vorbească despre chestiunile indiferente într-un alt limbaj decît acela al poporului însuşi. Cu toate acestea, despotismul teologic sau prejudecata au fost mai puternice. Un tribunal care a devenit puternic în sudul Europei, în Indii, în Lumea Nouă — dar pe care credinţa nu ne porunceşte să-l credem şi nici caritatea nu ne îndeamnă să-l aprobăm sau mai degrabă pe care religia îl dezaprobă, deşi este compus din slujitorii săi — şi al cărui nume Franţa încă n-a putut să se obişnuiască să-l pronunţe fără groază — a condamnat un astronom celebru pentru faptul că a susţinut că Pămîntul se mişcă şi l-a declarat eretic, cam în acelaşi fel în care papa Zaharia a condamnat, cu cîteva secole mai înainte, un episcop, pentru că n-a gîndit despre antipozi ca sf. Augustin şi pentru că a prevăzut existenţa lor, cu şase sute de ani înainte de descoperirea lui Cristofor Columb. În felul acesta, abuzul autorităţii spirituale unită cu cea temporală silea raţiunea să tacă şi n-a lipsit mult ca neamul omenesc să fie oprit să gîndească.

În timp ce duşmanii puţin instruiţi sau rău intenţionaţi duceau un război deschis împotriva filozofiei ea s-a refugiat, ca să spunem aşa, în operele cîtorva oameni mari,

care, fără să aibă ambiția primejdioasă de a rupe vălul de pe ochii contemporanilor lor, pregăteau de departe, în umbră și în tăcere, lumina care trebuia să lumineze lumea, încetul cu încetul și pe nesimțite.

În fruntea acestor personalități strălucite, trebuie să-l așezăm pe nemuritorul cancelar al Angliei, Francisc Bacon, ale cărui opere atît de just stimate — mai mult stimate decît cunoscute — merită mai mult să fie citite decît să fie elogiate...

. . . . . .

Poate că ar fi aici locul să respingem atacurile pe care le-a îndreptat un scriitor elocvent și filozof [1] împotriva științelor și artelor, acuzîndu-le că ele corup moravurile. Nu ne-ar sta bine să fim de părerea lui, mai cu seamă în fruntea unei lucrări ca cea de față. Omul de merit despre care vorbim ni se pare că a aprobat munca noastră, dacă ne gîndim la zelul și la succesul cu care a luat parte la ea. Nu-i vom aduce reproșuri că a confundat cultivarea minții cu abuzul care se poate face cu ajutorul ei, căci el ne-ar răspunde fără îndoială că acest abuz este de neînlăturat ; îl vom ruga însă să se gîndească dacă nu cumva cea mai mare parte din relele pe care le pune pe seama științelor și artelor se datoresc unor cauze cu totul deosebite, a căror înșirare ar fi aici tot atît de lungă pe cît de delicată. Literele contribuie, desigur, la îndulcirea moravurilor, ar fi foarte greu de dovedit că oamenii sînt mai buni și că virtutea este mai răspîndită, dar aceasta este o obiecție pe care o putem face și moralei înseși. Ca să spunem ceva mai mult, va trebui, oare, să proscriem legile, pentru că în numele lor și sub scutul lor se fac crime pentru care

---

[1] D. Rousseau din Geneva, autorul părții din *Enciclopedie* care se referă la muzică — și de care sperăm că publicul va fi foarte mulțumit — a scris un discurs foarte elocvent, pentru a dovedi că progresul științelor și artelor a corupt moravurile. Acest discurs a fost premiat, în 1740, de către Academia din Dijon, cu cele mai mari elogii ; el a fost tipărit la Paris, la începutul anului 1751 și a făcut multă onoare autorului său (n. lui d'Alembert).

autorii acestora ar fi pedepsiţi într-o republică de sălbatici ?

În sfîrşit, dacă sîntem foarte departe de a pronunţa o sentinţă în defavoarea cunoştinţelor umane, sîntem încă şi mai departe de a crede că am avea ceva de cîştigat dacă le-am distruge : viciile ne-ar rămîne şi, pe deasupra, am mai fi şi ignoranţi.

Încheiem această istorie a ştiinţelor cu observaţia că diferitele forme de guvernămînt ce influenţează atît de mult asupra spiritelor şi asupra cultivării literelor determină şi felul de cunoştinţe fundamentale ce trebuie să înflorească sub ele şi că fiecare din aceste forme de guvernămînt îşi are meritul său aparte. În general, într-o republică, trebuie să avem mai mulţi oratori, istorici şi filozofi ; într-o monarhie, mai mulţi poeţi, teologi şi geometri. Această regulă nu este atît de absolută încît să nu poată fi alterată şi modificată de nenumărate cauze.

Din PREFAŢA
la volumul al III-lea al ENCICLOPEDIEI

. . . . . .

Astfel, unii s-au mirat fără nici un rost că găsesc aici articole despre filozofi şi nu despre părinţii bisericii. Între unii şi ceilalţi este o mare deosebire. Filozofii au fost creatori de opinii, uneori bune, alteori greşite, dar despre care planul nostru ne obligă să vorbim. Nu s-a amintit însă decît în puţine cuvinte şi întîmplător cîteva împrejurări din viaţa lor, pentru că s-a făcut mai mult istoria cugetării, decît a persoanei lor. Părinţii bisericii, dimpotrivă, însărcinaţi să păstreze tezaurul preţios al credinţei şi al tradiţiei, n-au putut şi nici nu erau obligaţi să-i înveţe

pe oameni ceva nou în chestiunile importante cu care s-au ocupat...

Nu se vor găsi, deci, în această lucrare — așa cum a observat cu finețe un ziarist — nici viața sfinților pe care d. Baillet a descris-o îndeajuns, și care nu e de loc obiectul nostru, nici genealogia familiilor nobile de seamă, ci genealogia științelor — mai importantă pentru cel ce știe să gîndească. Nu se vor găsi aici nici aventurile puțin interesante ale scriitorilor, vechi și moderni, ci rodul muncii și al descoperirilor lor. Nu se va găsi nici descrierea amănunțită a fiecărui sat, așa cum se ostenesc să facă astăzi anumiți erudiți, ci o însemnare despre comerțul provinciilor și al orașelor principale și amănunte interesante asupra istoriei lor naturale [1]. Nu vor figura aici nici cuceritorii care au pustiit pămîntul, ci geniile nemuritoare care l-au luminat, și nici o grămadă de suverani pe care istoria ar fi trebuit să-i proscrie. Numele principilor și al nobililor n-au dreptul să figureze în *Enciclopedie*, decît prin binele pe care l-au făcut pentru științe, pentru că *Enciclopedia* datorește totul talentelor, nu titlurilor, și pentru că ea este istoria spiritului omenesc și nu a mîndriei deșarte a oamenilor.

. . . . . .

---

[1] Vezi articolele *Alsace*, *Arcy*, *Besançon* etc. (n. lui d'Alembert)

ENCICLOPEDIA

Monumentul gîndirii cărturarilor şi scriitorilor iluminişti francezi este Enciclopedia. *Concepută ca un* dicţionar raţional al ştiinţelor, artelor şi al meseriilor, Enciclopedia *furnizează în ordinea alfabetică date fundamentale despre fiecare ştiinţă şi artă, comunicate şi interpretate din perspectiva gîndirii raţionaliste din epoca luminilor.*

Istoricul Enciclopediei *este elocvent prin înseşi etapele principale pe care le traversează, ca şi prin reacţiile pe care această panoramă critică a ştiinţelor le-a stîrnit, mai ales în Franţa.*

În 26 martie 1745, André François Le Breton, tipograf şi librar din Paris, obţine din partea regelui privilegiul de a tipări un Dicţionar universal al artelor şi ştiinţelor. *În această etapă era vorba de traducerea* Enciclopediei *lui Chambers, care apăruse în 1728, ediţia a V-a fiind publicată în 1742.*

Constatarea că opera aceasta avea un caracter perimat schimbă intenţiile lui Breton, care în 1747 face apel la Diderot şi d'Alembert, semnînd cu aceştia un contract prin care Diderot

ca director şi ilustrul matematician ca adjunct, se angajează să ducă la capăt această întreprindere.

Prospectul Enciclopediei *a fost publicat în 1750, iar* discursul preliminar *al lui d'Alembert în 1751.*

Realizarea unei opere imense, de o mare diversitate, presupunea folosirea unui mare număr de specialişti cu o formaţie foarte variată. În felul acesta, Turgot şi Quesnay au scris articolele de economie politică, Daubenton pe cele din domeniul ştiinţelor naturii, D'Holbach a redactat articolele despre chimie, Dumarsais pe cele de gramatică, Marmontel pe cele de literatură, iar abaţii Yvon şi de Prades pe cele de teologie. Numeroase articole de filozofie au fost scrise de Condillac, Helvétius şi abatele Morelet.

Semnăturile lui Voltaire, Rousseau şi Montesquieu aveau mai mult un caracter onorific.

Programate să apară în 1500 de exemplare, primele două volume ating un tiraj de 2 050, numărul abonaţilor ridicîndu-se la cifra de 2 000, ceea ce pentru epoca respectivă era destul de mult. Volumele următoare au un tiraj mărit- Volumul III, programat să apară în 3 100 de exemplare atinge în cele din urmă cifra de 4 200, care rămîne valabilă şi pentru volumul IV.

Trebuie să precizăm că şi numărul solicitanţilor care comandaseră Enciclopedia *se ridicase la 4 000.*

Succesul acestei opere se explică şi prin faptul că transmitea cunoştinţe foarte variate şi utile pentru marele public, anumite date ştiinţifice şi industriale considerate pînă atunci secrete, fiind dezvăluite cititorilor.

ca director și ilustrul matematician ca adjunct, se angajează să ducă la capăt această întreprindere.

Prospectul Enciclopediei *a fost publicat în 1750, iar* discursul preliminar *al lui d'Alembert în 1751.*

Realizarea unei opere imense, de o mare diversitate, presupunea folosirea unui mare număr de specialiști cu o formație foarte variată. În felul acesta, Turgot și Quesnay au scris articolele de economie politică, Daubenton pe cele din domeniul științelor naturii, D'Holbach a redactat articolele despre chimie, Dumarsais pe cele de gramatică, Marmontel pe cele de literatură, iar abații Yvon și de Prades pe cele de teologie. Numeroase articole de filozofie au fost scrise de Condillac, Helvétius și abatele Morelet.

Semnăturile lui Voltaire, Rousseau și Montesquieu aveau mai mult un caracter onorific.

Programate să apară în 1500 de exemplare, primele două volume ating un tiraj de 2 050, numărul abonaților ridicîndu-se la cifra de 2 000, ceea ce pentru epoca respectivă era destul de mult. Volumele următoare au un tiraj mărit- Volumul III, programat să apară în 3 100 de exemplare atinge în cele din urmă cifra de 4 200, care rămîne valabilă și pentru volumul IV.

Trebuie să precizăm că și numărul solicitanților care comandaseră Enciclopedia *se ridicase la 4 000.*

Succesul acestei opere se explică și prin faptul că transmitea cunoștințe foarte variate și utile pentru marele public, anumite date științifice și industriale considerate pînă atunci secrete, fiind dezvăluite cititorilor.

ca director şi ilustrul matematician ca adjunct, se angajează să ducă la capăt această întreprindere.

Prospectul Enciclopediei *a fost publicat în 1750, iar* discursul preliminar *al lui d'Alembert în 1751.*

Realizarea unei opere imense, de o mare diversitate, presupunea folosirea unui mare număr de specialişti cu o formaţie foarte variată. În felul acesta, Turgot şi Quesnay au scris articolele de economie politică, Daubenton pe cele din domeniul ştiinţelor naturii, D'Holbach a redactat articolele despre chimie, Dumarsais pe cele de gramatică, Marmontel pe cele de literatură, iar abaţii Yvon şi de Prades pe cele de teologie. Numeroase articole de filozofie au fost scrise de Condillac, Helvétius şi abatele Morelet.

Semnăturile lui Voltaire, Rousseau şi Montesquieu aveau mai mult un caracter onorific.

Programate să apară în 1500 de exemplare, primele două volume ating un tiraj de 2 050, numărul abonaţilor ridicîndu-se la cifra de 2 000, ceea ce pentru epoca respectivă era destul de mult. Volumele următoare au un tiraj mărit. Volumul III, programat să apară în 3 100 de exemplare atinge în cele din urmă cifra de 4 200, care rămîne valabilă şi pentru volumul IV.

Trebuie să precizăm că şi numărul solicitanţilor care comandaseră Enciclopedia *se ridicase la 4 000.*

Succesul acestei opere se explică şi prin faptul că transmitea cunoştinţe foarte variate şi utile pentru marele public, anumite date ştiinţifice şi industriale considerate pînă atunci secrete, fiind dezvăluite cititorilor.

ca director şi ilustrul matematician ca adjunct, se angajează să ducă la capăt această întreprindere.

Prospectul Enciclopediei *a fost publicat în 1750, iar* discursul preliminar *al lui d'Alembert în 1751.*

Realizarea unei opere imense, de o mare diversitate, presupunea folosirea unui mare număr de specialişti cu o formaţie foarte variată. În felul acesta, Turgot şi Quesnay au scris articolele de economie politică, Daubenton pe cele din domeniul ştiinţelor naturii, D'Holbach a redactat articolele despre chimie, Dumarsais pe cele de gramatică, Marmontel pe cele de literatură, iar abaţii Yvon şi de Prades pe cele de teologie. Numeroase articole de filozofie au fost scrise de Condillac, Helvétius şi abatele Morelet.

Semnăturile lui Voltaire, Rousseau şi Montesquieu aveau mai mult un caracter onorific.

Programate să apară în 1500 de exemplare, primele două volume ating un tiraj de 2 050, numărul abonaţilor ridicîndu-se la cifra de 2 000, ceea ce pentru epoca respectivă era destul de mult. Volumele următoare au un tiraj mărit. Volumul III, programat să apară în 3 100 de exemplare atinge în cele din urmă cifra de 4 200, care rămîne valabilă şi pentru volumul IV.

Trebuie să precizăm că şi numărul solicitanţilor care comandaseră Enciclopedia *se ridicase la 4 000.*

Succesul acestei opere se explică şi prin faptul că transmitea cunoştinţe foarte variate şi utile pentru marele public, anumite date ştiinţifice şi industriale considerate pînă atunci secrete, fiind dezvăluite cititorilor.

Enciclopedia *a avut prietenii şi adversarii ei, atît în rîndurile oamenilor de litere, ştiinţe şi printre teologi, cît şi la curte.*

Dintre susţinătorii şi apărătorii acestei vaste întreprinderi menţionăm pe influenta doamnă Geoffrin, care reprezintă spiritul saloanelor, pe d'Alembert de la Academie şi pe doamna de Pompadour de la curte.

Din rîndurile adversarilor, semnalăm pe Freron, Palissot şi Moreau, ca şi pe iezuiţi şi jansenişti în general.

Din această cauză, publicarea Enciclopediei *s-a izbit de diverse obstacole. Între anii 1751—1757 au apărut primele şapte tomuri. Între 1758—1760, acţiunea aceasta intră în criză. Papa Clement al VIII-lea condamnă opera, dreptul de tipărire este anulat, iar volumele publicate sînt interzise. Dreptul de continuare este însă din nou obţinut, în anul 1765 apărînd volumele VIII—XVII şi între 1762—1772 cele 11 volume de planşe.*

Importanţa Enciclopediei *nu rezultă doar din propagarea de cunoştinţe, ci mai ales din ideile pe care le propagă. Din articolele ei se desprinde pledoaria pentru progres, toleranţă, libertate, egalitate între popoare, opera avînd un puternic caracter laic.*

Din aceste considerente Enciclopedia *are o rezonanţă europeană.*

AGRICULTORUL

(Jaucourt)

Agricultorul. Acesta nu este deloc un muncitor cu palmele, un simbriaș care țesală caii sau boii și care mînă plugul. Se ignoră ce este această stare socială și chiar ceea ce trebuie să fie, dacă i se alătură noțiunile de grosolănie, de sărăcie, de dispreț. Vai de țara în care ar fi adevărat că agricultorul este un om sărac ; asta nu s-ar putea petrece decît într-o națiune ea însăși săracă și la care o decădere treptată s-ar face în curînd simțită prin cele mai funeste efecte.

Cultura pămîntului este o întreprindere care necesită multe investiții, fără de care este sterilă și duce la ruină. Marile recolte nu se datoresc deloc muncii oamenilor, ci cailor și boilor care lucrează ; animalele sînt cele care îngrașă pămîntul ; o recoltă bogată presupune în mod obligatoriu o bogăție anterioară pe care muncile, oricît de multe ar fi ele, nu o pot înlocui. Trebuie deci ca agricultorul să fie proprietarul unui fond important, fie pentru a înzestra ferma cu animale și unelte, fie pentru a contribui la cheltuielile zilnice din care nu începe să culeagă roadele decît după aproape doi ani de la primele investiții.

Din toate felurile de bogății, singure bogățiile pămîntului se reproduc constant, pentru că primele cerințe sînt întotdeauna aceleași. Manufacturile nu produc decît foarte

puţin peste salariul oamenilor cărora le dau de lucru. Comerţul cu bani nu produce decît circulaţie într-o manifestare exterioară care, prin ea însăşi, nu are deloc valoare reală. Pămîntul, numai pămîntul este cel care dă adevăratele bogăţii, din care reproducţia anuală asigură, unui stat, venituri constante, independente de opinie, vizibile şi pe care nu poate în nici un chip s-o sustragă nevoilor sale. Or, produsele pămîntului sînt întotdeauna proporţionale cu investiţiile *agricultorului* şi dependente de cheltuielile prin care le pregăteşte : astfel, bogăţia mai mare sau mai mică a *agricultorilor* poate fi un termometru foarte exact al prosperităţii unei naţiuni care are o suprafaţă mare de pămînt.

Ochii cîrmuirii, deci, trebuie să fie întotdeauna aţintiţi asupra acestei clase de oameni vrednici de interes. Dacă sînt înjosiţi, striviţi, supuşi unor exigenţe aspre, ei se vor teme să exercite o meserie neproductivă şi neonorabilă ; îşi vor transfera investiţiile în întreprinderi mai puţin utile, agricultura va lîncezi lipsită de bogăţii şi decăderea va arunca sensibil întregul stat în sărăcie şi slăbiciune. Dar prin ce mijloace se va asigura prosperitatea statului, protejînd agricultura ? Prin ce avantaj îi va ispiti pe bogăţaşi să-şi consacre timpul şi averile acestei întreprinderi ?

La aceasta nu se poate spera decît asigurînd agricultorului vînzarea mărfurilor sale ; lăsîndu-i libertate deplină în cultivarea pămîntului ; în fine, scutindu-l de un impozit abuziv care se aplică pe avansurile necesare reproducţiei. Dacă este adevărat că nu se poate întemeia o cultură avantajoasă fără importante investiţii, întreaga libertate de exportare a mărfurilor este o condiţie necesară, fără de care aceste avansuri nu se vor face de fel. Cum să se pretindă riscarea fondurilor, dacă incertitudinea vînzării atrage după sine dificultatea exportării ?

Grînele au un preţ de bază, indispensabil. Acolo unde exportul nu este liber, agricultorii sînt reduşi la a se teme de abundenţă şi de un excedent al produselor a căror valoare de vînzare se află sub cheltuielile la care au fost obligaţi. Libertatea de export asigură prin egalitatea preţului

puțin peste salariul oamenilor cărora le dau de lucru. Comerțul cu bani nu produce decît circulație într-o manifestare exterioară care, prin ea însăși, nu are deloc valoare reală. Pămîntul, numai pămîntul este cel care dă adevăratele bogății, din care reproducția anuală asigură, unui stat, venituri constante, independente de opinie, vizibile și pe care nu poate în nici un chip s-o sustragă nevoilor sale. Or, produsele pămîntului sînt întotdeauna proporționale cu investițiile *agricultorului* și dependente de cheltuielile prin care le pregătește : astfel, bogăția mai mare sau mai mică a *agricultorilor* poate fi un termometru foarte exact al prosperității unei națiuni care are o suprafață mare de pămînt.

Ochii cîrmuirii, deci, trebuie să fie întotdeauna ațintiți asupra acestei clase de oameni vrednici de interes. Dacă sînt înjosiți, striviți, supuși unor exigențe aspre, ei se vor teme să exercite o meserie neproductivă și neonorabilă ; își vor transfera investițiile în întreprinderi mai puțin utile, agricultura va lîncezi lipsită de bogății și decăderea va arunca sensibil întregul stat în sărăcie și slăbiciune. Dar prin ce mijloace se va asigura prosperitatea statului, protejînd agricultura ? Prin ce avantaj îi va ispiti pe bogătași să-și consacre timpul și averile acestei întreprinderi ?

La aceasta nu se poate spera decît asigurînd agricultorului vînzarea mărfurilor sale ; lăsîndu-i libertate deplină în cultivarea pămîntului ; în fine, scutindu-l de un impozit abuziv care se aplică pe avansurile necesare reproducției. Dacă este adevărat că nu se poate întemeia o cultură avantajoasă fără importante investiții, întreaga libertate de exportare a mărfurilor este o condiție necesară, fără de care aceste avansuri nu se vor face de fel. Cum să se pretindă riscarea fondurilor, dacă incertitudinea vînzării atrage după sine dificultatea exportării ?

Grînele au un preț de bază, indispensabil. Acolo unde exportul nu este liber, agricultorii sînt reduși la a se teme de abundență și de un excedent al produselor a căror valoare de vînzare se află sub cheltuielile la care au fost obligați. Libertatea de export asigură prin egalitatea prețului

recuperarea sigură a avansurilor și un produs net care este singurul motiv care poate îndemna la noi investiții. Libertatea în cultivarea pămîntului nu este o condiție mai puțin necesară pentru prosperitatea sa ; din acest punct de vedere, constrîngerea este inutilă, pe cît este de aspră și ridiculă. Puteți forța un agricultor să semene grîul dar nu-l veți forța să dea pămîntului său toate îngrijirile și îngrășămintele fără de care cultura grîului nu rodește : astfel spulberați zadarnic un produs care ar fi fost avantajos : printr-o precauție oarbă și imprudentă, pregătiți din timp foametea pe care ați fi vrut s-o preveniți.

Impozitul arbitrar tinde vizibil să curme toate eforturile agricultorului și investițiile pe care ar vrea să le facă : prin urmare el slăbește sursa veniturilor statului ; și răspîndind neîncrederea și teama, el înăbușă orice germen de prosperitate. Nu este posibil ca impozitul arbitrar să nu fie adesea exagerat ; dar, chiar dacă n-ar fi exagerat el are, irevocabil, un viciu radical, acela de-a se aplica investițiilor necesare pentru reproducție. Ar trebui nu numai ca impozitul să nu fie arbitrar, dar în ultimă instanță nici să nu se aplice agricultorului. Statele au momente de criză cînd proviziile sînt indispensabile și trebuie să fie prompte. În această situație fiecare cetățean este obligat să dea statului obolul bunăstării sale. Dacă impozitul care se aplică proprietarilor devine excesiv, el nu obține decît cheltuielile care prin ele însele sînt neroditoare. Un număr mare de cetățeni suferă și se vaită ; dar cel puțin aceasta nu este decît o jenă pasajeră, care durează doar cît contribuția extraordinară ; dar dacă impozitul grevează avansurile necesare agricultorului, el devine spoliator.

Reproducția micșorată prin ceea ce a sustras din cota avansurilor are drept consecință declinul.

Statul sleit lîncezește mult timp și adesea nu-și recapătă prosperitatea, care este semnul puterii.

Opinia după care *agricultorul* nu are nevoie decît de brațele sale pentru a-și profesa meseria este în parte originea erorilor în care a căzut acest subiect. Această idee dăunătoare nu este reală decît din perspectiva cîtorva țări

recuperarea sigură a avansurilor și un produs net care este singurul motiv care poate îndemna la noi investiții. Libertatea în cultivarea pămîntului nu este o condiție mai puțin necesară pentru prosperitatea sa ; din acest punct de vedere, constrîngerea este inutilă, pe cît este de aspră și ridiculă. Puteți forța un agricultor să semene grîul dar nu-l veți forța să dea pămîntului său toate îngrijirile și îngrășămintele fără de care cultura grîului nu rodește : astfel spulberați zadarnic un produs care ar fi fost avantajos : printr-o precauție oarbă și imprudentă, pregătiți din timp foametea pe care ați fi vrut s-o preveniți.

Impozitul arbitrar tinde vizibil să curme toate eforturile agricultorului și investițiile pe care ar vrea să le facă : prin urmare el slăbește sursa veniturilor statului ; și răspîndind neîncrederea și teama, el înăbușă orice germen de prosperitate. Nu este posibil ca impozitul arbitrar să nu fie adesea exagerat ; dar, chiar dacă n-ar fi exagerat el are, irevocabil, un viciu radical, acela de-a se aplica investițiilor necesare pentru reproducție. Ar trebui nu numai ca impozitul să nu fie arbitrar, dar în ultimă instanță nici să nu se aplice agricultorului. Statele au momente de criză cînd proviziile sînt indispensabile și trebuie să fie prompte. În această situație fiecare cetățean este obligat să dea statului obolul bunăstării sale. Dacă impozitul care se aplică proprietarilor devine excesiv, el nu obține decît cheltuielile care prin ele însele sînt neroditoare. Un număr mare de cetățeni suferă și se vaită ; dar cel puțin aceasta nu este decît o jenă pasajeră, care durează doar cît contribuția extraordinară ; dar dacă impozitul grevează avansurile necesare agricultorului, el devine spoliator.

Reproducția micșorată prin ceea ce a sustras din cota avansurilor are drept consecință declinul.

Statul sleit lîncezește mult timp și adesea nu-și recapătă prosperitatea, care este semnul puterii.

Opinia după care *agricultorul* nu are nevoie decît de brațele sale pentru a-și profesa meseria este în parte originea erorilor în care a căzut acest subiect. Această idee dăunătoare nu este reală decît din perspectiva cîtorva țări

în care cultivarea pămîntului este compromisă. Sărăcia *agricultorilor* nu lasă aproape deloc posibilitatea de-a lua impozit, nici fonduri pentru Stat.

EGALITATEA NATURALĂ

(Jaucourt)

Egalitatea naturală este cea care există între toţi oamenii numai prin alcătuirea naturii lor. Această *egalitate* este principiul şi fundamentul libertăţii.

Egalitatea naturală sau morală se întemeiază deci pe alcătuirea naturii umane comună tuturor oamenilor ce se nasc, cresc, trăiesc şi mor în acelaşi chip.

Fiindcă natura umană este identică la toţi oamenii, este limpede că în virtutea dreptului natural, fiecare trebuie să-i stimeze şi să-i trateze pe ceilalţi ca pe fiinţe care îi sînt natural egale, adică oameni ca şi el.

Din acest principiu al *egalităţii naturale* a oamenilor, decurg mai multe consecinţe. Le voi examina pe cele principale :

1. Rezultă din acest principiu că toţi oamenii sînt natural liberi şi că raţiunea nu poate să-i facă dependenţi decît pentru fericirea lor.

2. Cu toate inegalităţile produse în cîrmuirea politică prin diferenţa stărilor sociale, prin noblеţe, putere, bogăţii etc., aceia care au demnităţile cele mai înalte trebuie să-i trateze pe cei inferiori lor ca şi cum le-ar fi natural egali, evitînd orice ofensă, fără a le pretinde ceva în afara obligaţiilor lor, şi solicitîndu-le cu omenie ceea ce este dreptul lor incontestabil.

3. Pînă cînd cineva nu a dobîndit un drept particular, în virtutea căruia îşi poate impune o oarecare preferinţă, nu trebuie să pretindă mai mult decît alţii, ci din contră, să-i lase să se bucure în aceeaşi măsură, de chiar drepturile pe care el însuşi şi le arogă.

4. Orice lucru de drept comun trebuie să fie sau comun în folosință, sau stăpînit alternativ, sau divizat în părți egale între cei care au același drept sau prin compensație echitabilă și anterior hotărîtă ; sau, în fine, dacă aceasta este imposibil, hotărîrea trebuie să se tragă la sorți : mijloc destul de comod, care anulează orice suspiciune de eroare și de părtinire, fără a știrbi cu ceva stima persoanelor cărora nu le-a fost favorabilă.

În fine, pentru a spune mai mult, eu atribui principiului de necontestat al *egalității naturale* toate obligațiile de caritate, umanitate și de echitate pe care le au oamenii unii față de ceilalți, ceea ce n-ar fi greu să demonstrez.

Cititorul va trage alte concluzii, care decurg din principiul *egalității naturale* a oamenilor. Voi remarca doar că violarea acestui principiu a dus la instaurarea sclavajului politic și civil. El a ajuns pînă acolo, pentru că în țările supuse puterii arbitrare, prinții, curtenii, prim-miniștrii, cei care manevrează finanțele posedă toate bogățiile națiunii, în timp ce restul cetățenilor nu are decît strictul necesar și cea mai mare parte a poporului geme în sărăcie.

Totuși, să nu mi se facă nedreptatea de a se presupune că printr-o judecată fanatică încuviințez într-un stat această himeră a *egalității* absolute, pe care cu greutate ar putea-o crea doar republica ideală ; nu vorbesc aici decît de *egalitatea naturală* a oamenilor ; eu cunosc prea bine necesitatea categoriilor sociale diferite, a titlurilor, a onorurilor, a distincțiilor, a prerogativelor, a dependențelor care trebuie să domnească în toate formele de guvernămînt ; și adaug chiar că *egalitatea naturală* sau *morală* nu este deloc potrivnică acolo. În stare naturală oamenii se nasc într-adevăr în *egalitate*, dar ei nu vor putea să se mențină așa ; societatea îi va face s-o piardă și nu redevin egali decît prin legi.

Aristotel povestește că Phaleas din Chalcedonia imaginase o modalitate de-a egaliza bogățiile republicii, acolo unde nu erau ; el voia ca bogătașii să dea dote săracilor și să nu le mai fie înapoiate, iar cei săraci să accepte bani pentru fiicele lor și să nu-i mai dea înapoi.

Dar (cum spune autorul *Spiritului legilor)* ce republică s-a împăcat vreodată cu un asemenea regulament? El împarte cetățenii în categorii sociale ale căror diferențe sînt atît de izbitoare, încît ei urăsc această *egalitate* chiar dacă s-ar încerca să fie stabilită, și ar însemna o nebunie să fie introdusă.

FERMIERI

(Quesnay)

Fermierii sînt cei care iau în arendă și valorifică roadele cîmpurilor și care procură bogățiile și resursele cele mai importante pentru susținerea statului; deci ocupația de *fermier* este un lucru foarte important înregat și merită o mare atenție din partea cîrmuirii.

. . . . . .

Locuitorii orașelor cred cu naivitate că brațele țăranilor cultivă pămîntul și că agricultura lîncezește numai pentru că oamenii lipsesc de pe cîmpuri. Trebuie, se spune, să fie alungați învățătorii care, prin sfaturile pe care le dau țăranilor, facilitează abandonarea acestora: astfel se imaginează mijloace mărunte, tot atît de ridicule pe cît sînt de dezavantajoase; țăranii sînt considerați sclavi ai statului; viața rustică pare cea mai aspră, cea mai obositoare și cea mai de disprețuit pentru că destinează locuitorii de la țară muncilor rezervate animalelor. Faptul că țăranul însuși lucrează pămîntul este o dovadă a mizeriei și a inutilității sale. Patru cai cultivă mai mult de o sută de pogoane de pămînt: patru oameni n-ar cultiva opt.

Cu excepția viticultorului, a grădinarului care se consacră acestui fel de muncă, țăranii sînt folosiți de fermierii bogați la alte munci mult mai avantajoase pentru ei și mai utile agriculturii. În provinciile bogate, unde pămîntul arat e bine întreținut, țăranii au multe resurse; ei însămînțează cîteva pogoane de pămînt cu grîu și alte cereale

fermierii pentru care lucrează fac muncile, iar nevasta și copiii sînt cei ce culeg roadele ; aceste mici recolte constituie o parte din hrana lor, le furnizează furajele și îngrășămintele. Ei cultivă in, cînepă, zarzavaturi, legume de tot felul ; au animale și păsări care le asigură alimente bune și din care trag profituri ; prin seceriș, își procură de la plugar alte cereale pentru restul anului ; ei sînt întotdeauna folosiți la muncile cîmpului ; trăiesc neconstrînși și fără grijă ; disprețuiesc servitutea slugilor, valeți, sclavi ai altor oameni ; nu invidiază soarta poporului de jos care trăiește în orașe, care locuiește în mansarde, care este mărginit la un cîștig de abia suficient necesității de moment, care, fiind obligat să trăiască fără vreo prevedere și fără vreo provizie pentru nevoile viitoare, este permanent expus să sfîrșească în sărăcie. [1]

Țăranii nu cad în mizerie și nu abandonează provincia, decît atunci cînd sînt prea hărțuiți de ofensele la care sînt supuși, sau cînd nu există fermieri care să le ofere de lucru, și cînd pămîntul este cultivat de fermieri săraci, mărginiți la un cîmp mic, pe care îl muncesc ei înșiși în condiții precare. Partea pe care acești fermieri și-o scot din modesta lor recoltă, care este împărțită cu proprietarul, nu poate acoperi decît propriile lor nevoi ; ei nu-și pot reface și nici ameliora bunurile.

Acești cultivatori săraci, atît de puțin utili Statului, nu reprezintă de fel adevăratul agricultor, fermierul bogat care face agricultură pe scară mare, care guvernează, care comandă, care sporește cheltuielile pentru a mări profiturile, care, fără să neglijeze vreun mijloc, vreun avantaj personal, săvîrșește binele general ; care folosește util locuitorii de la țară, care poate alege și aștepta perioade favorabile pentru vînzarea grînelor, pentru cumpărarea și vînzarea vitelor sale.

---

[1] Aici este o descriere cu adevărat idilică a vieții lucrătorilor agricoli, a muncitorilor cu ziua sau a micilor țărani care trăiesc în dependență față de fermieri. Realitatea este mult mai aspră (n. ed. franceze).

Bogăţiile *fermierilor* sînt cele care fertilizează pămînturile, înmulţesc animalele, care atrag, care fixează locuitorii de la ţară şi care constituie forţa şi prosperitatea naţiunii.

Manufacturile şi comerţul, întreţinute prin desfrîul luxului, atrag oamenii şi bogăţiile în marile oraşe, se opun rotunjirii averilor, devastează cîmpurile, inspiră dispreţul pentru agricultură, sporesc în mod excesiv cheltuielile particularilor, vatămă sprijinul familiilor, se opun la prosperitatea oamenilor şi vlăguiesc statul.

Decadenţa imperiilor a urmat, adesea, imediat după un comerţ înfloritor. Cînd o naţiune cheltuieşte prin lux ceea ce cîştigă prin comerţ, nu rezultă decît o circulaţie a banilor, fără sporirea reală a avuţiilor. Vînzarea prisosului este cea care îi îmbogăţeşte pe supuşi şi pe monarhi.

Produsele pămînturilor noastre trebuie să fie materia primă a manufacturilor şi obiectul comerţului : orice alt comerţ care nu este întemeiat pe aceste baze este foarte puţin sigur ; cu cît este mai înfloritor într-o ţară, cu atît mai mult stimulează emulaţia naţiunilor vecine şi se diversifică mai mult. Un regat bogat în pămînturi fertile nu poate fi imitat în agricultură de un altul care nu posedă acelaşi avantaj.

Dar, pentru a profita, trebuie îndepărtate cauzele care duc la abandonarea cîmpurilor, concentrează şi reţin bogăţia în marile oraşe. Toţi seniorii, toţi oamenii bogaţi, toţi cei care posedă rente sau pensii îndestulătoare pentru a trăi comod se stabilesc la Paris sau în oricare alt mare oraş, unde consumă aproape în întregime veniturile fondurilor regatului. Aceste cheltuieli atrag o mulţime de negustori, de manufacturieri, de servitori şi de muncitori cu ziua : această defectuoasă distribuire a oamenilor şi a bogăţiilor este inevitabilă, dar ea se extinde mult prea departe ; poate va fi ajutat la început din plin, protejîndu-i mai mult pe orăşeni decît pe locuitorii de la ţară.

Oamenii sînt atraşi de interes şi de tihnă. Dacă se procură aceste avantaje şi în mediul rural, el nu va fi mai puţin populat în raport cu oraşele. Nu toţi locuitorii de la oraşe

sînt bogaţi sau se lăfăiesc în belşug. Satul are bogăţiile şi plăcerile sale : nu-l părăseşti decît pentru a evita ofensele la care eşti expus ; dar cîrmuirea poate remedia aceste inconveniente. Comerţul pare înfloritor în oraşe, pentru că sînt pline de negustori bogaţi. Dar ce folos că aproape toţi banii regatului sînt întrebuinţaţi pentru comerţ, care nu sporeşte deloc avuţia naţională ? Locke îl compară cu jocul de noroc în care, după ce se socoteşte cîştigul şi paguba jucătorilor, suma de bani rămîne aceeaşi de la început. Comerţul interior este necesar pentru procurarea celor trebuincioase, pentru întreţinerea luxului şi pentru uşurarea consumului ; dar el participă în mică măsură la forţa şi prosperitatea statului. Dacă o parte din bogăţiile imense pe care le reţine şi a căror folosire produce atît de puţin regatului ar fi repartizată agriculturii, ea ar oferi venituri mult mai concrete şi foarte importante.

Agricultura este patrimoniul suveranului : toate produsele sale sînt vizibile, impozitele se fixează cu uşurinţă ; bogăţiile pecuniare se sustrag de la repartizarea subsidiilor, cîrmuirea nu poate să le ia decît pe căi oneroase pentru Stat.

LIBERTATE

(Jaucourt)

Libertatea constă în puterea pe care un individ inteligent o are de-a face ceea ce doreşte, conform cu propriile sale hotărîri.

N-ar fi impropriu dacă am spune că această libertate de acţiune există în judecăţile pe care le formulăm asupra adevărurilor, în raport cu cele care sînt evidente ; ele atrag consimţămîntul nostru şi nu ne lasă nici o *libertate*. Tot ceea ce depinde de noi este ca spiritul să adere sau să se îndepărteze de acestea. Dar, de îndată ce scade certitudinea, *libertatea* îşi recapătă drepturile, care variază şi

se fixează pe treptele clarității sau ale obscurității : binele și răul sînt principalele obiecte. Ea nu se extinde totuși asupra noțiunilor generale ale binelui și răului. Natura ne-a făcut astfel, încît nu vom ști să ne îndreptăm doar spre bine și să avem oroare de răul considerat în general. Dar de îndată ce este vorba de amănunt, *libertatea* noastră are un cîmp vast și poate să ne influențeze foarte multe laturi în funcție de împrejurări și motive.

Libertatea politică. Libertatea politică a unui stat este alcătuită din legile fundamentale care stabilesc distribuirea puterii legislative, a puterii executive, a chestiunilor care depind de dreptul ginților și a puterii executive a celor ce depind de dreptul civil în așa fel, încît cele trei puteri sînt legate între ele.

Libertatea politică a cetățeanului este acea liniște sufletească izvorîtă din convingerea fiecăruia că se află în siguranță [1] și pentru ca să existe această siguranță, guvernămîntul trebuie să fie alcătuit în așa fel, încît nici un cetățean să nu aibă a se teme de altul.

Legi civile și politice potrivite asigură această *libertate ;* ea triumfă și atunci cînd legile criminale își formulează fiecare pedeapsă după natura particulară a crimei. Există în lume o națiune care are ca obiect direct al constituției sale *libertatea politică ;* și dacă principiile pe care a întemeiat-o sînt solide, trebuie să-i recunoaștem avantajele. În legătură cu aceasta, îmi amintesc a fi auzit de la un mare geniu al Angliei că Corneille a înfățișat mai bine noblețea sentimentelor inspirate de libertatea politică decît oricare dintre poeții lor, în acest discurs pe care Viriatus [2] i-l ține lui Sertorius :

---

[1] Este chiar definiția pe care o dă Montesquieu libertății politice în *Spiritul legilor* (XI, VI), (n. ed. franceze).

[2] Viriatus a fost eroul războaielor pe care popoarele Spaniei le-au dus împotriva romanilor, pentru a-și apăra independența (n. ed. franceze).

Să trecem Tagul și să nu ne pese de Tibru :
Libertatea nu înseamnă nimic cînd toată lumea e liberă.
Dar este frumos să fii liber și să vezi întreg universul
Suspinînd sub jug și gemînd în fiare.
E frumos să etalăm această prerogativă
Sub ochii Rhonului sclav și ai Romei captive
Și să vedem rîvnind popoarele asuprite
La acest respect pe care soarta îl păstrează pentru virtuți.

Sertorius, act. IV, sc. VI.

Nu pretind deloc a decide că englezii se bucură azi de prerogativa despre care vorbesc ; e suficient să spun, împreună cu domnul de Montesquieu, că ea este stabilită prin legile lor și că, în definitiv, această *libertate politică* extremă nu trebuie deloc să-i umilească pe cei care nu o au decît sub formă moderată, pentru că nici chiar excesul rațiunii nu este dorit întotdeauna și că oamenii în general se acomodează mai bine cu situațiile de mijloc decît cu extremele.

Libertatea de-a gîndi. Acești termeni, *libertatea de-a gîndi*, au două sensuri ; unul general, altul limitat. În primul rînd, ei semnifică această generoasă forță a spiritului, care unește convingerea noastră fermă doar cu adevărul. În al doilea, exprimă singurul efect pe care-l putem sconta, după atei, de la un examen liber și exact, vreau să spun lipsa de credință. Pe cît este demn de laudă unul și merită să fie aplaudat, pe atît este de condamnat celălalt și merită să fie combătut. Veritabila *libertate de-a gîndi* ține spiritul în gardă împotriva prejudecăților și a pripelii. Condusă de această înțeleaptă Minervă, ea nu acordă dogmelor care i se propun decît un consimțămînt proporțional cu treapta lor de certitudine. Ea crede ferm cele ce sînt evidente : iar pe cele care nu sînt, le consideră printre probabilități ; sînt unele asupra cărora își menține credința în echilibru, dar, dacă se adaugă miraculosul, ar deveni mai puțin credulă ; ea începe să se îndoiască și să nu mai creadă frumusețea iluziei. Într-un cuvînt, ea nu se închină miraculosului decît după ce și-a luat măsuri de precauție împotriva

înclinației foarte rapide care ne duce spre el. Ea își concentrează toate forțele împotriva prejudecăților pe care educația copilăriei noastre ne face să ni le însușim despre religie, pentru că sînt dintre acelea la care renunțăm cel mai greu ; rămîne întotdeauna o oarecare urmă, adesea chiar după ce ne-am depărtat ; sătui de-a fi abandonați, o autoritate mai puternică decît noi ne clatină și ne face să revenim. Schimbăm moda, limbajul : sînt mii de lucruri despre care pe nesimțite ne obișnuim să gîndim altfel decît în copilărie, rațiunea noastră se supune de bunăvoie să deprindă aceste forme noi ; dar ideile pe care și le-a făcut despre religie aparțin unei categorii demne de respect pentru ea ; rareori riscă să le examineze ; și impresia pe care aceste prejudecăți au făcut-o asupra omului încă copil nu piere, de obicei, decît o dată cu el ; nu trebuie să ne mirăm ; importanța subiectului asociată cu exemplul părinților noștri pe care îi credem convinși cu adevărat sînt rațiuni mai mult decît suficiente pentru a le întipări în inima noastră în așa fel, încît va fi dificil să le ștergem. Primele trăsături pe care ni le imprimă în inimi mîinile lor ne lasă pentru totdeauna impresii profunde și durabile ; aidoma este și superstiția prin care credem că-l cinstim pe Dumnezeu prin obstacolele în care ne deghizăm rațiunile ; ne e teamă să ne demascăm nouă înșine și să ne surprindem în greșeală, ca și cînd adevărul se teme să apară într-o zi în totalitatea sa.

MONARHIE

(Jaucourt)

Formă de guvernămînt în care unul singur conduce prin legi fixe și stabilite.

Monarhia este acel stat în care puterea suverană și toate drepturile sale fundamentale rezidă indivizibil într-un singur om numit rege, monarh sau împărat.

Monarhia limitată. Felul de *monarhie* în care cele trei puteri sînt atît de interferate între ele, încît se servesc una de cealaltă drept balanţă şi contrapondere. *Monarhia limitată* ereditară pare a fi cea mai bună formă de *monarhie* pentru că, independent de stabilitatea sa, corpul legislativ este compus din două părţi care se înlănţuie una pe cealaltă prin însuşirea lor reciprocă de-a se opune ; şi amîndouă sînt legate de puterea executivă care este ea însăşi legată de cea legislativă. Aşa este cîrmuirea în Anglia, ale cărei rădăcini mereu tăiate, mereu însîngerate au produs, în fine, după secole, spre uimirea naţiunilor, amestecul egal de libertate şi regalitate. În alte monarhii europene pe care le cunoaştem, cele trei puteri nu sînt de loc îmbinate în acest fel ; ele au fiecare o întocmire specială potrivit căreia se apropie mai mult sau mai puţin de libertatea politică.

PATRIE

(Jaucourt)

Patrie. Retorul puţin logician, geograful care nu se ocupă decît de poziţia geografică a localităţilor şi lexicograful de rînd consideră *patria* drept locul de naştere, oricare ar fi el ; dar Filozoful ştie că acest cuvînt vine din latinescul *pater*, care înseamnă un tată şi copiii săi şi, prin urmare, că exprimă sensul pe care îl atribuim celui de *familie*, de *societate*, de *stat liber*, ai cărui membri sîntem, şi ale cărui legi ne asigură libertăţile şi fericirea. Nu există *patrie* sub jugul despotismului.

. . . . . .

Grecii şi romanii nu cunoşteau nimic mai demn de iubire şi mai sfînt decît patria ; spuneau că trebuie să i se dăruiască ei în întregime ; că nu este îngăduit să-ţi răzbuni decît părintele ; că nu trebuie să ai alţi prieteni decît prietenii ei ; că dintre toţi augurii, cel mai bun este acela

de-a lupta pentru ea ; că este frumos, că este dulce să mori pentru a o apăra ; că cerul nu se deschide decît celor ce au servit-o. Astfel vorbeau magistraţii, luptătorii şi poporul. Ce idee îşi făceau ei, deci, despre *patrie ?*

Patria, spuneau ei, este un pămînt pe care toţi sînt interesaţi să-l păstreze, pe care nimeni nu vrea să-l părăsească, pentru că nu-ţi abandonezi fericirea, şi unde străinii caută un adăpost. Este o doică care-şi dă laptele cu tot atîta plăcere cu cîtă îl primeşte. Este o mamă care-şi iubeşte toţi copiii, care nu-i deosebeşte decît atît cît se deosebesc ei înşişi, care consimte să existe opulenţă şi mediocritate dar nu admite sub nici un motiv să existe săraci ; mari şi mici, dar nimeni oprimat ; care, chiar în această împărţire inegală, veghează la o anumită egalitate, deschizîndu-le tuturor calea spre locurile de frunte, care nu suportă nici o nenorocire în familia sa, în afară de acelea pe care nu le poate împiedica : boala şi moartea ; care şi-ar închipui că n-a făcut nimic dînd viaţă copiilor ei, dacă nu le-ar oferi şi bunăstare. Este o putere tot atît de veche ca societatea, fondată pe natură şi ordine, forţă superioară tuturor forţelor pe care le instituie în sînul său : arhonţi, magistraţi, efori, consuli sau regi, o forţă care îi supune legilor sale pe cei ce comandă în numele său ca şi pe cei care se supun. Este o divinitate ce nu acceptă ofrandele decît pentru a le dărui la rîndu-i, care cere mai multă afecţiune decît teamă, care surîde, făcînd bine şi suspină, azvîrlind trăsnete.

Aceasta este *patria !* Dragostea pentru ea duce la integritatea moravurilor şi integritatea moravurilor la dragostea de *patrie* ; această iubire este iubirea pentru legile şi fericirea Statului, dragostea acordată îndeosebi democraţiilor ; este o virtute politică prin care se renunţă la propria persoană preferînd interesul public, celui personal ; este un sentiment şi nu o suită de relaţii ; ultimul om din stat poate avea acest sentiment la fel cu conducătorul republicii.

POPORUL

(Jaucourt)

Poporul. Altădată, în Franța, *poporul* era privit ca partea cea mai utilă, cea mai prețioasă și, prin urmare, cea mai demnă de respect a națiunii. Pe atunci se credea că *poporul* ar putea ocupa un loc în Statele generale ; și parlamentele regatului făceau cauză comună cu cea a poporului. Ideile s-au schimbat și chiar clasa oamenilor făcuți pentru a alcătui *poporul* se micșorează pe zi ce trece mai mult. *

Altădată *poporul* era starea generală în care se găsea cea mai mare parte a națiunii, firesc opusă aceleia a granzilor și a nobililor. Ea cuprindea agricultori, lucrători, meșteșugari, negustori, bancheri, literați și juriști. Dar un bărbat plin de spirit, care a publicat acum douăzeci de ani o dizertație asupra *naturii poporului,* consideră că această importantă parte a națiunii se limitează azi la lucrători și agricultori.

Preluăm considerațiile sale pe această temă, ținînd seama, cu atît mai mult, că ele sînt pline de imagini și tablouri care servesc la demonstrarea sistemului său.

Juriștii, spune el, se trag din clasa *poporului,* înnobilîndu-se fără ajutorul sabiei ; literații, după exemplul lui Horațiu, l-au privit ca pe un ignorant. N-ar fi onest să numim *popor* pe cei ce cultivă artele frumoase, nici să lăsăm în clasa *poporului* acea specie de meșteșugari, mai bine zis de artiști iscusiți, care execută lucrări de lux ; mîinile care pictează divin o trăsură, care montează fără cusur un diamant, care împodobesc desăvîrșit o haină, nu seamănă de loc cu mîinile poporului. Să ne ferim, de asemenea, de-a amesteca negustorii cu *poporul,* de cînd se

---

* Conceptul a avut accepțiuni diferite pe parcursul secolelor. Stratificarea socotită doar aparent închegată l-a dus pe autor la unele concluzii eronate (n. trad.).

poate dobîndi nobleţea prin comerţ ; bancherii au luat un asemenea avînt, încît îi găsim alături de granzii regatului. S-au fofilat confundaţi cu ei, aliaţi cu nobilii cărora le acordă pensiuni, pe care îi susţin şi îi scot din mizerie ; dar, pentru a se putea judeca şi mai bine cît ar fi de absurd să-i confundăm cu *poporul*, va fi suficient să examinăm o clipă cu atenţie viaţa oamenilor de acest rang şi cea a *poporului*.

Bancherii locuiesc sub acoperişuri bogate ; recurg la aur şi mătase pentru a-şi ţese hainele, respiră parfumuri, îşi ispitesc pofta de mîncare prin arta bucătarilor ; şi, cînd îşi schimbă trîndăvia în odihnă, adorm cu nepăsare pe saltele de puf. Nimic nu scapă acestor oameni bogaţi şi curioşi, nici florile Italiei, nici papagalii din Brazilia, nici pînzeturile pictate, din Masulipatan, nici statuetele chinezeşti, nici porţelanurile de Saxa, de Sèvres şi de Japonia. Priviţi palatele lor din oraş şi de la ţară ; hainele lor rafinate, mobilele lor elegante, echipajele lor uşoare ; se bucură oare *poporul* de toate acestea ? Acest om care a forţat în văzul lumii norocul prin poarta banilor, mănîncă cu distincţie la un prînz hrana a o sută de familii din *popor*, îşi schimbă fără încetare plăcerile, reface o spoială, modifică un policandru cu ajutorul meseriaşilor, pune la cale o serbare şi îşi botează din nou trăsurile. Fiul său se lasă azi în voia unui vizitiu aprig pentru a îngrozi trecătorii, mîine va fi vizitiu el însuşi, pentru a-i face să rîdă.

Nu rămîn, deci, în rîndul *poporului,* decît lucrătorii şi agricultorii. Eu urmăresc cu interes felul lor de-a trăi. Constat că acest lucrător locuieşte sub acoperiş de paie sau în locuinţe proaste pe care oraşele noastre i le abandonează la discreţie, pentru că au nevoie de forţa sa. El se trezeşte o dată cu soarele şi, fără să privească soarta care rîde deasupră-i, îşi ia hainele — aceleaşi pentru toate anotimpurile — ne sapă minele şi carierele, ne seacă mlaştinile, ne mătură străzile, ne construieşte casele, ne fabrică mobilele ; cînd i se face foame, pentru el e bun orice, cînd ziua s-a încheiat, se culcă mizer în braţele oboselii.

Agricultorul, celălalt om din *popor*, este încă înainte de ivirea zorilor în întregime ocupat cu însămînţarea pămînturilor noastre, cu cultivarea cîmpurilor noastre, cu stropitul grădinilor noastre. El îndură căldura, frigul, trufia nobililor, insolenţa celor bogaţi, jaful perceptorilor, prădăciunile rîndaşilor, stricăciunile făcute de animalele sălbatice, pe care nu îndrăzneşte să le alunge de pe recoltele sale, din respect faţă de plăcerile celor puternici.

El este cumpătat, drept, supus, religios, fără a cerceta ceea ce i se cuvine. Colas se însoară cu Colette fiindcă o iubeşte. Colette îşi alăptează copiii fără a cunoaşte preţul sănătăţii şi al odihnei. Ei cresc aceşti copii şi Lucas, lucrînd pămîntul în faţa lor, îi învaţă să-l cultive. El moare şi le lasă ţarina s-o împartă egal. Dacă Lucas nu ar fi fost un om din *popor*, el o lăsa în întregime primului născut.

Acesta este portretul oamenilor care alcătuiesc ceea ce numim *popor* şi care formează întotdeauna partea cea mai numeroasă şi cea mai necesară a naţiunii.

PROGRES

(Diderot)

Progres. Mişcare înainte, evoluţia Soarelui pe ecliptică, înteţirea focului, progresia unei rădăcini. Se foloseşte de asemenea la figurat şi se spune : a face progrese rapide într-o artă, într-o ştiinţă.

RAZBOI

(Jaucourt)

Războiul este, cum s-a spus mai sus, un diferent între suverani, care se soluţionează pe calea armelor.

Noi l-am moștenit de la străbuni.
Încă de la începutul lumii ei purtau războaie.

El a domnit în toate secolele, pe cele mai ușuratice temeiuri ; a fost văzut mereu pustiind universul, sărăcind familiile de moștenitori, umplînd statele de văduve și orfani ; nenorociri jalnice, dar obișnuite dintotdeauna. Din toate timpurile, oamenii, din ambiție, din avariție, din invidie, din răutate, au ajuns pînă la a se jefui, a-și da foc, a se măcelări unii pe alții. Pentru a-l purta cu mai multă iscusință, ei au inventat reguli și principii pe care le-au numit *artă militară* și au atașat la practica acestor reguli, onoarea, noblețea și gloria.

. . . . . .

Legile militare din Europa nu autorizează de loc ridicarea în mod deliberat a vieții prizonierilor de război, nici a celor care cer cruțare, nici a celor ce se predau și cu atît mai puțin a bătrînilor, femeilor, copiilor și, în genere, a acelora care nu au vîrsta și nici putința de-a purta armele și a căror participare la război se limitează la faptul că se află în țările sau în partidele inamice.

E foarte înțelept că drepturile de război nu se întind pînă acolo încît să admită ultragierea demnității femeilor ; căci o asemenea comportare nu contribuie de loc la apărarea noastră, la siguranța noastră, nici la păstrarea dreptu-rilor noastre ; ea nu poate satisface decît brutalitatea soldatului desfrînat.

Există cu toate acestea mii de abateri infame și mii de feluri de jaf și orori care sînt tolerate în mod rușinos în război. Legile, se zice, sînt datoare să tacă cînd vorbesc armele ; eu răspund că, dacă legile civile, legile tribunalelor fiecărui stat ce funcționează doar în vreme de pace sînt constrînse să tacă, nu tot așa se întîmplă cu legile eterne, făcute pentru toate timpurile, pentru toate popoarele și care sînt scrise în natură : dar *războiul* înăbușă glasul naturii, al justiției, al religei și al umanității. El nu generează decît tîlhării și crime ; el se însoțește cu spaima, foametea și jalea ; el sfîșie sufletul mamelor, al soțiilor și al copiilor ; el pustiește cîmpurile, depopulează provinciile și

preface orașele în ruini. El ruinează statele înfloritoare în plină dezvoltare ; îi expune pe învingători tragicelor răsturnări ale soartei : depravează moravurile tuturor națiunilor și face mai mulți nenorociți decît seceră. Iată fructele *războiului*.

RELICVA

(Diderot)

Relicvă. Acest cuvînt luat din latinul *reliquae* indică ceea ce ne-a rămas dintr-un sfînt : oase, cenușă, veșminte, și care se păstrează cu pioșenie pentru a-i cinsti memoria ; totuși, dacă s-ar fi făcut revizuirea relicvelor cu o exactitate ceva mai riguroasă, spune un savant benedictin, s-ar fi constatat că au fost oferite cucerniciei credincioșilor un mare număr de false relicve spre a fi venerate, și că au fost consacrate oseminte care, departe de-a aparține vreunui preafericit, nu erau, poate, nici măcar ale unui creștin.

SUPERSTIȚIE

(Jaucourt)

Superstiție. Orice exces al religiei, în general, potrivit vechiului cuvînt al păgînismului : trebuie să fii cucernic și să te păzești cu grijă, de-a nu cădea în *superstiție.*

Într-adevăr, *superstiția* este un cult fals al religiei, greșit condus, plin de spaime deșarte, contrar rațiunii și ideilor sănătoase pe care trebuie să le avem despre ființa supremă. Sau, dacă vă convine mai bine, *superstiția* este acel soi

de vrajă sau de putere magică pe care teama o exercită asupra sufletului nostru ; fiică păcătoasă a imaginației, ea utilizează, pentru a impresiona, fantasmele, visele și viziunile ; ea este, spune Bacon, cea care a zămislit acești idoli ai plebei, duhurile invizibile, zilele faste sau nefaste, loviturile de nebiruit ale dragostei și vrăjmășiei. Ea copleșește spiritul mai ales în boală sau în ură ; ea preschimbă ordinea firească și datinile venerabile în maimuțăreli și ceremonii superficiale. Îndată ce a aruncat rădăcini adînci într-o religie, oricare ar fi, bună sau rea, ea este capabilă să stingă luminile naturale și să zăpăcească capetele cele mai sănătoase. În fine, ea este cea mai îngrozitoare plagă a omenirii. Ateismul însuși, pentru a spune totul, nu distruge cîtuși de puțin sentimentele firești, nu vatămă legile și nici moravurile poporului ; dar *superstiția* este un tiran despotic care face ca totul să cedeze himerelor sale. Prejudecățile ei sînt mai presus decît toate celelalte prejudecăți. Un ateu este interesat pentru liniștea publică, din dragoste pentru propria-i liniște ; dar *superstiția* fanatică, născută din tulburarea imaginației răstoarnă imperiile. Iată cum înfățișează autorul *Henriadei* [1] tristele efecte ale acestei demențe :

Atunci cînd un muritor ursuz
Hrănit cu s u p e r s t i ț i a
Și-a corupt religia
Din cauza acestei îngrozitocre himere
Sufletul lui s-a împietrit,
Rațiunea îi dispare întunecată.
Nimic nu mai are putere asupra lui,
Dreptatea-i este nebună și crudă,
El este dezumanizat de zel
Și nelegiuit datorită obligațiilor.

Ignoranța și barbaria introduc *superstiția*, ipocrizia o întreține cu ceremonii deșarte, falsul zel o răspîndește și interesul o perpetuează.

---

[1] *Henriada* (1723 și 1728) este o epopee a lui Voltaire ea are ca temă luptele Ligii și ale lui Henric al IV-lea (n. ed. franceze).

Mîna monarhului nu va şti să înlănţuie în suficientă măsură monstrul *superstiţiei* şi din cauza acestui monstru mai mult decît din cauza necredinţei chiar (întotdeauna de neiertat), tronul trebuie să se teamă pentru autoritatea sa şi patria pentru fericirea sa.

Superstiţia intrată în acţiune înseamnă fanatism curat, *vedeţi Fanatismul ;* este unul dintre cele mai frumoase şi mai reuşite articole din *Enciclopedie.*

Traducere de Rodica Pandele,
după *Textes choisis de l'Encyclopédie,*
Editions Sociales, Paris, 1952.

CUPRINS

UN SECOL CARE DUREAZĂ DOAR CÎTEVA DECENII

O epocă în care luminile raţiunii se întîlnesc cu deliciile sentimentului V
Imaginea eteroclită a Europei şi reflexele ei în cultura din epoca luminilor XI
Epoca luminilor şi prestigiul filozofiei XXV
Epoca luminilor şi filozofia social-politică XXXIX
Evoluţia ideilor estetice XLVII
Metamorfozele literaturii LV
Evoluţia prozei picareşti LIX
Variantele romanului de moravuri LXVI
Ficţiunea străinului şi a voiajului în proza de moravuri LXXIV
Fascinaţia spiritului filozofic şi reflexele sale literare LXXIV
Evoluţia romanului sentimental LXXXII
Epoca luminilor şi spectrul dramaturgiei LXXXVII
Criza poeziei lirice în epoca luminilor. Epigonismul poemului epic. Afirmarea poeţilor sensibili CII

PRECURSORII

Francis BACON

Novum Organum 7

Thomas HOBBES

Leviathan 15

Baruch SPINOZA

Etica 25

Julien Offray de LA METTRIE

Omul-maşină 35

Gottfried Wilhelm LEIBNIZ

Despre o reformă a filozofiei primare şi despre noţiunea de substanţă 47

Scrisoare asupra problemei dacă esenţa corpului stă în întindere 51

FILOZOFIA TEORETICĂ

John LOCKE

Eseu asupra intelectului omenesc 59

George BERKELEY

Principiile cunoştinţei omenesti 67

Etienne Bonnat de CONDILLAC

Tratatul despre senzaţii 99

VOLTAIRE

Tratat de metafizică 107

Dicţionarul filozofic (Fanatism) 116

Denis DIDEROT
Despre interpretarea naturii 123
Principii filozofice asupra materiei și mișcării 144

Claude-Adrien HELVÉTIUS
Despre spirit 149

Paul Henry D'HOLBACH
Sistemul naturii 157

Jean Le Rond D'ALEMBERT
Discursul preliminar la *Enciclopedie* 167

ENCICLOPEDIA 191

Redactor : MARIETA CROICU
Tehnoredactor : GABRIELA ILIOPOLOS

Apărut 1971. Coli de tipar 19.

Tiparul executat sub comanda nr. 10 429 la Combinatul Poligrafic „Casa Scînteii", Piața Scînteii nr. 1, București
Republica Socialistă România

Editura Albatros

Semnificația fundamentală a secolului al XVIII-lea apare ca o permanentă legătură între două atribute strîns înrudite, de filozofie și de luminare. Filozofia se definește ca obiect, iar luminarea ca mesaj, ca datorie a secolului. Secolul filozofiei se realizează astfel prin lumini. «Secolul luminar» trebuie să sfîrșească noaptea vieții omenești cu ajutorul filozofiei.

În felul acesta se produce pe planul expresiei o anumită echivalență între secolul luminilor și secolul filozofiei.

WERNER KRAUSS
Studien zur deutschen und französischen Aufklärung

Vol. I, II și III, Lei 18